BIJDRAGEN VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PROVINCIE DER MINDERBROEDERS IN DE NEDERLANDEN

ONDER REDAKTIE VAN
PATER CUNIBERTUS SLOOTS O.F.M.
PATER BERTILO DE BOER O.F.M.
PATER ALBERTUS FICK O.F.M.

BUNDEL XXVII

Veritatem facientes in charitate

1958

DRUK: N.V. GRAFISCHE KUNSTINRICHTING J. VAN POLL SUYKERBUYK
ROOSENDAAL

De Bijdragen voor de Geschiedenis van de Provincie der Minderbroeders in de Nederlanden verschijnen in bundels van ongeveer 160 blz. Drie bundels vormen één deel. Bij de derde bundel worden Inhoud en Register toegevoegd. Intekenaren op de delen betalen per bundel *f* 4.—, verhoogd met de frankeerkosten. De prijs voor afzonderlijke bundels - voor zover voorradig - bedraagt *f* 6.—.

Stukken ter plaatsing alsmede boeken ter recensie worden ingewacht bij het Sekretariaat van de Redaktie. Aan de medewerkers wordt de vrijheid gewaarborgd hun artikelen naar eigen wens en gewoonte te redigeren

Voor alle zaken, de uitgave betreffende, wende men zich tot de Administratie.

PLACET IMPRIMATUR:

P. CASTULUS VAN DEN EIJNDEN O.F.M.
Minister Provincialis

Werthae, in festo SS. XL Martyrum, 10 martii 1958.

NIHIL OBSTAT:

L. P. J. S. AERDEN, Pr.
Censor ad hoc deputatus

Roosendaal, 15 martii 1958

INHOUD:

1. ENKELE HISTORISCHE NOTITIES OVER DE KLOOSTERBIBLIOTHEKEN IN DE GERMANIA INFERIOR blz. 329
door P. Dr. Mathias Goossens O.F.M.

CONTENU: L'auteur nous expose d'abord quelques détails sur les bibliothèques des couvents franciscains en général. - Puis il décrit, d'après des manuscrits et des statuts, l'état des bibliothèques en Hollande au XVIIe siècle. - Enfin il étudie de plus près le catalogue du couvent de Roermond qui date de 1710, et ceux des catalogues qui ont été dressés pour être présentés au Gouvernement lors de l'Occupation Française.

2. DE RELIGIEUZEN PENITENTEN-RECOLLECTINEN VAN DE REGULIERE DERDE ORDE VAN DE H. FRANCISCUS VAN ASSISIË TE ETTEN (N.BR.) . . blz. 348
door Zr. M. Joanna P.R.

CONTENU. L'auteur de cet article nous expose de façon originale l'histoire de la Congrégation des Soeurs Pénitentes-Récollettines, en relevant surtout les éléments franciscains. Puisque l'esprit de S. François se manifeste surtout dans la prière et dans les oeuvres, celles-ci sont examinées de plus près. Les Mères Supérieures étant les gardiennes de cet esprit franciscain, l'auteur en analyse la personnalité à l'aide de données historiques, de la tradition orale ou bien de sa propre expérience. Un aperçu général de la situation actuelle de la Congrégation termine l'article.

3. NOG EEN BEWONDERAAR VAN SINT FRANCISCUS, PROF. DR. JAN LODEWIJK WALCH . . . blz. 382
door P. Dr. Willibrord Lampen O.F.M.

CONTENU. Dans d'autres études, publiés dans des recueils précédents, l'auteur avait déjà attiré notre attention sur l'estime des écrivains non-catholiques Israël Querido et Louis Couperus envers S. François. Ici il nous fait connaître un troisième admirateur non-catholique de ce Saint, à savoir le professeur Dr. Jan Lodewijk Walch. Après une introduction générale vouée à la vie et aux oeuvres de cet écrivain, il étudie de façon plus détaillée trois de

ses écrits qui ont des rapports avec S. François ou bien avec ses fondations.

4. FRANCISCANA, VOORKOMEND IN HET VIERDE DEEL VAN DE ROMEINSE BRONNEN . . . . . blz. 397
door P. Drs. Albertus Fick O.F.M.

CONTENU. C'est en 1955 que le R.P. Mag. Dr. Pontianus Polman O.F.M. a publié le quatrième volume de les "Sources Romaines pour la connaissance de la situation religieuse aux Pays-Bas à l'époque des Vicaires Apostoliques". Or voici une énumération des textes qui sont d'une certaine importance pour l'étude du mouvement franciscain. Des notes éclaircissantes en facilitent la compréhension.

5. PATER LIVINUS BRECHT O.F.M. EN ANNA BIJNS blz. 420
door P. Cunibertus Sloots O.F.M.

CONTENU. Parmi les Frères Mineurs qui ont eu des rapports avec Anna Bijns il ne faut pas oublier le R.P. Livinus Brecht O.F.M. Après une biographie succinte l'auteur publie - avec traduction - un poème que ce Père écrivit pour un des livres d'Anna Bijns.

6. MONASTICON NEERLANDICUM FRANCISCANUM blz. 423

7. BIOGRAPHICA . . . . blz. 430

8. BIBLIOGRAPHICA . . . . blz. 433

9. UIT BOEK EN BLAD . . . . blz. 436

10. BOEKBESPREKINGEN (Compte - rendu des livres) blz. 442

11. ALGEMEEN REGISTER . . . . blz. 465
door P. Bertilo de Boer O.F.M.

12. BIBLIOGRAFISCH REGISTER . . . . blz. 471
door P. Bertilo de Boer O.F.M.

13. INHOUD BUNDEL XXV, XXVI, XXVII . . blz. 473
door P. Bertilo de Boer O.F.M.

14. ILLUSTRATIES . . . . blz. 474
door P. Bertilo de Boer O.F.M.

15. BOEKBESPREKINGEN BUNDEL XXV, XXVI, XXVII blz. 475
door P. Bertilo de Boer O.F.M.

Adressen van medewerkers met artikelen en/of boekbesprekingen in Bundel XXVII:

Drs. FRANS ADRIAENS, Bassin 25, Weert.

P. CHRYSOSTOMUS DUKKER O.F.M., Vermeerstraat 7, Nijmegen.

Dr. CLEMENS EPPING O.F.M., Theologicum, Graafseweg B 304, Alverna (Gld.).

P. C. VAN EIJL O.F.M., Wittevrouwensingel 26, Utrecht.

Dr. SYBRAND GALAMA O.F.M., Lyceum I.C., Venray.

Dr. MATHIAS (L. A. M.) GOOSSENS O.F.M., M.O.K., Hilversum.

P. HERMAN HAGEN O.F.M., Haarlemmerstraat 106, Leiden.

ZUSTER M. JOANNA P.R., Instituut Sint Joseph, Etten (N.B.)

P. GERMANUS DE KOK O.F.M., Vermeerstraat 7, Nijmegen.

Dr. WILLIBRORD LAMPEN O.F.M., Wittevrouwensingel 26, Utrecht.

Drs. G. VAN MOURIK, Slotlaan 38^{II}, Zeist.

Dr. HUGO SANDERS O.F.M., Lyceum I.C., Venray.

Dr. EPHREM SLOOTS O.F.M., Philosophicum, Leunseweg 1, Venray.

Dr. F. B. M. TANGELDER, Ooievaarlaan 30, 's-Gravenhage.

P. FIDENTIUS VAN VELZEN O.F.M., Sint Bernardinuscollege, Akerstraat 197, Heerlen.

LIC. THEOFRIED VAN WEL O.F.M., Theologicum, Graafseweg B 304, Alverna (Gld.)

Dr. LEOFRIED VAN DER ZWAAN O.F.M., Biara Padua, Tjitjurug-Djawa Barat, Indonesië.

ENKELE HISTORISCHE NOTITIES OVER DE KLOOSTERBIBLIOTHEKEN IN DE GERMANIA INFERIOR.

DOOR P. DR. MATHIAS GOOSSENS O.F.M.

Op het Generale Kapittel van Toledo in 1633 kregen de bibliotheken heel bijzonder de aandacht. Er werd vastgesteld, dat de bibliotheken dermate verwaarloosd waren, dat zij toentertijd, in tegenstelling met vroeger, een schande voor de Orde vormden. Om een afdoend geneesmiddel te hebben voor zo'n ernstig kwaad worden de Provinciale Ministers van de nodige praecepten voorzien, alvorens zij naar hun dierbare residenties in het lieve vaderland terugkeren. Er moet naarstig voor worden gezorgd, dat boeken van gestorven medebroeders zo spoedig mogelijk worden opgenomen in de kloosterbibliotheek. In deze tijd, waarin men bij voorkeur onder een praecept de rode streep van een dreigement zette, werd aan de Provinciaals deze zorgzaamheid opgelegd op straffe van verlies hunner functie. Voor alle Oversten, van welke graad en waardigheid ook en voor alle onderdanen werd op straffe van excommunicatie, ipso facto incurrenda, het bestaande voorschrift ingescherpt,[1] om onder geen enkel beding boeken van overleden confraters of boeken uit particuliere bibliotheken, te vervreemden, te verkopen, te ruilen of weg te schenken. Tot begrip van dit soort sancties, die overigens in die tijd niet alleen bij de Minderbroeders worden aangetroffen, maar algemeen geldend zijn in de Kerk, moet men bedenken, dat boeken toentertijd aanmerkelijk kostbaarder waren, dan tegenwoordig. Er wordt tevens een minimum bedrag vastgesteld, ducentos ad minus aureos nummos, dat jaarlijks door het Definitorium moet worden uitgetrokken voor de aanschaf van boeken. Op straffe van verlies hunner functie krijgen de Provinciaals nog het voorschrift mee, om bibliothecarissen aan te stellen. Deze functie moet worden gegeven aan competente paters met minstens een algemene kennis van zaken. Hun taak omvat, het opstellen en ordenen der boeken, het schoonhouden, vernieuwen, herstellen en verder alles, wat bijdragen kan, om de bibliotheken weer in hun

oude luister te brengen. Deze zorg voor de boeken strekt zich ook uit tot de particuliere bibliotheken, die de paters predikanten en lektoren op hun cel hebben. Ook van deze boeken moet een catalog worden aangelegd. Verhuist een pater van het ene klooster naar het andere, dan mag hij, met verlof zijn Oversten, hoogstens zoveel boeken meenemen, als in één paarden-vracht vervoerd kunnen worden.[2]

Of deze klacht der verwaarloosde bibliotheken ook volledig gold voor de Germania Inferior, zou men kunnen betwijfelen op grond van enkele gegevens, die voorkomen in een uit 1647 daterend handschrift: Origo, progressus et modernus status provinciae Germaniae Inferioris.[3] Volgens dit handschrift bezat de bibliotheek van Antwerpen 1200 boeken. De bibliotheek van Mechelen wordt aangeduid als „mediocriter instructa". Het kleinere klooster in Herenthals had een arme bibliotheek, terwijl die van het eveneens kleinere klooster in Diest tamelijk belangrijk was. Over de bibliotheek van het Leuvense klooster is het handschrift wat uitvoeriger. De armoede van de Regel in aanmerking nemende is de bibliotheek daar goed voorzien. Alles bij elkaar zijn er 2360 boeken, waaronder meerdere, waardevolle handschriften. Ook Brussel is met ruim 2000 boeken behoorlijk uitgerust. Roermond, dat in 1647 studiehuis voor de Theologie was, had een bibliotheek, die „conventus congrua" wordt genoemd.[4]

De bibliotheek van Maastricht zal bij de verwoesting van het klooster in 1578 wel ten onder zijn gegaan. Of de schenking van Willem van den Einde, doctor van Leuven en kanunnik van Sint Servaas, die bij zijn dood in 1599 zijn belangrijke bibliotheek naliet aan de minderbroeders en de schenking van Franciskus de Boer, deken van Sittard, die bij zijn dood in 1623 boeken vermaakte ter waarde van ongeveer 1200 florijnen, de kloosterbibliotheek blijvend zullen hebben verrijkt, valt in verband met de volgende, troebele jaren, zeker te betwijfelen.[5]

Uit schenkingen werden door de respectieve kloosterbibliotheken veel boeken verworven. Uit de Recommendatieboeken der diverse kloosters en uit inscripties in boeken, valt dit duidelijk af te lezen.[6]

Een bekende weldoener van de Antwerpense kloosterbibliotheek was de drukker Joannes Moretus, die bij zijn dood in 1610 een

groot aantal boeken aan de Minderbroeders vermaakte.[7] Antwerpen zal deze schenking bijzonder hebben kunnen gebruiken, want in 1566 hadden de beeldenstormers, volgens een notitie van Antonius Sanderus, de boeken met boter besmeerd, om ze beter te doen branden.[8]

Wanneer in het midden der 17e eeuw de bibliotheken van Leuven en van Brussel er aanmerkelijk beter uit zien, dan die van Mechelen en Antwerpen, dan zal dat voor een groot deel wel zijn verklaring vinden in het feit, dat de twee laatstgenoemde kloosters, bij een verwoestende brand, hun bibliotheek hadden verloren.[9] De geschiedenis van de kloosterbibliotheken valt dikwijls uiteen in perioden, die door branden worden gescheiden.

Het klooster van Leuven was in de tijd der beeldenstormers van verwoesting gespaard gebleven en Brussel heeft waarschijnlijk bij de gedeeltelijke verwoesting zijn bibliotheek kunnen redden.

Uit de Provinciale Statuten van 1672, die een aparte paragraaf hebben „De Libris et Bibliotheca", blijkt eveneens, dat aan de bibliotheken de nodige zorg werd besteed.[10] Het Kapittel van Leuven in 1678 gehouden, zegt dan ook, dat de zorg voor boeken en bibliotheken door de Statuten bijzonder dringend (impensius) is aanbevolen.[11] De bibliothecaris moet iedere week controleren, welke boeken zijn uitgeleend en hij moet er voor waken, dat niemand de boeken te lang houdt. Minstens twee keer per jaar wordt door deze Statuten de stofdoek in de handen van de bibliothecaris geduwd. Aan de gardiaans wordt opgedragen, voor de noodzakelijke aanvullingen van de bibliotheek te zorgen. Wanneer een boek wordt gepubliceerd door een medebroeder, en de Provinciaal acht het een nuttig boek, dan zal hij opdracht geven aan de gardiaans, om dit boek aan te schaffen.

Om de voorschriften betreffende de bibliotheken het volle recht te doen wedervaren, legt het juist geciteerde artikel van het Provinciaal Kapittel van Leuven in 1678 de gardiaans op, om het ambt van bibliothecaris te geven aan een ijverige pater, die belangstelling heeft voor de studie, die er voor waken zal, dat alle geldende bepalingen worden onderhouden en die de overtreders bij zijn overste zal melden.

Wie in de Chorographia Sacra van Sanderus de historie naslaat

der Minderbroederskloosters, zal tot de bevinding komen, dat er in zake de bibliotheek een samenhang bestaat tussen de belangstelling, die door het Provinciebestuur wordt getoond als wetgever en als kloosterbouwer. Zowel uit de tekst als uit de gravures, die het boek van Sanderus illustreren, blijkt dit duidelijk.

Wanneer de kloosters van Brussel, Boetendaal, Mechelen en Antwerpen, na hun verwoesting in de geuzentijd, worden opgebouwd, wordt de bibliotheek ondergebracht in een flinke en goed verlichte ruimte.[12] De bibliotheek wordt hier steeds ingericht op de bovenverdieping van een ruime vleugel, die door een groot aantal ramen aan beide zijden overvloedig licht ontvangt. Meestal boven de refter. In het klooster van Leuven, dat in de geuzentijd staande bleef, velut arca Noë zegt Sanderus, was de belangrijke bibliotheek ondergebracht in een vleugel zonder verdiepingen met aan weerszijde hoogopgaande ramen.[13]

Zowel in de tekst van Sanderus, als in de aanvulling, die de Minderbroeder Rumoldus van den Male in 1724 schreef, zijn de gegevens over de bibliotheek van het Klooster in Brussel het meest uitvoerig. Zij volgen hier, omdat zij enige indruk geven van het wellicht algemeen verloop der historie. In 1662 schrijft Sanderus, dat deze goed ingerichte bibliotheek ongeveer 2500 boeken bezat, waaronder ongeveer 1000 grotere en belangrijke werken. Uit de formulering van Sanderus blijkt duidelijk, dat hij de tekst van de „Origo" betreffende de Brusselse bibliotheek voor zich heeft gehad. Omdat de „Origo" dateert van 1647, is het boekenbezit van deze bibliotheek dus in 15 jaar tijd gestegen met 500 boeken. Deze op het eind der 16e eeuw nieuw gebouwde bibliotheek had ramen aan weerszijden; het meeste licht en ook het aangenaamste ontving zij van de tuinkant.[14]

Wanneer Rumoldus van den Male naar aanleiding van de verwoesting in 1695 aantekent, dat de boeken, uit voorzorg in een kelder werden ondergebracht, geeft hij enkele, belangrijke bijzonderheden. Hij spreekt van een zeer uitgebreide bibliotheek die in een lang verloop van eeuwen is bijeengebracht. Deze tekst doet veronderstellen, dat bij de beide verwoestingen de bibliotheek minstens gedeeltelijk gespaard is gebleven; hetgeen te meer merkwaardig zou zijn, omdat in het jaar 1695 de archivalia der Provincie in

Brussel verbrand zijn. Bovendien tekent hij aan, dat de bibliotheek, een onmisbaar werkapparaat is en de rijkdom van de broeders uitmaakt. Een uitspraak dus, waar duidelijk de grote waardering voor de bibliotheek uit blijkt.[15] Bij de eerst opgebouwde vleugel, die uit drie verdiepingen bestaat, wordt al meteen ruimte geschaft voor de bibliotheek. Gelijkvloers werden keuken en refter gebouwd, de eerste verdieping werd dormitorium, terwijl de bibliotheek op de bovenste verdieping werd ondergebracht.[16] Er zal overigens wel geen symbolische betekenis gelegen hebben in het feit, dat men de bibliotheek zo hoog boven de refter plaatste.

Het Provinciaal archief der Minderbroeders te Weert bewaart twee handschriften van pater Carolus van Coudenhove, die vooral voor de Provinciegeschiedenis der 17e eeuw van groot belang zijn. In 1680 voltooide deze historicus zijn „Compendiosa Descriptio huius Almae Provinciae Germaniae Inferioris" en vijf jaar later zijn meer uitgebreide studie „Compilatio Chronologica - hujus Almae Provinciae Inferioris Germaniae." [17] In beide studies wordt onder meer de geschiedenis der afzonderlijke kloosters behandeld. De auteur, die in het algemeen nog al oog heeft voor gedetailleerde gegevens, geeft slechts bij weinige conventen een notitie, die de bibliotheek betreft.

Sprekend over de bibliotheek in Leuven, geeft hij reeds de gegevens van de „Origo". In zijn „Compendiosa Descriptio" spreekt hij van 2360 aanwezige boeken, hetzelfde getal dus als de „Origo" in 1647 noteerde. In de „Compilatio Chronologica" wordt dit aantal verhoogd tot 2370.[18] De bibliotheek van Mechelen, die de auteur van de „Origo" aanduidde met „mediocriter instructa" schijnt intussen uitgebreid te zijn. Pater van Coudenhoven schrijft tenminste, dat deze bibliotheek „congrua" is en „competenter instructa".[19] Van Sint Truiden, dat in die tijd studiehuis voor de filosofie is, wordt genoteerd, dat de bibliotheek voor het grootste deel bestaat uit „vetustis auctoribus et libris". Een aantekening, die kennelijk duidt op het ongerief van het verouderd zijn en niet op de waarde van het oud zijn.[20] Van het kleinste huis der Provincie, de kluizenarij te Ledenberg met zijn vijf bewoners, staat opgetekend, dat dit voorzien was van een voldoende ruime bibliotheek en idem keuken.[21]

Uit deze vroege tijd zijn er geen catalogi van onze kloosterbibliotheken bewaard gebleven. De duitse provincies zijn, wat dit betreft, gelukkiger. Zij bezitten o.a. een cataloog van het klooster Grünberg in Oberhessen en van het klooster Weida; beide catalogi dateren van ongeveer 1525. Van het klooster Corbach in Waldeck is er een cataloog uit 1638.[22]
De veel genoemde cataloog uit de bibliotheek van St. Maartensdal in Leuven, die Gerard Roelants in 1487 vervaardigde onder de titel: Index precipuarum bibliothecarum Belgii, continens plerosque manuscriptos codices, heeft stellig gegevens bevat over kloosterbibliotheken onzer provincie. Maar deze cataloog is jammer genoeg verloren gegaan. Prof. W. de Vreese meende indertijd deze cataloog teruggevonden te hebben in een handschrift van de voormalige Kaiserl. Familien-Fideikommisz-Bibliothek te Weenen; zijn mening is echter onjuist gebleken.[23] Dit Weense handschrift bevat de z.g. cataloog van Rooklooster bij Brussel. Prof. J. van Mierlo S.J., die enkele studies over deze cataloog publiceerde,[24] meent dat deze cataloog rond 1540 voltooid is. Het is een nieuwe compilatie, die onder meer de cataloog van 1487 en De Scriptoribus Ecclesiasticis van Trithemius, waarvan de eerste uitgave van 1494 is, benut heeft. Deze cataloog van Rooklooster bevat enkele gegevens over onze provincie-bibliotheken. Bij een aantal werken worden namelijk één of meer bibliotheken vermeld, die het genoemde werk bezitten. Er wordt op deze wijze verwezen naar geschriften op de bibliotheken van onze huizen in Nijmegen, Brussel, Leuven en Mechelen.
In de zestiende eeuw hebben twee Gentse Dominicanen een cataloog aangelegd van manuscripten. Zij bezochten tot dat doel niet alleen „omnes fere totius Belgii bibliothecas" maar ook de „illustriores Galliae, Angliae et Germaniae Superioris". Het werk werd begonnen door Willem de Vleeschhouwer, gestorven in 1525, en voltooid door zijn medebroeder Joannes Bunderus, die gestorven is in 1557. Hun omvangrijke cataloog, die meer dan zeshonderd bladzijden telde, is in de tweede helft der zeventiende eeuw verloren gegaan. De grote deskundige op het gebied der oude bibliotheken, Paul Lehmann, heeft op grond van gegevens bij latere bibliografen, een klein gedeelte van deze cataloog gereconstru-

eerd.[25] Bij deze reconstructie van Lehmann treft men ook verwijzingen naar de bibliotheken, waar de werken geweest zijn. Er worden 135 bibliotheken vermeld; hierbij zijn 23 bibliotheken van franciskaner kloosters. Uit onze provincie worden genoemd de kloosterbibliotheken van: Diest, Brussel, Groningen, Haarlem, 's Hertogenbosch, Mechelen, Sluis, Tienen, Weert en Zutphen. De gegevens in de cataloog van Rooklooster en in de reconstructie van Paul Lehmann zijn te gering in aantal, om tot een verantwoord inzicht te kunnen komen in de waarde van onze toenmalige kloosterbibliotheken. Uit het feit, dat zij geconsulteerd en gelijkmatig vertegenwoordigd zijn in de catalogi als andere bibliotheken, enkele bekende oudere niet te na gesproken, mag men wellicht afleiden, dat zij in het algemeen het beeld zullen hebben gegeven van een doorsnee-kloosterbibliotheek. Beroemde bibliotheken zullen er wel niet bij zijn geweest. Dan zou men er een spoor van hebben teruggevonden in Antonius Sanderus' Bibliotheca Belgica Manuscripta. Sanderus immers kondigt op de titelpagina van het eerste deel dit werk aan als een verzamellijst van handschriften aanwezig in *celebrioribus* bibliothecis.[26]

Het is bijzonder jammer, dat de opdracht door ons Provinciaal Bestuur, bij gelegenheid van de Definitoren-vergadering te Weert van 26 tot 28 augustus 1668 aan de Paters Willem Timmermans en Cornelius Wouters gegeven, om een verzamelcataloog te maken van de boeken van alle kloosterbibliotheken der Germania Inferior, niet het gewenste resultaat heeft opgeleverd. Tot op heden is er tenminste geen enkel gegeven over een dergelijke algemene cataloog onzer Provincie bekend geworden. Toch is ook de definitoriale tekst op zich zelf [27] een interessant gegeven voor de geschiedenis onzer bibliotheken. Aan alle gardiaans wordt opdracht gegeven, om per se vel suos de boeken te catalogiseren zowel van de kloosterbibliotheek als van de cellen der Paters. Er wordt speciaal voorgeschreven, ook de boeken der, buiten het klooster verblijvende, patres monialium op te nemen. Een zelfde voorschrift, om een lijst van hun boeken in te sturen, wordt ook gegeven aan de Paters Missionarissen op de Staties. De overweging, die voor het Definitorium aanleiding werd, om een algemene Provincie Cataloog te wensen, geeft blijk van een bewonderenswaardig biblio-

theekbeleid. Onvolledige werken zouden dan eventueel kunnen worden aangevuld en kloosters, welker bibliotheek nog te wensen overliet, konden dan worden geriefd met wat op andere plaatsen over was.

De oudst bewaarde cataloog onzer Provincie betreft de bibliotheek van het Roermondse klooster. Deze cataloog, een grote folioband met ruim 600 bladzijden wordt bewaard op het Provinciaal Archief te Weert. Op de rug van deze folioband bevindt zich een zwart etiket, waarop met gouden letters staat: Catalogus librorum conv. Ruraem. 1710.[28] De jongste bibliothecaris'hand in deze cataloog heeft nog enige boeken genoteerd na 1710. Zo treft men er nog de Spiegel der Sielen door Cornelius de Vroom in 1711 gepubliceerd en het vierde deel der Theologia Concionatoria van Constant Letins, dat in 1713 van de pers kwam. Alsmede De Incarnatione en De Sacramentis van Franciscus Henno, die in 1711 en 1712 verschenen zijn.[29] Op de allerlaatste bladzijde van de cataloog staat, kennelijk bijgeschreven door een latere hand, nog het 19-delige Thomas' Commentaar van Billuart, verschenen te Luik in 1746-1751. Het jaartal 1710 wordt, met uitzondering van de Billuart-editie, echter nergens noemenswaard overschreden. De oorspronkelijke hand, die deze cataloog samenstelde, kan niet ouder zijn dan 1693, omdat in zijn schrift nog staat aangetekend het handboekje van Jacobus van Kempen, Decas Scripturistica, dat in 1693 te Antwerpen is verschenen.[30]

De eerste 215 bladzijden van deze band geven een systematisch naar studie-vakken geordende lijst van aanwezige boeken. Daarop volgt een alfabetische cataloog der auteurs met vermelding hunner werken. Deze lijst is omvangrijk en telt 273 pagina's. Als derde gedeelte is een lijst opgenomen van enkel auteursnamen, alfabetisch gerangschikt over 55 bladzijden. Het vierde gedeelte is bijzonder interessant. Het bevat een cataloog van boeken, die de paters als handbibliotheek op hun cel gebruikten. Van 31 cellen is een alfabetische lijst aangelegd. Deze op de cellen aanwezige boeken zijn ook opgenomen in de grote, alfabetische auteurscataloog; in de systematische cataloog vindt men ze niet vermeld. Toch is het duidelijk, dat het hier gaat om de eigen handbibliotheken der paters. Dit valt vooreerst af te leiden uit de vele dubbel-

exempiaren, die op de cellen voorkomen. Vervolgens ook uit het sterk wisselend aantal boeken, dat zich op de diverse cellen bevindt. De grootste cel-bibliotheek omvat 72 boeken; er zijn ook cellen, waarop maar één, twee en drie boeken aanwezig zijn. Op de 31 cellen zijn in het geheel 564 boeken aanwezig. De laatste bladzijde van de band bevat nog een klein aantal boeken, die in een apart kastje aan de raamkant van de bibliotheek werden bewaard.[31] Dit kastje zal oorspronkelijk wel als „de hel" hebben moeten dienen. De bibliothecaris heeft dan echter wel enige boeken, die van alle smetten vrij zijn, tot dit hels verblijf veroordeeld.
Op de eigenlijke kloosterbibliotheek bevinden zich dus de boeken, die opgenomen zijn in de eerste, de systematische cataloog. Uit deze cataloog blijkt dat de boeken, volgens studievakken ingedeeld, op de rekken waren ondergebracht. Deze systematische indeling is hier en daar doorbroken, omdat op een rek, dat nog ruimte liet, willekeurig latere aanwinsten zijn bijgeplaatst. De eigenlijke bibliotheek bevatte 2550 boeken.
Dit aantal is, vooral wanneer we de uit vroegere tijd bekende cijfers voor andere bibliotheken in aanmerking nemen, nog al hoog. Het Roermondse klooster dateerde dan ook al van 1308. In 1572 werd het gedeeltelijk verwoest. Het feit dat momenteel, volgens een door Dalmatius van Heel gepubliceerde lijst,[32] nog 15 boeken op de Weertse kloosterbibliotheek zijn van vóór 1572, afkomstig uit het oude Roermondse klooster, voert tot de veronderstelling, dat in de geuzentijd de bibliotheek gespaard is gebleven. Bovendien moet Roermond, dat al vroeg studiehuis was voor de theologie, ook al vroeg bijzondere behoefte aan boeken hebben gehad. De oudst bewaarde kapittellijst op het archief te Weert, daterend van 1641, duidt het Roermondse klooster aan als studiehuis voor theologie. Tenslotte is bekend, dat bij de nieuwbouw van 1664 in een flinke ruimte voor de bibliotheek werd voorzien.[33]
Een ietwat nadere beschouwing van de systematische cataloog, die hier beperkt blijft tot de boeken op het terrein van Schriftuur, Patrologie en Theologie, zal duidelijk maken, dat deze bibliotheek respectabel was. Deze beschouwing is van belang, op de eerste plaats, omdat alleen de kloosterbibliotheek van Roermond volledig bekend is [34] en vervolgens omdat deze bibliotheek gevoegelijk

gelden kan als model voor de bibliotheken der andere studiehuizen.
De systematische cataloog vangt aan met een lijst van 230 boeken. die de H. Schrift betreffen. Hierbij is één handschrift met het leven van Jezus.[35] Voor het overgrote deel zijn de schriftuur-werken commentaren van meer of minder bekende exegeten. Hieronder zijn de 16e en 17e eeuwse Jezuieten-commentaren het sterkst vertegenwoordigd. Alphonsus Salmeron met 15 tomen en Cornelis a Lapide met 11 tomen eisen de nodige ruimte op. Van de andere Jezuieten-auteurs zijn nog aanwezig: Bellarminus, Tirinus, Petrus Canisius, Didacus Celada, Franciscus Toletus, Leonardus Marius, Sebastianus Barradas, Ludovicus de Ponte, Joannes de Pineda, Benedictus Pererius en Joannes Maldonatus. De franciskanen zijn natuurlijk aanwezig met hun aller Nicolaas van Lyra in 6 tomen en met het zo gewaardeerde Lucas-commentaar van de Spanjaard Didacus Stella. Het is overigens opvallend, zoveel Spaans bloed als er in deze bibliotheek steekt. Van de overige minderbroeders treft men er nog Petrus Aureolus en Joannes de la Haye. De Schrifturisten der eigen provincie zijn bijzonder goed bijgehouden. Met uitzondering van Nicolaas-Tacitus Zegers zijn ze vrijwel compleet met de meeste van hun werken aanwezig. Zij vormen een illustere rij: Titelmans, Sasbout, Antonius Broickwy van Koenigstein, Henricus Jongen, Jacobus van Kempen, Henricus Bukentop en Fulgentius Bottens. Vanzelf vindt men in dit Roermondse klooster ook de werken van de grote Roermondenaar Dionysius de Karthuizer. Cornelius Jansenius en Jacobus Jansonius hebben er ook hun plaats met meerdere werken. Enigszins opvallend staan tussen dit alles in twee werken van Savanorola en een boek van Abbas Joachim.
Naast deze overvloed van commentaren, staan er maar weinig tekstuitgaven. Er zijn twee Nederlandse Bijbels en een paar Latijnse. En enkele teksten van het Nieuwe Testament in het Hebreeuws, het Grieks, het Duits en het Frans.
Na de Schriftuur volgt in de systematische cataloog de Patrologie. Hiertoe behoren een 130 banden. Bij de grote veelvuldigheid van bestaande Vader-edities en de zeer summiere aanduiding van titels in de cataloog, valt moeilijk vast te stellen, uit welke tijd de in

Roermond aanwezige exemplaren precies dateren. De nog in Weert aanwezige boeken, stammend uit de Roermondse kloosterbibliotheek geven wel enig inzicht. Er waren Augustinus' uitgaven van 1491 en 1499. Hieronymus en Ambrosius waren aanwezig in een Bazelse druk van Frobenius, respectievelijk van 1533 en 1555. Van de prachtige collectie, die de la Bigne publiceerde in zijn Bibliotheca Veterum Patrum, bezat Roermond de derde editie in 15 tomen, verschenen te Keulen tussen 1618 en 1622. De meest aanwezige Vader-edities zullen trouwens wel uit de 17e eeuw geweest zijn. Deze patrologie-collectie geeft de indruk, dat er naar gestreefd is, zoveel mogelijk verschillende schrijvers uit de Christelijke Oudheid in het bezit te krijgen. Achter de meeste auteursnamen, geeft de cataloog als titel Opera Omnia of een gelijkwaardige aanduiding. Van vele Vaders had men dus de volledige werken. Augustinus is het best vertegenwoordigd. Naast een uitgave van zijn werken in tien tomen zijn er nog vele werken in aparte edities. Na Augustinus neemt Johannes Chrysostomus, onder meer door een uitgave in zes tomen en Erasmus' edities van enkele zijner werken, de ruimste plaats in. De grote theologen uit de 4e eeuw, zowel die uit het Oosten als uit het Westen zijn bijzonder goed opgenomen. De periode vóór de 4e eeuw heeft hier echter maar weinig repraesentanten. Uit de 3e eeuw vindt men er de grote Afrikaanse auteurs Tertulianus, Cyprianus en Lactantius; van de grote Alexandrijnen is er alleen Origenes. Van de Apologeten had men alleen Justinus; een uitgave der Apostolische Vaders was er niet.
De theologische afdeling, die zowel de speculatieve Theologie als de Moraal omvat, telde een kleine 300 werken. Was de verzameling boeken op het terrein van de Schriftuur en de Patrologie vrij traditioneel, de collectie theologische boeken heeft veel meer een eigen cachet. De keuze is in het algemeen bepaald door de controverse tussen Thomas en Scotus, een controverse waaraan juist de franciskaanse theologie-lector zo veel aandacht wijdde.
De werken van Scotus zijn aanwezig in de editie van Lucas Wadding, verschenen te Lyon in 1639. De Summa van Thomas was er in een Venetiaanse editie van 1490. Verder stond er van Thomas nog een editie van zijn Quodlibeta en een uitgave met 28 Opuscula. Van Alexander van Hales stond er de Summa, in een editie

te Neurenberg in 1481-82 verschenen. Ook was er het op zijn naam staande Clavis Theologiae. Van Bonaventura waren er twee edities. Eén daarvan was de editie van Moguntiae (1609), die in de Provincie veelvuldig verspreid was.[36] Van de minderbroeder Petrus Aureolus stonden er de Summa en de Quodlibeta; van de minderbroeder Richard van Mediavilla de Sentensen-commentaar en van de Parijse Professor Willem van Auxerre de Summa Aurea. Broederlijk naast en door elkaar staan op de rekken de Thomisten en de Scotisten, waarvan de eersten het talrijkste waren.
Van Cajetanus was er de Summula. Van de 16e eeuwse Thomisten trof men er verder aan: de Vader der Spaanse Scholastiek, Franciscus a Victoria O.P. met twee werken; Bartholomaeus a Medina O.P. met een commentaar op de drie eerste boeken van de Summa; de Jezuiet Gregorius van Valencia met een vier-delige commentaar. Uit de 17e eeuw zijn er Alphonsus Curiel, Willem Estius, de Jezuieten Leonard Lessius, Gabriel Vasquez, Luisius Torres en Egidius de Coninck, deze laatste met drie werken; verder de Antwerpse bisschop Joannes Malderus, de Leuvense Professor Joannes Wiggers, de Dominicaan Johannes Paulus Nazarius en de Mechelse seminarie-professor Laurentius Neesen. Uit de 18e eeuw staat er alleen de Summa S. Thomae hodiernis Academiarum moribus accommodata van Billuart. Dit 19-delige werk verscheen te Luik in de jaren 1746-1751.
Behalve de Scotus' Commentaren opgenomen in de Wadding-editie zijn er nog enige Scotisten. Vooreerst een Commentaar van Scotus' eigen leerling Joannis de Basolis, waarschijnlijk een editie uit het begin der 16e eeuw. Dan is er nog het vroege Commentaar van de in 1465 gestorven Gulielmus Vorilongus. Uit de 16e eeuw staan er verder Scotus' Commentaren van Josephus Angles, Nicolaas van Nysse en Joannes Vigerius. Uit de 17e eeuw is er de vierdelige Theologica Scoti van Joannes Gabriel Boyvin en de Commentaar van Philippus Faber. Het is opvallend, dat het belangrijkste Scotistische werk van het einde der 17e eeuw, Scotus Academicus van Claudius Frassen ontbreekt. De aanwezige boeken wekken trouwens sterk de indruk, dat op het einde der 17e eeuw minder zorg aan de bibliotheek is besteed, dan in de voorafgaande perioden.

De werken der Belgische Universiteits-Professoren waren met bijzondere zorg aangeschaft. Behalve de reeds genoemden, Estius, Lessius, Wiggers en de Coninck stonden ook op de bibliotheek, Johannes Molanus en de Jezuieten Martinus Becanus en Joannes Praepositus.

De auteurs der eigen Provincie, Smising, Herinx en Bosco ontbraken vanzelf niet.

De Franciskanen, die men aantreft onder de Moraal-Theologen zijn Patricius Sporer met zijn Theologia Moralis en De Sacramentis, Petrus Marchant met zijn Tribunal Sacramentale in 3 tomen en zijn Resolutiones Notabiles variorum casuum en Franciscus Henno met zijn volledige Tractaten. Terwijl uit vroeger eeuwen nog aanwezig was een druk van Angelus Clarenus' Summa Casuum. Een Summa Theologiae Moralis is er verder nog van de Heilige Antoninus van Florence. Het veel verspreide Confessionale van Godtscalc Rosemond stond er in een waarschijnlijk vroeg 16e-eeuwse editie. Uit de 16e eeuw waren er verder de vijf tomen van Martinus Navarrus, twee werken van Martinus Bonacina en de Summa Casuum van de Jezuiet Franciscus Toletus.

De 17e eeuwse auteurs in re morali zijn op deze bibliotheek vrijwel uitsluitend Jezuieten: Hermann Busenbaum, Joannes de Lugo, Petrus Layman, Thomas Sanchez, Antonius de Escobar, Stephanus Baumy en Henricus Henriquez. Verder stonden er werken van Petrus Binsfeld, de Carmeliet Stephanus a S° Paulo, Antonius Dianae en de Bredase deken David van Mauden. Het feit, dat hier Reiffenstuel ontbreekt, duidt er weer op, dat op het einde der 17e eeuw de bibliotheek minder goed schijnt te zijn bijgehouden.

Ruim 400 boeken van de Roermondse bibliotheek behoorden tot de preekliteratuur, 260 tot de controversen-literatuur en ongeveer 350 tot de ascetische-literatuur. Op het gebied van Kerkelijk Recht, Liturgie en Regel-uitleg waren er een 150 boeken. Geschiedenis en Hagiographie telden een kleine 250 werken. Een kleiner aantal beslaat het terrein van de Klassieken en moderne talen, de filosofie en ook, dat voor oude kloosterbibliotheken zo interessante onderdeel, geneeskunde. Het volledige aantal boeken van 2550 werd dan vol gemaakt door dubbelexemplaren.

Op de 564 boeken, die tot de handbibliotheken der afzonderlijke

paters behoorden, hopen wij later, eventueel met een uitgave van deze boekenlijst, nog terug te kunnen komen.

In de franse tijd zijn, met de kloostergoederen, ook de bibliotheken in beslag genomen. De bibliotheek-catalogen, die bij deze gelegenheid moesten worden overlegd, zijn meestal bewaard gebleven. Er is echter alle reden, om aan te nemen, dat er vele boeken achtergehouden zijn; die catalogi zijn dus dikwijls weinig betrouwbaar, omdat zij geen volledige opgave bevatten van het oorspronkelijke boekenbezit van de kloosters. In dit verband is een kanttekening in het Memoriale van het Weertse klooster veelzeggend. Daar staat bij de mededeling: „en zij hebben de bibliotheek opgeladen" als kantbemerking: „exceptis libris, qui erant positi inter bonos muros in domo saeculari." [37]

Dergelijke catalogi zijn bewaard gebleven van onze kloosters in Megen, Maaseik, Reckheim, Venlo en Weert. De cataloog van het klooster in Megen, opgemaakt in 1812, is in 1918 uitgegeven door G. A. Evers.[38] Deze cataloog omvat 1446 delen.

Om enig idee te geven van deze bibliotheek, in verhouding tot andere klooster-bibliotheken uit dezelfde streek, volgt hier een opgave van het aantal boeken, dat andere kloosters, bij de beslagname van hun bibliotheek, in hun catalogi hebben opgetekend: De Kruisheren te Uden 864, de Capucijnen te Velp ongeveer 700, de Carmelieten te Boxmeer 1475, waaronder 154 handschriften, de Kruisheren te St. Agatha 1407, waaronder 62 handschriften. De bibliotheek van Megen is tenslotte niet in beslag genomen; zij bleef behouden als bibliotheek van het college.

De catalogi van Maaseik, Reckheim, Venlo en Weert berusten op het Rijksarchief in Maastricht.[39] De cataloog van Maaseik vermeldt ruim 750 delen, bestaande uit 80 boeken betreffende de H. Schrift, 32 werken van Vaders, 65 theologische werken, 75 controversisten, 190 preekboeken waaronder 40 in het frans geschreven werken, 50 ascetische geschriften, 100 historische en hagiografische en 10 juridische werken, en tenslotte nog 150 titels, die aangeduid worden met Varia Mixta en Humanistae. Deze keurig uitziende cataloog van Maaseik, is niet gedateerd of ondertekend; mogelijk is het de oorspronkelijke bibliotheek-catalogus geweest.

De cataloog, die het klooster van Reckheim ingeleverd heeft, telde ongeveer 500 boeken. Het is een alfabetische cataloog, die gedateerd is op 24 november 1795; de ondertekening is van de gardiaan van het klooster, Simon Gilkens. Men treft in deze cataloog oudere werken, zoals de Summa Angelica van Angelus de Clavasio, de Pharetra van Lanspergius en het Jesus-Leven van Ludolphus van Saxen; als jongere boeken staan er de schriftuur-vertalingen met commentaar van Smits en van Hove en de Sermonen van de Antwerpse pastoor Rumoldus Backx. Ook was er een franse editie van Sint Ignatius' Exercitia.
De cataloog van het klooster in Venlo wijst op een goede bibliotheek. De cataloog vermeldt een 2500 boeken; er zijn geen handschriften bij, wel zestiende-eeuwse drukken. Er waren 270 historische werken, waaronder verschillende grotere uitgaven zoals de Acta Sanctorum van Bollandus, de Annales van Baronius, het Chronicum Chronicorum van Joannes Gualterus, de Annales van Wadding en die van Jacobus Salianus. Verder waren er onder meer werken van Caesarius van Heisterbach, Sanderus, Franciscus Harold, Bartholomaeus Angelicus en Jacobus de Voragine. Ook waren er de Litterae Annuae van de Societeit.
De 110 humanistae blijken klassieke teksten en dictionaires te zijn. Bij de 80 Philosophi waren o.a. Aristoteles, Franciscus Toletanus, Tittelmans en Erasmus. De Juristae, waarbij ook regeluitleg en liturgie behoorden, waren vertegenwoordigd met 140 boeken. De collectie van de Concionatores was met 550 boeken bijzonder uitgebreid en veelzijdig. Men kon er naslaan: Franciscus Costerus, Willem Spoelberg, Gabriel Biel, Johannes Eckius, Henricus Herp (Speculum Aureum), Bellarminus, Josephus Mansi, Balduinus Junius, Jacobus en Petrus Marchant, Jan van Heumen, Petrus Canisius, Antonius de Guevara, Dionysius de Karthuizer, Gerson, Matthaeus Fabri, Johannes Osorius, Thomas Stapleton, Antonius van Padua, Adam Sasbout, Jacobus de Voragine, Bernardinus de Bustis, Bernardinus van Siena, Bonaventura, Tauler, Johannes de Turre Cremata, Drexelius, Engelgrave, Didacus Stella, Lodewijk van Granada, Lanspergius, Abbas Guerricus, Constantijn van Brabançon en Nicolaas van Cusa. De 220 boeken op het gebied van de Schriftuur, de 120 Vaders en de 330 theologische werken geven

het gewone beeld van een kloosterlijke bibliotheek-bezetting; wat deze vakken betreft is de Venlose bibliotheek vrijwel een doublet van de Roermondse. De Controversisten waren te Venlo met 130 boeken niet zo talrijk. De voornaamste, aanwezige auteurs op dit terrein waren: Lessius, Bellarminus, Canisius, Joannes Eckius, Franciscus Sonnius, Stanislaus Hosius, Lindanus, Bartholomaeus de Astroy, Judocus Clichtoveus, Franciscus Costerus en Arnold van Geluwe. De vroomheids-literatuur, ruim 250 geschriften, heeft een sterk franciscaanse inslag. Naast de Opuscula Si Francisci in de editie van Wadding, stond er: Bonaventura, Herp, Petrus van Alcantara, Bernardinus van Siena, Alphonsus van Madrid, Didacus Stella, Bartholomeus Salutius, Balduinus Junius en de Capucijnen Benedictus van Engeland en Johannes Evangelista. De geestelijke schrijvers der eigen provincie waren maar slecht vertegenwoordigd. Dat er ook voor andere spiritualiteiten belangstelling bestond, blijkt uit werken van: Lodewijk van Granada, de H. Theresia, Thomas a Jesu, Bellarminus, Birgitta, Blosius, Thomas van Kempen, Gerlach Peters, Adriaensen, Surius, Henricus de Hassia, Dionysius de Karthuizer, Tauler, Lanspergius, Avancinus, Humbertus Romanus, Bona, Molina en Drexel. De cataloog van de Venlose bibliotheek, die niet gedateerd is, was ondertekend door: Franciscus Jonckers gardiaan, Jacobus Verstegen S.Th.L.J., Lambertus Loicx Vicarius en door de vijf discreten Laurentius Coopmans, Henricus Mulders, Petrus Cuppens, Jacobus van Lakerveld en Henricus van Uyttert.
Weert leverde twee catalogen in. De eerste is ondertekend door de gardiaan Franciscus Wouters. Deze cataloog, die uitsluitend auteursnamen geeft, ongeveer 500, is zeer slordig en geeft weinig inzicht. De tweede cataloog, die niet ondertekend was, geeft vrijwel uitsluitend titels, zonder auteursnamen, ongeveer 1100.
Curiositatis causa zij vermeld, dat men op deze bibliotheek, naast De blijde Requiem van de Capucijn Lucas van Mechelen, ook Robinson Crusoë kon raadplegen. Er is een overlevering, die zegt, dat de bibliotheek van Weert op karren naar Maastricht is vervoerd; toen men in Maastricht het bericht vernam, dat het franse bestuur was beëindigd, zou men, zonder af te laden, weer naar Weert zijn teruggekeerd.[10] Het tegenwoordige boekenbezit der Weertse

bibliotheek schijnt deze overlevering te bevestigen, hoewel de catalogi van de stedelijke bibliotheek te Maastricht, de Universiteitsbibliotheek te Groningen en ook de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage menig boek van Weert vermelden.

Als vergelijkingsmateriaal moge nog enkele getallen dienen van andere, in beslag genomen, kloosterbibliotheken, waarvan de ingeleverde catalogen eveneens nog berusten op het Rijksarchief in Maastricht. De cataloog van de Maastrichtse Capucijnen-bibliotheek telde ongeveer 350 titels. De Dominicanen van Maastricht leverden een globaal overzicht van hun bibliotheek in, dat neerkwam op ruim 350 boeken. De Capucijnen van Maaseik hadden, volgens de ingeleverde cataloog een 1400 boeken. De Kruisheren in Venlo gaven 800 boeken op, maar plaatsten daarbij de slotbemerking: „Hierbij dient genoteert dat er behalve de voorn. gespecificeerde boeken sig van verscheyde classis nog eenige andere van minder waarde bevinden, die het binnen de bepaalden tijd niet mogelijk was op te geeven, soo wijl er veele sonder Titelatuer, andere verscheurt, of van de muyzen verbeeten zijn, als ook wijl onze Bibliotheek door het Bombardement van den 3 Maart 1793 in Disordre gebracht is." Enig vergelijkingsmateriaal over Bibliotheken van Capucijnen-kloosters kan men vinden in deel VIII van de bekende, door Pater Hildebrand, geschreven Geschiedenis.[41]

Tot slot zij nog gewezen op de waardevolle Vakbibliotheek, die de Bijbelschool van Pater Wilhelmus Smits, het Museum Philologico-Sacrum in Antwerpen, bezeten heeft. Ook deze bibliotheek is in de franse tijd verloren gegaan. De cataloog is echter nog bewaard gebleven.[42]

1 Vgl. Statuta Generalia Barchinonensia, Antverpiae, 1624, 47. Heribert Holzapfel, 553-54.

2 Dominicus de Gubernatis a Sospitello, Orbis Seraphicus Historia, T. IV, Romae, 1685, 32: Sed cum ratio dictet, et experientia doceat, bibliothecas communes brevi temporis spatio consumptum iri; nisi bibliothecarii instituantur, qui libros disponant, ordinent, in classes redigant, purgent, reficiant, reparent, ac cetera praestent; quorum exequutione praedictae bibliothecae suo pristino splendori reddantur, et in obtento decore serventur: consulto praecipimus Provinciarum Ministris sub poena privationis officiorum; ut tempore Capituli, et Congregationis communium bibliothecarum instituendos curent bibliothecarios, qui vel praedicationis munere praediti sint, vel saltem, qui universali, et competenti quadam facultatum, librorumque notitia polleant.

3 Vgl. Beda Verbeek O.F.M. en Fidentius van den Borne O.F.M., Literaire Bron-

nen voor de Geschiedenis der Provincie Germania Inferior, C.F.N. II (1931) 33-34.

4 In het afschrift van de „Origo" berustend op het P.A.W., 13a, 21b-22a, 33a, 35b, 45a, 51b, 70b.

5 Dalmatius van Heel O.F.M., Necrologium van de Minderbroederskloosters te Maastricht en te Lichtenberg, Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg, 86-87 (1950-51) 280 en 323.

6 Vgl. Dalmatius van Heel O.F.M., Het Minderbroedersklooster te Roermond, Bijdr. M.N., Bundel X (1952) 36-37; Dezelfde, Het Minderbroedersklooster te Lichtenberg bij Maastricht genaamd „Slavanten", Gouda (1951) 63.

7 Stephanus Schoutens O.F.M., Antiquitates Franc. Belg. III Hoogstratae, 1906, 64.

8 Antonii Sanderi Chorographia Sacrae Brabantiae, III, Hagae-Comitum, 1727, 198.

9 Uit het Chronicon Werthense van Sedulius blijkt, dat Margareta, na de dood van haar man, Karel de Stoute, de bibliotheek van het Mechelse klooster liet opbouwen. Vgl. ed. D. de Kok, Collectanea Franciscana XVI (1946) 55.

10 Statuta Provinciae, 1672, 39-40.

11 Registrum 1668-1693, 345:
Ut Librorum et Bibliothecarum cura per Statuta impensius commendata, habeatur exactior; P.P. Guardiani eam commendabunt alicui Patri sedulo et studioso, qui alias ordinata curabit observari ac delinquentes superiori denuntiabit.

12 Antonii Sanderi Chorographia Sacra Brabantiae, T. III, Hagae-Comitum, 1727, 56, 123, 174 en 200-201.

13 Idem, 132.

14 Idem, 56.

15 Idem, 99-100: Quoad ea quae humanam spectant prudentiam, Bibliothecae amplissimae libros, longo saeculorum usu obtentos (qui quoad usum necessarium fratrum sunt Thesaurus) ad caveam subterraneam infra triclinium concameratam deportari curavit.

16 Idem, 104.

17 Vgl. Beda Verbeek O.F.M. en Fidentius van den Borne O.F.M., Literaire Bronnen voor de Geschiedenis der Provincie Germania Inferior; C.F.N. II (1931) 51-54. De hier verstrekte gegevens zijn niet geheel juist.

18 Compendiosa Descriptio 6; Compilatio Chronologica 126.

19 Comp. Decr. 20; Comp. Chron. 243.

20 Comp. Descr. 11; Comp. Chron. 185.

21 Comp. Chron. 227.

22 Dr. Wilhelm Dersch, Die Bibliotheken der Franziskanerklöster Grünberg und Corbach, Franziskanische Studien I (1914) 438-478; J. Schmidt, Die Bibliothek des Franziskanerklosters Weida, Fr. St. VII (1930) 90-96.

23 P. C. Mohlberg, Nachrichten von belgischen Sammelkatalogen des 15. 16. Jahrhunderts, Historisches Jahrbuch, XXXIII (1912) 365-375; Prof. Dr. W. de Vreese, Een Catalogus der Handschriften in Nederlandse Kloosters uit het jaar 1487, Verslagen en mededelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal en Letterkunde, 1913, 337-348; Luc. Verschueren O.F.M., Kloosterbibliotheken in Nederland vóór de Fransche revolutie, Bibliotheekleven, XXII (1937) 161-177.

24 J. van Mierlo, Een katalogus van handschriften in Nederlandsche bibliotheken uit 1487, Ons Geestelijk Erf, II (1928) 275-303; Dezelfde, De Anonymi uit den Katalogus van Handschriften van Rooklooster, O.G.E., IV (1930) 84-102, 316-357.

25 Paul Lehmann, Quellen zur Feststellung und Geschichte mittelalterlicher Bibliotheken, Handschriften und Schriftsteller, Historisches Jahrbuch, 40 (1920) 44-105.

26 Antonius Sanderus, Bibliotheca Belgica Manuscripta, sive, Elenchus universalis codicum MSS. in celebrioribus Belgii Coenobiis, Ecclesiis, Urbium ac Privatorum Hominum Bibliothecis adhuc latentium, Insulis, 1641.

27 Registrum 1668-1692, 17: Proponitur an per totam provinciam non sit faciendus generalis et exactus catalogus omnium librorum, qui sunt tam in Bibliothecis, quam in cellis, ut varia opera imperfecta possint perfici et compleri, et conventibus provideri de libris alibi superfluis.
Resolutum est quod R.A.P. Minister per litteras circulares mandabit omnibus guardianis quod per se vel suos facient exactum cathalogum omnium librorum qui sunt tam in Bibliothecis quam in cellis, etiam apud patres monialium. Idem

mandetur omnibus patribus missionariis. Collectio omnium cathalogorum committitur V.A.P. f. Gulielmo Timmermans S.T. Moralis Lectori, cui in assistentem datur V.P. f. Cornelius Wouters instructor, et P. guardianus plures adiutores assignabit si opus fuerit. - Vgl. ook P. Cunibertus Sloots O.F.M., Een algemene Provincie-Kataloog bij de Nederlandse Minderbroeders in 1668, Bijdr. M.N. Bundel XXIII (1957) 255-258.

[28] Vgl. Dalmatius van Heel O.F.M., Het Minderbroedersklooster te Roermond, Bijdr. M.N. Bundel X (1952) 37-38.

[29] Dirks 346, 349 en 363.

[30] Dirks 328.

[31] Deze laatste bladzijde heeft als opschrift: LIbrI rententI In CapsULa aD LatUs fenestrarUM, een chronicon dus waaruit het jaartal 1769 komt. Het is niet duidelijk, waar dit jaartal precies op wijst. In dit kastje aan de raamkant stonden ook de 19 delen van Billuart, die te Luik verschenen in 1746-1751.

[32] Bijdr. M.N. Bundel XI (1952) 220-21.

[33] Vgl. Dalmatius van Heel O.F.M., Het Minderbroedersklooster te Roermond, Bijdr. M.N. Bundel X (1952) 34.

[34] Vgl. Bibliotheekleven XXII (1937) 171-72.

[35] Naast dit "Leven Jesu Christi manuscriptum", is er nog één handschrift, dat in de cataloog staat opgetekend als: Liber scriptus.

[36] Deze jaartallen zijn vastgesteld aan de hand van nog op de Weertse Kloosterbibliotheek aanwezige exemplaren van boeken, die stammen uit de bibliotheek van het Roermondse klooster.

[37] Vgl. Memoriale perpetuum Conventus nostri Werthensis van Franciscus Janssens, blz. 138.- Op Prov. Archief te Weert aanwezig.

[38] G. A. Evers, De Bibliotheek van het Departement der monden van de Rijn te 's-Hertogenbosch, 1812-1816, Het Boek, VII (1918) 49-57, 208-229. De blz. 215-225 bevatten de cataloog van Megen.

[39] A. J. Flament, Catalogus der Stadsbibliotheek van Maastricht, Maastricht, 1888-1889, vooral deel I, 62-107; H. Hardenberg, Inventaris der Archieven van het Arrondissement Maastricht en van het Departement van de Nedermaas (1794-1814) 's-Gravenhage, 1946, no. 2467.

[40] P. Lucidius Verschueren O.F.M., Kloosterbibliotheken in Nederland vóór de Franse Revolutie, Bibliotheekleven, XXII (1937) 177, noot 1.

[41] P. Hildebrand, De Kapucijnen in de Nederlanden en het Prinsbisdom Luik, Deel VIII, Antwerpen, 1954, 649-653.

[42] Monumenta Prov. VI, N. 384. Vgl. P. Dr. Mathias Goossens O.F.M., Studie en Opleiding in de Germania Inferior, Bijdr. M.N. Bundel XX (1955) 242-245.

DE RELIGIEUZEN PENITENTEN-RECOLLECTINEN VAN DE REGULIERE DERDE ORDE VAN DE H. FRANCISCUS VAN ASSISIË TE ETTEN (N.BR.)

DOOR ZR. M. JOANNA P.R.

FRANCISCAANSE AFKOMST

Franciscus' Derde Orde, zijn „Boeteleger", bestond oorspronkelijk uit „Broeders en Zusters", die afgezonderd van elkaar, in de wereld leefden. In 1221 kregen zij een meer officiële leefregel, waarvan de hoofdgedachte Franciscus' eigen ideaal was: de zuivere beleving van het Evangelie.

Onder deze „Broeders en Zusters van boetvaardigheid" was al tamelijk gauw de neiging waar te nemen tot gemeenschappelijk leven, zo goed te begrijpen bij gelijkgezinden. Op verschillende plaatsen kwam het langzamerhand tot 'n echt religieus leven.

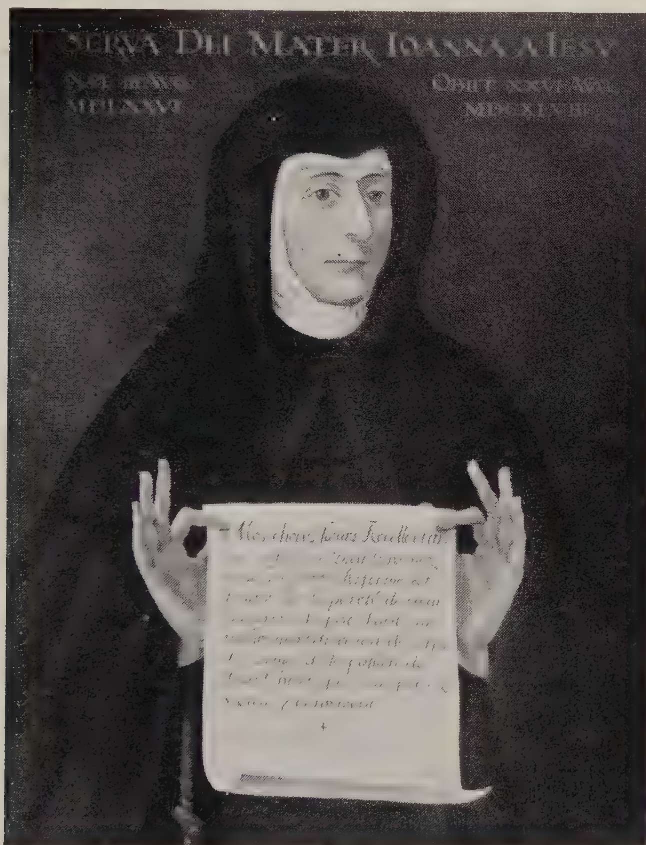
In 1521 gaf Paus Leo X aan al deze inrichtingen van Religieuzen-Tertiarissen één Regel. Toen echter na vier eeuwen meerdere bepalingen daarvan verouderd waren of niet meer in overeenstemming met het nieuwe Kerkelijke Recht, keurde Paus Pius XI, op 4 oktober 1927, een nieuwe Regel goed. Deze is kort. Toch ligt heel het wezen van het franciscaanse kloosterleven erin vervat.

In de loop van de eeuwen kende de kloosterlijke Derde Orde tijden van grote vurigheid, maar ook van meer of mindere verslapping die hervormingen nodig maakten.

In het jaar 1623 werd in het klooster van de „Grauwzusters", Franciscanessen, te Gent, 'n dergelijke hervorming voltrokken door Moeder Joanna van Jezus (Joanna Baptista de Neerink) onder leiding van Pater Petrus Marchant, custos van de Vlaamse Recollecten-Provincie.

Daar de verslapping in het klooster was ontstaan door te veelvuldige betrekkingen met de wereld, zag Sr. Joanna in de verplichting tot kloosterlijk Slot het meest doeltreffende middel om dit kwaad te verhelpen. Na een lange en harde strijd stichtte zij met vier me-

de zusters in 1623 'n klooster te Limburg (België), waar het „Slot" werd ingevoerd en de regeltucht in haar vroegere strengheid hersteld. Pater Marchant stelde voor haar eigen „Apostolieke Constitutiën" op, aansluitend bij de Regel van Paus Leo X.

Moeder Joanna van Jesus, (Joanna Baptista de Neerink)
Stichteres der Reforme van Limburg 1576-1648

Na één proefjaar legden Moeder Joanna en haar Zusters plechtige geloften af van gehoorzaamheid, armoede en zuiverheid; zij voegden hieraan de gelofte toe van kloosterlijk Slot en beloofden tevens de Regel te zullen onderhouden van de Serafijnse Derde-Orde. Zij deden Professie: „... tot glorie van God, van de roemrijke

Maagd Maria en van onze Serafijnse Vader, de H. Franciscus."
Bij deze gelegenheid namen zij de naam aan van „Penitenten-Recollectinen", die de geest van boete en gebed weergeeft, eigen aan Sint Franciscus, die zij ook tot de hare wilden maken.
Om in haar de gedachte aan de Passie van Onze Heer Jezus Christus levendig te houden, de kenmerkende godsvrucht van heel de franciscaanse familie, droegen de Zusters, op haar scapulier gewerkt, de instrumenten van Jezus' Lijden.
Moeder Joanna koos als grondslagen van haar Reforme vier deugden:
1e de armoede van geest of de nederigheid,
2e de lichamelijke versterving,
3e de onderlinge liefde,
4e de zuiverheid van hart.[1]
Paus Urbanus VIII keurde in 1634 de „Apostolieke Constitutiën" goed.
In 1696 namen de Grauwzusters van Leuven de Reforme van Limburg aan.
Juist honderd jaar later, 8 november 1796, werden zij gedwongen haar land te verlaten, dat ingelijfd was bij Frankrijk, waar 1 september van dat jaar, alle religieuze Orden en Congregaties waren opgeheven. Kort daarop, 29 november 1796, wachtte de Zusters Augustinessen, de „Witte Vrouwen" genoemd, hetzelfde lot. Beiden namen de wijk naar Noord-Brabant. Alles hadden zij achter moeten laten. De Grauwzusters woonden enige tijd in Waalwijk. Hier voegde zich de „Witte Vrouw" Françoise Timmermants bij haar. Zij namen er ook haar eerste aspirante, Maria Raaymakers, aan. Als Mère M. Joseph vertelt deze ons later over het leven van de Waalwijkse Zusters: „. . . Zij genoten de innigste genoegens, door de eensgezindheid onder elkander. Het bekrompen tijdelijk bestaan beantwoordde echter niet aan de grote voornemens dezer edelmoedige zielen: het religieuze leven in deze streken uit te breiden . . . . Eindelijk werdt besloten ene geheel nieuwe zaak te ondernemen, namelijk het opregten van een Pensionnaat voor jonge dochters volgens de toelating van den Regel." Op 26 maart 1801 vestigden zij zich hiertoe op het „Bollekens Slotje" te Dongen. De Vicaris-Generaal van het Noord-Brabantse deel van 't

bisdom Antwerpen, Adrianus Oomen, werd haar eerste geestelijke bestuurder. Van de oude, haar dierbare levenswijze moesten de Zusters nu heel wat opofferen. Het nachtkoor oordeelde de geestelijke bestuurder ondoenlijk bij de nieuwe werkzaamheden. Haar veelvuldig vasten moesten zij matigen, en de discipline (lijfkastijding) werd haar verboden.

God zegende echter zichtbaar haar offers:

Het pensionaat groeide snel. De meest vooraanstaande families vertrouwden hun kinderen aan de Zusters toe en voor de kloostergemeenschap meldden zich geregeld degelijke en flinke postulanten.

In 1820 sprak de Overste, Mère Augustine, met de Vicaris Apostolicus over de stichting van 'n tweede pensionaat. Deze verwees de Zusters hiervoor naar 'n oud, vervallen slotje te Etten, bij Breda.

Etten was in 1820 'n eenvoudige plattelandsgemeente. Aan 't Moleneind stond, als overblijfsel van vroegere grootheid, 'n oud, bijna onbewoonbaar kasteeltje: „Huize Adama". Sinds 1807 was het verhuurd aan een boer, die er in al die tijd niet de minste reparatie aan had laten doen. Dit werd nu aangekocht voor de nieuwe stichting van de Dongense Zusters.

Op 6 januari 1820 waren daartoe benoemd:

Sr. Marie Joseph, Raaymakers, Overste;

Sr. Emmanuel, Servaes ('n vroegere Leuvense Zuster) Vicarisse;

en Sr. Bernarda, Van Hirtum, lekezuster;

verder twee novicen: Sr. Angeline, Pals, onderwijzeres

en Sr. Joanna, Eyskens, lekezuster.

Hierbij voegde zich nog de postulante Jans Gooyaarts uit Ginneken, de latere Sr. Lucie.

De nieuwe stichting telde dus 6 leden.

De oude bewoners, niet-katholieken, zouden pas met mei het huis verlaten. Op 19 maart 1820 namen echter Mère Marie Joseph en Sr. Bernarda reeds haar intrek in 'n deel van de woning, om de vaklui aan het werk te zetten voor de allernoodzakelijkste reparaties. De meeste inwoners van Etten haalden hun schouders op bij het horen van het nieuws, dat in hun gemeente 'n pensionaat zou komen. De Zusters waren niet heel welkom.

De som van 300 gulden, die Mère Marie Joseph van Mère Augus-

tine uit Dongen had meegekregen, raakte al gauw op, en er moest nog zoveel gedaan worden! Mère Marie Joseph besloot naar Dongen te gaan, om met Mère Augustine een en ander te bespreken. Zo bleef Sr. Bernarda alleen achter in 'n omgeving die

Mère Marie Joseph van Jesus (Maria Raaymakers)
Stichteres van de Congregatie 1781-1867

niet heel sympathiek tegenover haar stond en terwijl ze niet veel meer te eten had dan droog brood.

Heel kort na het vertrek van Mère Joseph, werd Sr. Bernarda ernstig ziek. Zij heeft toch kans gezien, we weten niet hóé, om dit aan Mère Marie Joseph te laten weten, die onmiddellijk terug-

kwam. De dokter oordeelde het nodig de zieke te laten bedienen, want hij vreesde het ergste. Tegen de verwachting in, werd zij echter beter, maar het herstel ging uiterst langzaam en dat kon ook moeilijk anders vanwege de slechte slaapplaats, het schrale voedsel en verschillende andere ongemakken.
Met grote vreugde werden 4 mei de overige Zusters ontvangen: Sr. Emmanuel, Sr. Angeline, Sr. Joanna en Jans Gooyaarts. Nu was de kleine communiteit voltallig en hiermee was tevens de Ettense Congregatie van de Zusters Penitenten-Recollectinen van de Derde Orde van de H. Franciscus van Assisië gesticht.

FRANCISCAANSE LEVENSBESCHOUWING 1820—1855

Van het begin van de nieuwe stichting af, streefden Mère Marie Joseph en haar Zusters naar een volmaakter beleven van de „Apostolieke Constitutiën". De limburgs-franciscaanse geest lééfde in haar. Zíj was de eerste aspirante die de verdreven Leuvense Zusters in Waalwijk hadden aangenomen. Zij was dus gevormd in de zuivere geest van de Penitenten-Recollectinen der Reforme van Limburg, die ook haar Vicarisse, de oud-Leuvense Sr. Emmanuel, bezat. Met haar beiden wisten zij heel de jonge communiteit voor het hoge ideaal met ijver te bezielen. Maar ze zouden haar strenge levenswijze niet lang voortzetten, want zo goed als Adrianus Oomen eens in Dongen, kwam ook de geestelijke bestuurder van Etten, President J. van Hooydonk, tot de conclusie, dat de „Apostolieke Constitutiën" voor de Zusters die nu in het actieve leven stonden, te zwaar waren geworden. Daarom beval hij haar reeds in 1821 af te zien van het nachtkoor. Mère Marie Joseph spoorde hierna haar Zusters aan om inwendig altijd te bidden.
„Wij moeten een biddend hart hebben", zei ze.
In Dongen had zij dikwijls geluisterd naar de onderrichtingen van de Heer Adr. Oomen, die de Zusters in echt franciscaanse geest leidde. Hij had haar voorgehouden te streven naar de zuivere beleving van het Evangelie, gelijk de eerste christenen die gekend hadden. Dit was het ideaal van Franciscus geweest.
Deze woorden hadden 'n diepe indruk op haar gemaakt. Daarop voortbouwend, gaf zij als de vier grote pijlers van haar Congregatie aan:

Huize Adama in 1820

1e de geest van onderlinge liefde,
2e de geest van echte eenvoud,
3e de geest van vlijt en werkzaamheid,
4e de geest van onthechting.

Wat betreft de „vlijt en werkzaamheid", legde zij aan haar Zusters uit, dat het zich aan de opvoeding van het kind wijden met onvermoeide ijver, met liefde en opgewektheid, grotendeels de vroeger strengere lichamelijke versterving zou moeten vervangen. Van Franciscus had Mère Marie Joseph ook iets overgenomen van zijn liefde voor Jezus, de Gekruisigde. Dit komt zo ongezocht tot uiting, als zij in 1820 vóór in 'n aantekenboek schrijft: „O, goede God.... ik offer aan uwen eenigen Zoon, onzen Heer Jezus Christus, in de vereeniging van zijne dierbare Passie op, allen den arbeid die ik hier in zal moeten besteden...."

Zo werd dan de Congregatie op stevig-franciscaanse basis gesticht en had ze alles om die geest uit te gaan dragen.
Dit begon heel bescheiden.
Mère Marie Joseph zaaide een tarwegraantje....
5 Mei 1820 opende het Instituut St. Joseph, „'t Withof" genoemd vanwege de witte voorgevel van „Huize Adama", zijn poorten voor de eerste twee interne leerlingen, twee boerinnetjes uit het tegenwoordige Prinsenbeek.
Het nieuwe pensionaat zou bij voorkeur meisjes aannemen uit de eenvoudige burger- of de boerenstand. Dit was afgesproken met Dongen, dat zou blijven: „le pensionat de demoiselles". Zo zouden beide kostscholen 'n bestaansmogelijkheid hebben.
In „'t Withof" bleek Sr. Angeline een puike leerkracht en een uitstekende opvoedster te zijn. Zij had een grote voorliefde voor arme kinderen en was dan ook heel blij, toen er een armenschool tot stand kwam, waarin de behoeftige kinderen van 't dorp Etten, gratis onderwezen zouden worden. Maar kort na de opening van deze school werd Sr. Angeline ziek, en stierf 31 juli 1828. Dat was 'n zware slag zowel voor de jonge communiteit als voor het nieuwe pensionaat.
De pas gestichte Congregatie leed ook aan geldgebrek. Als kost- en wasgeld voor drie maanden had Mère Marie Joseph van de beide meisjes *f* 44.10 ontvangen. Dat was nu juist geen kapitaal! En ze moest nog veel betalen aan reparaties; bovendien stond er nog 1300 gulden van de koopsom van het huis. Zodoende was de eerste jaren werkelijk „armoe troef". De Zusters moesten vaak dingen ontberen, die eigenlijk maar heel slecht te missen waren. Maar Mère Marie Joseph schreef over haar, dat ze met opgewektheid haar armoede verdroegen.
De Ettense Zusters legden, evenals die van Dongen, eenvoudige geloften af van armoede, gehoorzaamheid en zuiverheid. Zij beloofden daarenboven het Slot te zullen bewaren, zoals dit door de Constitutiën was voorgeschreven. Eerst in de professieformule van 1925 missen we deze toevoeging over het bewaren van het Slot. De tijden begonnen het toen ook nodig te maken, dat de Zusters voor studiedoeleinden en andere meer buiten het klooster kwamen.

„'t Withof", Klooster en Pensionaat 1834-1844

De Leuvense Zusters kenden het onderscheid tussen koor- en lekezusters. Dongen had deze verdeling behouden. Ook Mère Marie Joseph had dit zo gelaten. In Etten bleef het bestaan tot 1923.
Na 1830 werden de toestanden voor de Religieuzen in Nederland beter. Zij kregen o.a. gemakkelijker verlof nieuwe huizen te stichten. Hiervan maakte in 1831 kapelaan Hellemons uit Roosendaal gebruik om uit naam van zijn oude pastoor aan Mère Marie Joseph „zaadgoed voor een nieuwe Tuin" te komen vragen.
Mère Marie Joseph verlangde vurig de „Wijngaard van de Religie" uit te breiden en wilde daarom graag aan het verzoek van de kapelaan voldoen, maar daar het aantal leerlingen naar verhouding sterker toenam dan het aantal religieuzen, kon zij nog maar moeilijk Zusters missen. Na veel overleg echter en met de financiële steun van enkele goede katholieken kwam de stichting toch tot stand: 1 september 1832 namen vijf Ettense Zusters haar intrek

te Roosendaal in 'n gehuurd herenhuis. Al gauw kreeg men de indruk, dat de school 'n „toekomst" had: het aantal leerlingen nam met de dag toe. Maar met de onderwijzeressen was het sukkelen: één van haar moest hetzelfde jaar nog ziek naar Etten terugkeren en haar jeugdige plaatsvervangster stierf, na een ziekte van enkele dagen, op 26 juli 1833, slechts 24 jaar oud. De enige overblijvende onderwijzeres, de Overste, Sr. Augustine, ging bovendien 11 november van hetzelfde jaar over tot een contemplatieve Orde.
Mère Marie Joseph, op wier naam de school stond, ging nu aanstonds naar Roosendaal, nadat zij in Etten de Vicarisse, Sr. Aloysia, (de opvolgster van Sr. Emmanuel) voorlopig als Overste had aangesteld. De afspraak was: Mère Marie Joseph zou in Roosendaal blijven zolang het nodig was. Dan zou ze terugkeren en zou Sr. Aloysia naar Roosendaal gaan. Zo zouden zij elkaar afwisselen en zouden Roosendaal en Etten één blijven. Het liep echter anders: Mère Marie Joseph met haar evangelische liefde voor de armoede en de armen, nam in Roosendaal 'n aantal behoeftige weesjes op. Zij hoopte een groot weeshuis op te kunnen richten, maar het Armbestuur kon per jaar voor 'n kind niet meer dan 50 gulden geven „voor kost, kleren, opvoeding en onderwijs". Dàármee kon Mère Marie Joseph ze echter onmogelijk kleden en voeden. Mede onder invloed van Burgemeester van Gilse, die in Roosendaal graag een pensionaat had, kwam er, met goedkeuring van de geestelijke Overheid, in 1834 een nieuwe kostschool tot stand. Doch in Etten had men hier geen krachten voor beschikbaar. Toen werd Roosendaal naar de oude traditie van de Penitenten-Recollectinen, zelfstandig. In 1834 nog opende Mère Marie Joseph er 'n noviciaat. God zegende de onderneming. De wezen die Mère Marie Joseph opgenomen had, behield zij. Het pensionaat zou voor behoorlijke inkomsten zorgen; zij vertrouwde hierin vast op de Goddelijke Voorzienigheid. Zo bleef Mère Marie Joseph in Roosendaal, terwijl te Etten in 1835 Sr. Aloysia onder de naam van Mère Louise, Steyvers (1835-1856) definitief als Overste werd aangesteld. Zij was nog maar goed dertig jaar. Het deed haar innig leed, dat ze nu tot Mère Marie Joseph, die zij altijd bewonderd en bemind had, niet meer als tot haar Overste kon opzien. Volgens de overlevering van de Zusters was Mère Louise voor zichzelf en voor de Zusters bij-

zonder streng op het gebied van de armoede. Deze bij uitstek franciscaanse deugd moest tot in de uiterste konsekwenties worden beoefend. Ook blinde gehoorzaamheid vroeg zij als in de geest van de Serafijnse Vader. Toch was zij voor de Zusters een zorgzame Moeder.

We hebben over Mère Louise een schriftelijke getuigenis van een oud-leerlinge. Deze schreef: „De glans der stille deugden in Mère Louise verscholen, ontging de opmerkzame blikken der kinderen niet. Hare onverpoosde werkzaamheid was steeds een krachtige prikkel ter navolging."

Hieruit blijkt, dat Mère Louise ook moet hebben uitgemunt in, wat Mère Marie Joseph noemde, de derde pijler, waarop zij de Congregatie bouwde: de geest van vlijt en werkzaamheid. Tevens ziet men uit dit briefje, dat het doen en laten van Mère Louise een goede indruk moet hebben gemaakt op de pensionnairen.

Nog in het jaar van haar definitieve aanstelling (1835) stichtte Mère Louise 'n huis te Bergen-op-Zoom, waar de arme kinderen dreigden verloren te lopen. Deze stichting werd eerst zelfstandig, plaatste zich later echter met goedvinden van de bisschop onder Mère Marie Joseph van Roosendaal.

Tegen het eind van 1840 stond Koning Willem II, die een vriend was van de katholieken, de Zusters toe een kloosterkleed te dragen. Zij kozen 'n zwart habijt met, op het eveneens zwarte scapulier de tekenen van Christus' Lijden gewerkt, het kenteken van de Reforme van Limburg.

Rond 1840 werd in „'t Withof" onderricht gegeven in Nederlandse taal, lezen, rekenen, schoonschrijven, aardrijkskunde, geschiedenis en Frans. Toch behoorden meer dan drie vierden van de leerlingen nog tot de burger- of boerenstand en in de tijd waarin wij nu leven (1958) is dit nòg zo. Onder de eenvoudigen en armen te werken is de taak door de Goddelijke Voorzienigheid aan deze Congregatie toevertrouwd, het is een vererende opdracht. De geest van eenvoud is ook de tweede pijler, waarop Mère Marie Joseph de Congregatie bouwde; haar Zusters moesten zich klein maken met de kleinen, om deze zò goed te kunnen dienen. Dit is nòg haar Roeping.

In 1844 nam Mère Marie Joseph aan een huis te stichten in Zundert, maar zij had geen hoofd van de school beschikbaar. Toen

wendde zij zich tot Mère Louise om hulp, die haar de onderwijzeres Sr. Thérèse, Oomen stuurde en nog een lekezuster, Sr. Philomena, Kuster. Met de Roosendaalse Zusters leefden zij te Zundert in de beste harmonie tot Mère Louise haar absoluut nodig had, wat juist samenviel met het tijdstip, dat Mère Marie Joseph haar kon missen! Dit is niet de enige samenwerking van Ettense en Roosendaalse Zusters. Door haar gemeenschappelijke stichteres blijven beide

Interieur van de kapel, gebouwd in 1850

Congregaties als twee loten van één twijg. Toen dan ook Mère Marie Joseph een missiepost aan had genomen in de West (1841), voegde zich weldra één Ettense Zuster bij de Roosendaalse; daarna, met tussenpozen nog verschillende andere, naar gelang Mère Louise er kon missen. Wat we dan eindelijk in 1854 zien gebeuren is wel 't toppunt van hulpvaardigheid: In dat jaar verzocht Mgr. Schepers van Suriname aan Mère Marie Joseph hem enige Zusters af te staan voor de duizenden verlaten kinderen van dat land. Zij beloofde hem er voor te zorgen. Maar zij had geen Overste disponibel

voor de nieuwe stichting. In haar nood klopte zij weer bij Mère Louise aan, die . . . zich zelf aanbood voor deze missie onder de armsten van de armen en zich na 'n harde strijd wist te doen aanvaarden ook! Met goedkeuring van de geestelijke Overheid scheepte zij zich in voor Paramaribo, waar zij op 19 november 1856 aankwam, vergezeld van vier Roosendaalse Zusters en één jonge onderwijzeres uit Etten: Sr. Vincentia, van Werkhoven. Vol geestdrift werkte Mère Louise twaalf jaar als Overste onder de arme, verlaten kinderen; daarna nog twintig jaar als gewone Zuster. Op de leeftijd van 88 jaar stierf ze in 1892 op het terrein van haar apostolaat De laatste jaren voor haar vertrek uit Nederland, had Mère Louise nog enkele huizen gesticht in West-Brabantse dorpen. Deze bleven afhankelijk van Etten. Zo was „'t Withof" een Moederhuis geworden. Ook in Vlissingen stichtte Mère Louise een huis, maar dit werd 'n fiasco. In 1856 nam Mère Marie Joseph het over.

HET FRANCISCAANSE IDEAAL BEDREIGD. 1855 - 1877.

Daar de levensomstandigheden voortdurend veranderden, vond Mgr v. Hooydonk het nuttig in 1855 aan zijn Religieuzen nieuwe, gewijzigde Constitutiën te geven. Blijkbaar was Monseigneur bij de samenstelling hiervan beïnvloed geweest door de ideeën van Mgr. Zwijsen, die een Regel voor de Zusters van Liefde te Tilburg had geschreven. Men las er vaak de naam in van de H. Alfonsus, Magdalena van Pazzi, de H. Franciscus van Sales, zelden die van de H. Franciscus van Assisië of van Pater Marchant. De nieuwe Constitutiën weken zodoende af van de echt limburgs-franciscaanse geest die de Zusters zeer dierbaar was. Gelukkig leefde deze spiritualiteit in Mère Louise en in Mère Dominique, haar opvolgster; ook de oudere Zusters bezaten haar als een kostbaar erfstuk. Zo ging het franciscaanse ideaal niet verloren, al werd het bedreigd, en een volgende Constitutiën-wijziging zou het in nieuwe glans doen stralen.

Na het vertrek van Mère Louise was voorlopig de Vicarisse, Soeur Dominica, als Overste aangesteld. 11 augustus 1857 werd zij officiëel gekozen. Zij zou voortaan heten: Mère Dominique, (J. van Dijk) 1857-1891.

Haar persoonlijkheid kan men in enkele woorden samenvatten:

„Een grote geest en een groot hart!" Met haar helder verstand was zij een tactvolle, wijze bestuurster van de Congregatie, terwijl haar gevoelig hart haar maakte tot een hartelijke Moeder voor Zusters en kinderen. Mère Dominique hield van iedereen en werd door allen bemind, tot door de dorpelingen toe, die zij allerlei reparaties aan het huis liet doen, bij wie zij zoveel mogelijk kocht wat er nodig was voor huis en school, en voor wie ze altijd 'n vriendelijk knikje had, als zij hen ontmoette.

Soeur Dosithée, van Hooydonk, die in 1879 in de Congregatie trad en eerst in 1945 overleed, wist van Mère Dominique te vertellen, dat zij bijzonder liefdevol voor de zieken was. Eens gebeurde het, dat een jonge Zuster nogal ernstig ziek werd. Toen Mère Dominique haar kwam bezoeken, stond er een schoteltje met ingelegde vruchten onaangeroerd bij haar. Mère Dominique vroeg, of ze daar niet graag 'ns van proefde. Maar het Zustertje, dat nog maar pas het noviciaat achter de rug had, waarin Sr. Juliana, de novicenmeesteres, geleerd had niet naar uitgezochte spijzen te verlangen, vond dat zij niet ziek genoeg was voor die fijne kost. Mère Dominique lachte en nam er zèlf wat van; toen durfde ook de zieke ervan te eten. Of Mère Dominique hierbij aan Vader Franciscus heeft gedacht die, zoals Celano verhaalt, met een zieke broeder druiven at, opdat deze zich daar niet voor zou schamen? . . .

In 't jaar 1857 verscheen 'n nieuwe onderwijswet, en wat voor een! Het onderwijs zou voortaan vrij zijn. Maar al gauw bleek, dat de neutrale scholen onder alle opzichten bevoorrecht werden: mooie gebouwen, goed schoolmateriaal enz.

De katholieken daarentegen waren verplicht hun scholen uit eigen middelen te bouwen. Toch moesten deze scholen met de neutrale concurreren. Bovendien hield Mère Dominique ondanks alles er aan vast, gratis onderwijs aan de armen te geven. Zodoende waren de financiële moeilijkheden groot. Gelukkig slaagde Mère Dominique er in het aantal religieuzen-onderwijzeressen te doen toenemen. Haar eigen zuster, Sr. Birgitte, was een puike opleidster.

Evenals Mère Louise, stichtte Mère Dominique verschillende huizen in West-Brabant, n' paar in Zeeland en 'n enkel in Holland.

Van de soorten scholen aan die huizen verbonden, staat een volledig overzicht aan het eind van dit artikel.

NA 1877 MET NIEUWE MOED IN FRANCISCAANSE GEEST VOORUIT.

De Zusters leefden nog steeds onder de onfranciscaanse Constitutiën. Dat bleven zij betreuren. In januari 1876 trok Mère Dominique de stoute schoenen aan en schreef zij Mgr. Van Beek een brief, waarin zij aan Z. H. Exc. uiteenzette, hoe, tot grote spijt van haar en de Zusters, de oude limburgs-franciscaanse geest niet meer intact was in de Regel van 1855. Zij verzocht daarbij Z. H. Exc. beleefd, maar dringend, deze Constitutiën te willen herzien. Monseigneur begreep haar verlangen en billijkte het blijkbaar, want reeds in 1877 deed hij een heel nieuwe uitgave verschijnen. Deze hield in: De fundamentele Regel, de Constitutiën, Speciale Regels en het Ceremonieel. In het eerste artikel van de Speciale Regels las men:

„Onze eerste Moeders van de Reforme van Limburg, van wie wij afstammen, hadden geen ander doel dan wat onze Congregatie momenteel beoogt."

Verder kwam er goed in uit, dat de Constitutiën en Bijzondere Regels slechts een uitbreiding waren van de Regel, opgesteld door de H. Franciscus van Assisië, een man vol van de geest Gods!

Mère Dominique en de Zusters waren erover in de wolken. Nu was de oude traditie hersteld. Met nieuw vuur begonnen allen zich weer toe te leggen op zelfheiliging in de haar zo dierbare geest en op het onvermoeid werken aan het heil van de evenmens onder de vorm van opvoeding en onderwijs.

In 1878 verscheen de zeer anti-katholieke onderwijswet van Kappeyne, die de concurrentie met de neutrale school bijna onmogelijk maakte. De edelmoedigheid van Nederlands katholieken was echter bewonderenswaardig. Daardoor was het Mère Dominique mogelijk in 1884 toch nog een nieuw huis met school te stichten in Terheijden.

In 1877 liet zij de zevende en laatste vergroting aanbrengen aan 't Withof: 'n nieuw externaat.

Tengevolge van het succes der rechtse partijen bij de laatste verkiezingen, verscheen in 1889 een herziene onderwijswet - de wet - Mackay - waarbij aan de katholieke scholen de eerste, hoewel zeer kleine, subsidie werd toegekend.

In 1891 was de grote, lange taak van Mère Dominique volbracht. Haar arbeid was vruchtbaar geweest: toen zij aan het bestuur kwam, telde de Congregatie 42 geprofeste Zusters en 2 succursalen; bij haar dood: 222 geprofeste Zusters en 13 succursalen.
De 8e mei riep God haar tot zich, om haar voor eeuwig volmaakt gelukkig te doen zijn in Zijn liefde, die zij heel haar religieuze leven had uitgedragen naar allen met wie zij in aanraking kwam.
Door Zusters en kinderen werd haar heengaan diep betreurd en de goede Mère Dominique bleef lang in de herinnering van allen voortleven. Doch, hoe pijnlijk het ook viel, de lege plaats moest worden ingevuld.
27 juli 1891 ging men daarom over tot het kiezen van een nieuwe Algemene Overste. De gebeden van de gemeenschappelijke noveen, die tot voorbereiding van deze verkiezing werd gehouden, zijn bewaard gebleven. Daaronder vinden we, tekenend voor de franciscaanse geest, „een kruisgebed ter ere van de vijf H. Wonden"; de voorgeschreven vastendag wijst in dezelfde richting.
Gekozen werd de vicarisse, Sr. Birgitte, zuster van Mère Dominique.
Mère Birgitte, (P. van Dijk) 1891-1898.
Als lid van het hoofdbestuur en „Maîtresse Générale" van het pensionaat was Sr. Birgitte al jaren op de hoogte van de bestuursaangelegenheden van de Congregatie zowel als van alles wat de leiding van de kinderen betrof. Het was de laatste taak die haar het meeste aansprak. Als Sr. Birgitte had zij zich dan ook op gebied van opvoeding en onderwijs al zeer verdienstelijk gemaakt.
Wat het bestuur van de Congregatie betreft, wist zij als Mère Birgitte niet beter te doen dan in 't voetspoor te treden van haar oudere zus, die door allen zo bemind was geweest. Van nature had Mère Birgitte echter niet dat vriendelijke, hartelijke van Mère Dominique. Zij stelde zich deze evenwel als voorbeeld en zo gelukte het haar met Gods hulp toch 'n goede Moeder voor haar Zusters te zijn.
In 1893 bracht Mgr. Leyten enige wijzigingen aan in de Constitutiën van 1877. Gelukkig betroffen de veranderingen meer de indeling van het boek dan de inhoud ervan. Nadat Monseigneur klaar was gekomen met de wijziging, schreef Z. H. Exc. aan Mère Bir-

gitte: „Door deze Constitutiën krijgt U de zekerheid, dat uw Congregatie inderdaad deel uitmaakt van de Orde van Sint Franciscus. en dat U als echte Religieuzen alle voorrechten geniet door de H. Stoel verleend aan de Reguliere Tertiarissen."
Na de visitatie van 1897 wenste Mgr. Leyten Mère Birgitte geluk „met den rijken zegen Gods die zo zichtbaar over uwe Congregatie. zo naar het stoffelijke als geestelijke is neergedaald", zoals Hij zei. Reeds het jaar daarop, 24 juni 1898. stierf Mère Birgitte, tengevolge van 'n maagkwaal. Zij had de laatste maanden veel pijn geleden, maar volkomen kalm, en zonder één klacht. Tot het laatste toe had zij er prijs op gesteld zich stipt te houden aan de kleine boeteoefeningen, bij de Congregatie in gebruik.
Nieuwe huizen had Mère Birgitte niet gesticht, maar ze had wel uitbreiding gegeven aan het Moederhuis, met name aan de normaalschool.
Wat te voorzien was, gebeurde. Tot opvolgster van Mère Birgitte werd gekozen de vicarisse: Sr. Xavier.
Mère Xavier, (Schutjes) 1898-1919.
Er leven op het ogenblik nog heel wat Zusters die Mère Xavier persoonlijk hebben gekend. Van allen is het oordeel over haar hetzelfde: een wijze, vrolijke, hartelijke Moeder, die niet alleen voor iederèèn belangstelling had, maar voor àlles, tot voor het kleinste bloempje en diertje toe. Als Franciscus sprak haar heel de natuur van God.
In 1904 wist Mère Xavier te bewerken, dat de normaalschool, waar ze jaren lang met hart en ziel aan had gewerkt, omgezet werd in de gesubsidiëerde Katholieke Kweekschool „'t Withof".
Verder stichtte zij verschillende huizen en scholen, waaronder drie Ulo-scholen: te Etten, Goes en Breda.
Onder Mère Xavier had ook weer een Constitutie-wijziging plaats en wel in 1906. Naast enkele nieuwe decreten over de aflaten, verleend aan de kloosterlijke Derde Orde, bevatte deze uitgave twee grote veranderingen:
1e het voorrecht van de dagelijkse H. Communie;
2e het vervangen van het Romeinse Brevier door de Kleine Getijden van de H. Maagd.
Mgr. Leyten deelde 8 september 1910 uit het „Motu Proprio" van

Pius X mee, dat in alle kloosters, kerken en kapellen van de Serafijnse Orde, als laatste aanroeping in de Litanie van Loreto moest gebeden worden: „Koningin van de Orde der Minderbroeders, bid voor ons", om de bizondere bescherming van de Onbevlekte Maagd af te smeken over heel de Serafijnse Orde.
In 1912 vierde Mère Xavier haar gouden klooster jubilé. Onder de vele blijken van belangstelling die zij die dag ontving, was ook 'n telegram uit Rome met de Pauselijke zegen. Daar was Mère Xavier heel blij mee, veel gelukkiger dan met de onderscheiding van Koningin Wilhelmina, die haar op 31 augustus van dat jaar benoemde tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau, als 'n blijk van waardering van haar verdiensten op onderwijsgebied.
Mgr. Hopmans, de opvolger van Mgr. Leyten, stuurde in 1917 aan Mère Xavier die artikelen van de nieuwe codex, die betrekking hadden op de kloosters. Deze bepalingen brachten heel wat werk mee voor het Bestuur van de Congregatie. Mère Xavier zou dit alles echter niet meer behoeven te regelen. De goede God was blijkbaar van oordeel, dat zij genoeg gewerkt had. Na enige maanden van loutering riep Hij haar tot zich. Dit gebeurde 11 april 1919. Haar heengaan werd diep betreurd door allen die haar hadden gekend.
De opvolgster van Mère Xavier was:
Mère Clotilde, (Van Turnhout) 1919-1924.
De nieuwe Algemene Overste verschilde nogal veel van haar voorgangster:
Was Mère Xavier opgeruimd, spontaan en energiek, Mère Clotilde was meer ernstig, stil en zacht van aard. In de jaren dat zij lid van het Hoofdbestuur was, gingen de Zusters bij een droevig sterfgeval in de familie of ander verdriet al graag naar Sr. Clotilde, omdat zij zeer medelijdend was, en goed wist te troosten.
Als Algemene Overste had zij enige punten, waarover zij bij voorkeur sprak: de armoede, de onderlinge liefde en het stilzwijgen als middel tot vereniging met God.
Als we Mère Clotilde, evenals de vorige Oversten bezien in het licht van het limburgs-franciscaanse ideaal, dan moeten we zeggen, dat zij wel zeer dicht één van de grondslagen benaderde,

waarop Moeder Joanna haar Reforme stichtte, n.l.: de reinheid van hart.
De Zusters wisten het: Mère Clotilde was streng voor zich zelf. Opvallend stipt en liefdevol was zij in alles. Zij wilde haar verhouding tot God zo zuiver mogelijk houden.
In het jaar van haar verkiezing nog - 1919 - begon Mère Clotilde met 'n nieuwe vorm van apostolaat, de wijkverpleging. Over enige jaren zouden de dorpen die geen ziekenhuis hadden, hun eigen Zuster-Verpleegster hebben, hoopte zij. Hier heeft Mère Clotilde verschillende goede krachten voor afgestaan en is zó veel dorpen van dienst kunnen zijn.
Het jaar 1920 bracht met de wet De Visser daadwerkelijke gelijkstelling van onderwijs, juist 100 jaar na de stichting van de Congregatie. Dit 100-jarig bestaan vierden de Zusters van Moederhuis en succursalen samen. Het was een onvergetelijk feest.
30 november 1922 deed de Congregatie der Religieuzen te Rome een decreet verschijnen, waarbij bepaald werd, dat van een Congregatie die zedelijke rechtspersoonlijkheid volgens het Kerkelijke Wetboek wilde hebben, 'n oprichtingsdecreet werd vereist.
De Ettense Congregatie behoorde tot de stichtingen vóór 1900 ontstaan, die wel bisschoppelijke goedkeuring hadden verkregen, maar niet door een formeel decreet waren opgericht. 12 januari 1923 reeds, vaardigde Mgr. Hopmans voor haar het vereiste „Decretum Recognitionis" uit, waarbij zij erkend werd als een religieus gezelschap van diocesaan recht, sedert 19 maart 1820 bestaande onder de titel van „Penitenten-Recollectinen van de Derde Orde van St. Franciscus van Assisië."
Op de feestdag van de H. Clara in 1925 hechtte Mgr. Hopmans zijn goedkeuring aan nieuwe Constitutiën die alle wijzigingen bevatten, door de nieuwe Codex aangebracht, zoals het verlengen van het postulaat, het afleggen van tijdelijke geloften vóór de eeuwige enz. Deze Constitutiën waren evenals de vorige echt „limburgsfranciscaans".
22 augustus 1925 stelde Mère Clotilde zich niet meer opnieuw beschikbaar als Algemene Overste. Tot grote spijt van de Zusters moesten zij die dag een andere Overste kiezen. De goede Mère Clotilde stierf reeds in de nacht van 16 op 17 oktober 1925. Hevi-

ge benauwdheden hadden haar de laatste weken veel doen lijden. Als het hijgen wat minder was, hoorde men vaak een woord van dank er tussendoor; 'n klacht heeft echter niemand van haar gehoord. Haar leven was werkelijk vruchtbaar geweest in goede werken. Over één groot initiatief moeten we nog spreken:

FRANCISCAANS VERLANGEN NAAR ARBEID ONDER DE HEIDENEN

Vanwege de langzame groei in het begin, had de Congregatie zich tot nu toe tevreden moeten stellen met, op zeer bescheiden wijze, de Zusters van Roosendaal te helpen bij haar missiewerk in de West.

In 1908 was vanuit Curaçao het bericht van overlijden van de laatste Ettense Zuster, Sr. Vincentia, Schräter, in 't Withof aangekomen. Bij Overste en Zusters leefde echter het verlangen naar 'n nieuw, 'n eigen missiegebied. Wat het aantal leden betreft, zou dit nu wel gaan. Mère Clotilde sprak erover met Mgr. Hopmans, die na het eeuwfeest (1920) aan Mère Clotilde de keuze liet tussen een missie in Medan (Sumatra) of in Sambas (West-Borneo). Zij koos het laatste. Groot was de vreugde onder de Zusters, toen Mère Clotilde haar het nieuws vertelde. Er waren er die, zoals eens Sint Franciscus, al jaren vurig hadden verlangd naar arbeid onder de heidenen. Of bij haar, gelijk bij de Serafijnse Vader, ook de brandende begeerte bestond daar voor God de marteldood te sterven, weten we niet!

Onder de Zusters die zich voor de Missie opgegeven hadden, werden gekozen:

Sr. Sophie, Franken, Overste en hoofd van de school; Sr. Léontine, Van der Loo, die onder de oorlog met Japan in het kamp van Kuching van honger en ellende haar verstand verloor; Sr. Elisabeth, Swagemakers, die in 1944 in het kamp stierf; Sr. Acquina, Oonincx en Sr. Rosa, van Eijck, die beiden nog in de missie zijn; en tenslotte Sr. Eudoxia, Verdurmen, die 27 april 1937 aan de gevolgen van een schorpioenbeet bezweek.

12 juli 1924 kwamen de zes pioniersters in Sambas aan. Al gauw zag Sr. Elisabeth, de verpleegster, zieken en gewonden naar zich toekomen, en hun aantal nam met de dag toe. Vóór het einde van

1924 bouwden de Indonesiërs al 'n kliniek, die in 1925 gevolgd werd door de bouw van een flink ziekenhuis.
Het onderwijs ontwikkelde zich minder snel.
23 augustus 1924 opende Moeder Sophie een kleine hollands-chinese school in een van de vertrekken van haar huis, het „Sint Franciscusgesticht", 'n houten gebouwtje op palen. Een jaar daarna opende zij een zeer bescheiden pensionaat in 'n pas gebouwde school.
Mère Josephine zond 'n paar maal twee of drie Zusters vanuit Nederland om bij de toenemende werkzaamheden behulpzaam te zijn. In 1927 maakte Mère Josephine zelf de reis naar Borneo en deelde 'n paar maanden het leven van de Zusters, om daarvan goed op de hoogte te komen. Toen zij zes jaar later haar bezoek aan de missie herhaalde, nam zij de eerste chinese postulante, Agnes Soeng Njoek Joen, vanuit Sambas mee naar Holland, om daar haar noviciaat te maken.
Intussen was in 1929 de tweede missiestatie gesticht te Pamangkat. Deze bleek spoedig evenveel levensvatbaarheid te bezitten als de eerste.
Het aftreden van Mère Josephine als Algemene Overste in 1937 verwekte grote droefheid onder de missiezusters. Toen echter in 1939 haar opvolgster, Mère Chantal, haar eerste reis naar Borneo maakte, vergezeld van twee hollandse Zusters en de eerste geprofeste chinese, Sr. Auxilia, Soeng, zagen de Zusters al gauw, dat God haar wéér een belangstellende en zorgzame Moeder had gegeven.
Tengevolge van de invasie der Japanners volgde voor de Zusters van 1942-1945 'n zwaar kampleven in Kuching (Brits-Borneo). Onvoldoende voedsel en hard werken ondermijnden haar krachten. Moeder Sophie was hier voor de Nederlandse Zusters een grote, morele steun. Als „kamphoofd" heeft zij menig moeilijk zaakje opgeknapt. Haar echt franciscaanse vrolijkheid en Godsvertrouwen heeft veel Zusters, waaronder zelfs buitenlandse, moed doen houden. In 1945, na de bevrijding, zijn zij via het gastvrije Laboean, naar haar missiestaties teruggekeerd. De bevolking was zeer blij met haar terugkomst. De gebouwen stonden er nog, maar van de inhoud was niets meer te vinden.

Om gezondheidsredenen hebben vier Zusters moeten repatriëren. Moeder Sophie is tot 1950 in Borneo gebleven. Alles was er toen weer ongeveer op orde. Dan is ook zij naar het vaderland teruggekeerd.
In 1951 werd in Bengkajang een missiestatie onder de Dajahs gesticht, die al geruime tijd naar de komst van Zusters verlangden. De Missie zelf zorgde intussen voor postulanten. In april 1948 traden zes chinese meisjes in en het jaar daarop nog twee.
Sindsdien werd te Bengkajang 'n juvenaat opgericht (1954), dat tot heden toe bevredigende resultaten oplevert.
In de lente van 1956 maakte de, sinds 1955 nieuwe, Algemene Overste, Moeder Annette, haar eerste reis naar Borneo, waar dringende zaken op een beslissing wachtten. Zij keerde enthousiast terug, omdat zij er, ondanks de moeilijke omstandigheden, waarin de Zusters verkeren, toch 'n bloeiend geestelijk leven had aangetroffen.
Bij het hoofdbestuur van de Congregatie in Nederland zijn de laatste jaren uit verschillende delen van de wereld aanvragen om missiezusters binnengekomen. Moeder Annette kan er niet aan voldoen. Zou God echter toelaten, dat de Missie in Borneo moest worden opgeheven, dan zal er aan één van de aanvragen voldaan worden, want de Congregatie stelt er veel prijs op een missiegebied te bezitten.

'T WITHOF, 1925 (VERVOLG)

Na de dood van Mère Clotilde werd 22 augustus 1925 de Vicarisse Sr. Marie Josephine tot Algemene Overste gekozen:
Mère Josephine, (Van Bommel) 1925-1937.
Over deze keuze was er maar één verbaasd en dat was zij zelf. Verwonderd was ze ook al geweest, toen zij in het hoofdbestuur was gekozen en later tot Vicarisse werd benoemd. Mère Josephine dacht - en zij die haar gekend hebben weten hoe eerlijk - dat iedere andere Zuster beter voor al die posten geschikt was dan zijzelf. Maar daar zij genoeg geloof had om de Wil van God te zien in de uitslag van de verkiezing, aanvaardde zij haar taak in ootmoedig vertrouwen op God en met grote ijver.

Eenvoud, nederigheid en oprechtheid waren de hoofdtrekken van haar karakter. Vandaar dat zij, in wat zij verzocht, altijd zeer vriendelijk was, en dat hetgeen zij beval absoluut niets autoritairs had.
Het zevende eeuwfeest van Sint Franciscus in 1927 wilde Mère Josephine met Zusters en leerlingen luisterrijk vieren. Daarom liet zij van 1-4 oktober een Pater Capucijn komen om een triduum tot voorbereiding op het feest te preken. De dag zelf werd in grote vreugde doorgebracht en 's avonds droegen de pensionnairen bij de jaarlijkse lichtprocessie in de tuin gloednieuwe lampions!
Diezelfde dag publiceerde Z.H. Pius XI voor de Religieuzen-Tertiarissen een nieuwe Regel, aangepast aan de levensomstandigheden van de moderne tijd.
Tussen de jaren 1926-1932 stichtte Mère Josephine verschillende huizen.
Om de band tussen Moederhuis en succursalen te versterken en zelf gemakkelijk al haar Zusters door haar woord te bereiken, liet Mère Josephine vanaf 1931 maandelijks het „Sint Joseph-blaadje" verschijnen. Dit bestaat nog. De Algemene Overste benut het geregeld om haar Zusters aan te sporen tot 'n echt franciscaans-blij en edelmoedig kloosterleven. Verder houdt het de Zusters in de Missie en in de nederlandse succursalen op de hoogte van de toestand in de Congregatie en de werkzaamheden van haar leden. Sinds „Mariahof" bestaat, een huis voor oude en zieke Zusters, vindt men er ook geregeld een verslag in over hààr toestand. Mère Josephine nam het initiatief van deze stichting en onder haar bestuur werd ook een begin gemaakt met het bouwen. Voltooid werd Mariahof echter onder haar opvolgster, Mère Chantal, Germ, want 6 augustus 1937 legde Mère Josephine haar functie neer, „wegens vergevorderde leeftijd" . . . . In november 1938 werd Mariahof in gebruik genomen.
Na haar aftreden leefde Mère Josephine als 'n voorbeeld van eenvoud en onderdanigheid. Nu voelde zij zich weer op haar plaats! Zij stierf in Mariahof, 6 mei 1944.
De Zusters die haar gekend hebben, lezen met piëteit nu en dan graag de tekst van haar bidplaatje over, opgesteld door Rector G. Huys z.g., 'n fijn mensenkenner:

„De nederige ziel staat verbaasd als ze verheven wordt; maar in eenvoud des harten aanvaardt ze de opdracht, welke God haar geeft.
Niet in zichzelf zoekt ze haar kracht, maar in vast vertrouwen op God vervult ze haar taak naar Zijn welbehagen.
Allen roemen haar om haar eenvoud, haar nederigheid, haar goedhartigheid.
Haar aandenken blijft in ere, omdat haar bestuur gedragen werd door het vertrouwen op de zegen van God, wiens nederige dienstmaagd zij zich achtte....
Goede Mère Josephine, bescherm vanuit de hemel de Congregatie, die ge zo moederlijk hebt bestuurd."
Op 7 augustus 1937 werd door het kapittel tot Algemene Overste gekozen Sr. Chantal.
Mère Chantal, (Germ) 1937-1955.
In het hoofdstuk over Franciscus' zorg voor zijn onderdanen drukt Thomas van Celano een idee uit, dat ook in Mère Chantal zeer sterk moet hebben geleefd:
„Hij dacht dat hij zelf geen glorie hebben zou, als hij hen niet meevoerde naar de glorie, die aan hem waren toevertrouwd...."
Mère Chantal was zelf voorbeeldig in haar ijver om alles te volbrengen wat verband hield met de Geloften, de liefde en de kloosterlijke tucht. Een heel bijzondere zorg legde zij aan de dag om de Getijden en andere gemeenschappelijke geestelijke oefeningen zo eerbiedig en rustig mogelijk te doen verlopen. In alle voorschriften zag zij de uitdrukking van Gods H. Wil en evenals Maria trachtte zij daar trouw haar „fiat" op te zeggen. Maar dit was haar niet genoeg: Met werkelijk rusteloze ijver streefde zij ernaar ook haar Zusters in deze sfeer te doen leven, ze op te heffen tot hààr niveau van accuratesse. Zij was er vast van overtuigd, dat God dit van haar vroeg. Inderdaad heeft zij veel bijgedragen tot de bloei van de echt franciscaanse kloostergeest.
Het eerste wat onder haar bestuur tot stand kwam, was de aggregatie van de Congregatie aan de Orde van de Minderbroeders, een blijde gebeurtenis, die plaats had op 7 oktober 1937.
In de moeilijke oorlogsjaren stuurde Mère Chantal het bootje van de Congregatie met vaste hand door de storm. (1940-1945).

Sommige succursalen kregen inkwartiering van Duitse soldaten in de scholen, terwijl de Zusters in haar huizen konden blijven wonen. Om te voorkomen, dat de kinderen te veel op straat zouden lopen, deden de Zusters dan vaak school op een of andere zolder van 'n huis in het dorp, in 'n garage of waar ze maar een plaats konden vinden.
Andere communiteiten moesten in haar geheel evacueren. Deze werden alle in 't Withof met liefde opgenomen. Daarom was het een grote ramp, toen 10 januari 1944 héél Withof werd gevorderd door de Wehrmacht. De Zusters werden nu verdeeld over de niet-bezette huizen van de Congregatie. Met veel behelpen ging dat. De leerlingen van kweekschool en Ulo vonden een onderkomen in Breda, Terheijden en Sprundel, waar de Heren Pastoors zo vriendelijk waren het parochiële jeugdhuis voor haar te ontruimen. Zo konden de voornaamste lessen doorgaan.
3 april 1944 kwam onverwachts het blijde bericht: „'t Withof is vrij gegeven!" Er was geen enkele Duitser in geweest!
Het voordeel hiervan was, dat er nu ook niets beschadigd was. In de laatste maanden van de oorlog echter hebben de gebouwen veel geleden door ontploffing van in de nabijheid gevallen V I^s, die muren deden scheuren, en ramen met kozijnen en al uitrukten. Dit lot trof ook verschillende succursalen. Nog groter werd de schade bij het inslaan van bommen en granaten gedurende de bevrijdingsstrijd. Deze heeft, helaas, ook aan twee van onze Zusters uit Stuivezand het leven gekost: Zr. Pulcheria, Sparridaens en Zr. Felicitas, Legierse.
De na-oorlogse jaren brachten grote activiteit op het gebied van onderwijs. Ook in 't Withof en de succursalen sprak men druk over onderwijsvernieuwing, woonde lezingen enz. bij die daarover handelden en probeerde nieuwe, pakkende methoden.
In 1947 werd in Etten een Middelbare Meisjesschool opgericht, die nu (1958) 223 leerlingen telt.
Mère Chantal stichtte in 1951 behalve de missiestatie Bengkajang nog twee huizen in Nederland: één in Nijmegen en één in Breda (Fatimaparochie).
Het was daarentegen ook nodig enkele huizen op te heffen:
1953: De fröbelschool en Lagere School in Effen;

1954: De fröbelschool in Hengstdijk;
1957: Huis en scholen in Ginneken (fröbelschool, Montessori-school en Lagere School);
1957: Ook het Zusterhuis in Den Hout. De scholen worden nu bediend vanuit het nabije succursaal Stuivezand.

29 februari 1952 had er een gebeurtenis plaats van heel andere aard: Op die dag reikte Mère Chantal aan al haar Zusters een exemplaar uit van het „Klein Brevier", dat voortaan de „Kleine Getijden van O. L. Vrouw" zou vervangen. Weldra bleek dit „Klein Brevier" een nieuwe bron van liturgisch leven te zijn door zijn aansluiten bij de H. Mis van de dag.

'n Opbloei van „meeleven met de Kerk" bracht zeker niet minder het Centrale Altaar, dat 18 oktober 1954 in de kapel van 't Withof werd geconsacreerd door Mgr. Baeten.

Iedere morgen wordt daaraan 'n gedialogeerde H. Mis opgedragen; elke zondag bovendien nog 'n Plechtige Hoogmis, waarbij de oude Offergang in ere is hersteld.

De ijverige, energieke Moeder Chantal - de woorden Mère en Soeur zijn intussen vervangen door Moeder en Zuster - had de Zusters nog aangespoord het voorrecht van het nieuwe altaar toch te waarderen; zij had ook vol dankbaarheid de Consecratie ervan nog meegemaakt. Toch was zij toen al lijdend. De éne dokter stuurde haar naar de andere, maar geen enkele die haar helpen kon. Uitgeput legde zij 30 mei 1955 haar bediening neer. Sindsdien wordt zij op Mariahof verpleegd. Reeds geruime tijd is zij van de laatste H.H. Sacramenten voorzien en lijdt veel. Blijkbaar is echter haar uur om op te gaan tot God, die werkelijk reeds haar jeugd verblijdde, nog niet gekomen.

De opvolgster van Moeder Chantal is
Moeder Annette, (Verbeeten) 1955-. . . .

Zo Moeder Annette in grote lijnen de door Moeder Chantal ingeslagen weg volgt, geeft zij toch blijk 'n eigen ideaal te hebben n.l. haar Zusters te vormen tot persoonlijkheden in wie edelmoedige liefde leeft voor soberheid en ingekeerdheid.

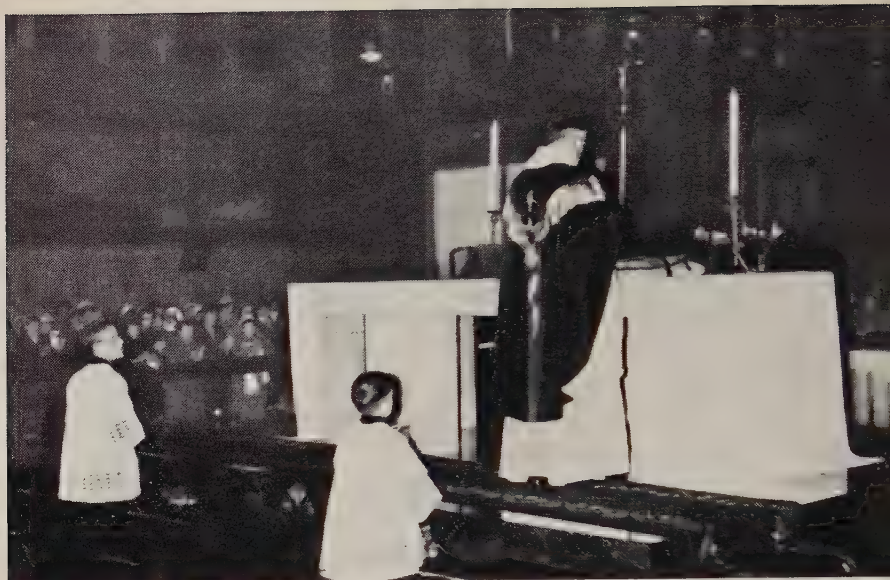
In 1956 voerde Moeder Annette met goedvinden van de bisschop 'n nieuwe vorm van apostolaat in doordat zij eerst de Religieuzen-onderwijzeressen van Rotterdam, en daarna die van verschillende

andere plaatsen, verlof gaf op huisbezoek te gaan bij haar leerlingen. De resultaten hiervan zijn zeer bevredigend.
7 januari 1957 is naast 't Withof een nieuwe nijverheidsschool geopend, die tegelijk een succursaal werd: „Huize San Francesco". In een vleugel van dit gebouw werd voorlopig het noviciaat ondergebracht, tot de vergunning zou verkregen zijn op het aangrenzende terrein een nieuw noviciaatshuis te zetten.

FRANCISCAANS GEORIËNTEERD OP DE DAG VAN VANDAAG (1958)

Het eerste wat de Zusters 's morgens bij het binnenkomen van de kapel, en het laatste wat zij 's avonds bij het verlaten ervan, geknield en met diep gebogen hoofd bidden, zijn de woorden van haar Serafijnse Vader:
„Wij aanbidden U, allerheiligste Heer Jezus Christus, hier en in alle kerken die in de gehele wereld zijn, en wij zegenen U, omdat Gij door Uw H. Kruis de wereld verlost hebt".
Niet alleen de woorden van dit gebed getuigen van Franciscus' geest, maar ook de geknielde, diep gebogen houding die eerbied uitdrukt.
In verband met Franciscus' gegrepen zijn door eerbied voor Gods Majesteit, merkt Pater Dr. Fidentius van den Borne O.F.M. op, nadat hij heeft gesproken over Celano's beschrijving van Franciscus' intieme omgang met de Gekruiste:
„. . . . wanneer we dan de Geschriften van Franciscus zelf nagaan, vinden we dáár veel meer het getroffen zijn door de majesteit Gods . . . ."[1]
Inderdaad komt, wie aandachtig gebeden van St. Franciscus bidt, onder de indruk van het heilige ontzag waarmee hij tot God spreekt. Bijzonder aangrijpend is b.v. het begin van Zijn Zonnelied:
„Allerhoogste, almachtige en goede Heer, alle lofprijzingen, alle roem en verheerlijking moeten wij tot U terugbrengen: aan U komen ze toe, Allerhoogste, en geen mens is waardig ook maar Uw Naam uit te spreken . . . ."
In zijn geheel wordt dit Zonnelied, waarin Franciscus werkelijk zijn ziel uitzingt, door de Zusters eens per jaar - op 4 oktober - ge-

zongen in 't Italiaans of in 't Nederlands: maar gebéden wordt het veel meer: allen hebben de tekst ervan.
Verder doen de Zusters dagelijks de Kruisweg en bidden om drie uur ter ere van Christus' Lijden en dood drie Onze Vaders en Wees Gegroeten, gevolgd door 'n gebed voor de stervenden.
In de litanie van O. L. Vrouw na het gemeenschappelijke Rozenhoedje, klinkt ook nog iedere dag door de kapel het: „Koningin van de Orde van de Minderbroeders, bid voor ons!"
Na 'n aanroeping tot de H. Jozef, vinden we in het morgengebed ook 'n bede tot Franciscus om bescherming over de komende dag.
In de geest van boete bidden allen drie keer per dag de psalm „Miserere".
Zeer gebruikelijk is onder de Zusters het oude „Kruisgebed", 'n smeekgebed met uitgestrekte armen.
Op de vier dagen van de week, dat de vroegere Penitenten-Recollectinen zich de discipline toedienden, worden aan het gebed na het avondmaal de z.g. „Boetgebeden" toegevoegd.
Elk jaar vernieuwen de Zusters op 16 april, de herdenkingsdag van de Professie van Sint Franciscus, op plechtige wijze, gezamenlijk, ook háár Geloften.
Op 4 oktober wordt tegen zonsondergang, de tijd waarop onze Serafijnse Vader opging naar God, Zijn heilige dood onder gebed en zang herdacht.
In de gebeden die de Zusters 30 dagen lang voor een overleden medezuster verrichten, wordt ook het vertrouwen op Sint Franciscus' voorspraak uitgedrukt.
Om de franciscaanse geest van penitentie en ootmoed levendig te houden, zijn verschillende kleine verstervingen en vernederingen in gebruik.
De Zusters zijn ook tot meer onthoudingsdagen verplicht dan de Kerk er voorschrijft; bovendien ontzeggen zij zich enkele dagen per jaar het gebruik van zuivelprodukten.
Elke vrijdag verrichten zij, ter ere van Jezus' H. Lijden, een speciale, gemeenschappelijke oefening van nederigheid.
De Regel en Constitutiën, waaronder de Zusters op het ogenblik leven, dateren van 1954. Onder voorlichting van Pater Dr. Hu-

Centraal altaar in de kapel van „'t Withof"
De priester staat met zijn gezicht naar het volk gekeerd. 1 Februari 1958

bertus, O.F.M.Cap. kwam toen de nieuwe uitgave tot stand van „Regel, Constituties, Ceremonieel en Gebruiken".
Pater Dr. Vitus, O.F.M.Cap. bewerkte het Directorium, een boek, sprankelend van franciscaanse geest.
In het nieuwe ceremonieel van de tijdelijke geloften wordt aan de Zusters die professie af gaan leggen de vraag gesteld:
„Wilt gij voortaan leven volgens de geest van uw H. Vader Franciscus?" . . . .
Het ceremonieel van de eeuwige professie voegt hier nog aan toe:
„Wilt gij voor eeuwig de gekruisigde Christus volgen door de navolging van Zijn allerzuiverste Moeder en van uw Serafijnse Vader Franciscus, en ijverig al uw krachten inspannen voor de Kerk en het heil der zielen?" . . . .
Dit laatste geeft juist de twee grote intenties aan, waarvoor Franciscus zich helemaal inzette.
Op 8 december 1957 richtte Moeder Annette, in het bijzijn van

heel de communiteit, tot de pas geprofeste Zuster 'n woord van gelukwens, waarvan het slot was:
„. . . .dat de fijne, ridderlijke Godsliefde van Sint Franciscus dagelijks in u groeie!"
Dit is het meest recente wat ervan gezegd kan worden.

„Onbevlekte Maagd, bid voor allen, die waar in Nederland ook, verantwoordelijkheid dragen voor 'n deel van de grote Serafijnse Hof, die U toebehoort, opdat zij de kunst mogen verstaan de oude geest, zonder hem prijs te geven, aan te passen aan de nieuwe tijd."

1 Inleiding van Pater Dr. Fidentius van den Borne O.F.M. op: Thomas van Celano. Eerste en Tweede Levensbeschrijving van de H. Franciscus van Assisië, vertaald door Pater Theophilus O.F.M.Cap. 1951. Uitgave: Derde Orde Centrale, Hees-Nijmegen.

OVERZICHT VAN DE TOESTAND VAN DE CONGREGATIE OP 1 JANUARI 1958

De Congregatie telt 605 geprofeste leden.
Zij geeft opvoeding en onderwijs aan 15061 kinderen.

LIJST VAN DE HUIZEN MET DE WERKKRING VAN ELK

(De plaatsnamen staan in chronologische volgorde van de stichting der huizen)

1. Etten (N.Br.) „'t Withof" Instituut St. Jozef	*Internaat:*	L.O.
		U.L.O.
		M.M.S.
		Kweekschool afd. A
	Externaat:	Kweekschool afd. B
		Fröbelschool
		L.O.
		U.L.O.
		M.M.S.

2. Princenhage	Fröbelschool
	L.O. en V.G.L.O.
	Modevakschool
3. Ulvenhout	Fröbelschool
	L.O. en V.G.L.O.
4. Standdaarbuiten	Fröbelschool
	L.O. en V.G.L.O.
5. Wagenberg	Fröbelschool
	L.O.
	Wijkverpleging
6. Prinsenbeek	Fröbelschool
	L.O. en V.G.L.O.
	Mater Amabilis school
7. Sprundel	Fröbelschool
	L.O.
	Wijkverpleging
8. Leur	Fröbelschool
	L.O. en V.G.L.O.

9. Rotterdam Gaffelstraat 1	Fröbelschool Montessorischool L.O. Modevakschool
10. 's Heerenhoek	Fröbelschool L.O. en V.G.L.O. Modevakschool
11. Goes, Stalstraat 3	Fröbelschool L.O. en V.G.L.O. U.L.O.
12. Terheijden	Fröbelschool L.O. en V.G.L.O.
13. Hontenisse	Fröbelschool L.O. en V.G.L.O.
14. Oud-Gastel	Fröbelschool L.O. en V.G.L.O.
15. Breda, Baronielaan 25	Montessorischool L.O. U.L.O.
16. Den Hout	Fröbelschool) L.O.) Het Zusterhuis opgeh.
17. Lepelstraat	Fröbelschool L.O.
18. Hoofddorp	Fröbelschool L.O. en V.G.L.O. Modevakschool
19. Sambas (Borneo)	Internaat Fröbelschool L.O. Cursussen in nuttige en fraaie handw. Huishoudschool Middelbare School Polikliniek Ziekenhuis
20. Lamswaarde	Fröbelschool L.O.

21. Pamangkat (Borneo)	Internaat Fröbelschool Cursussen in nuttige en fraaie handw. Huishoudschool Polikliniek - Kraamkliniek Ziekenhuis
22. Rijsbergen	Fröbelschool L.O. en V.G.L.O. Modevakschool
23. Klundert	Fröbelschool Modevakschool Wijkverpleging
24. Breda, Zandberglaan	Fröbelschool L.O.
25. Liesbosch	Fröbelschool L.O.
26. Tilburg Pater Poirterstraat	Fröbelschool Montessorischool L.O. en V.G.L.O.
27. Stuivezand	Fröbelschool L.O. Modevakschool
28. Etten (N.Br.) Mariahof	Verpleging en verzorging van zieke en oude Zusters
29. Breda Overakkerstraat	Fröbelschool L.O.
30. Benkajang (Borneo)	Internaat L.O. Cursussen in nuttige en fraaie handw. Huishoudschool Juvenaat Noviciaat
31. Nijmegen, Heiweg 95	Fröbelschool L.O.
32. Breda, Fatimaparochie	Fröbelschool L.O.

33. Etten (N.Br.) Bernadetteschool	Fröbelschool L.O.	
34. Etten (N.Br.) „San Francesco"	Huishoudschool	(Internaat (Externaat
	Mater Amabilisschool	
	Naai- en Kookcursussen voor volwass.	
	Noviciaat	

Voor zover we na konden gaan, werden tussen 1 januari 1957 en 1 januari 1958 in de Congregatie 2.574 zieken verpleegd, en bezochten 79.768 bezoekers de poliklinieken.
Deze getallen zijn echter beneden de waarheid, omdat uit de Missie niet alle gegevens door zijn gekomen.
In het laatste jaar werden in de Missie 135 doopsels toegediend.

LITERATUUR:

Gedenkboek bij het honderdjarig bestaan van de Congregatie der Recollectinen-Penitenten, 't Withof, Etten (N.Br.) 1920 door Sr. Adelberta, P.R.
De Zusters van Etten in gevangenschap en in het Concentratiekamp der Japanners op Borneo (naar aantekeningen van Moeder Sophie en Zr. Elisabeth).
En toch gaan we! 25 jaar missie 1924-1949.
Geschiedenis van de Congregatie der Penitenten-Recollectinen van Etten (N.Br.) door Sr. M. Annette, P.R. 1951.

Adres van het Moederhuis: Bisschopsmolenstraat 162, Etten (N.Br.).

NOG EEN BEWONDERAAR VAN SINT FRANCISCUS PROF. DR. JAN LODEWIJK WALCH

DOOR P. DR. WILLIBRORD LAMPEN, O.F.M.

Na onze bijdragen over twee grote, niet-katholieke bewonderaars van Sint Franciscus, Louis Couperus en Israel Querido, kunnen wij nu een derde letterkundige aan onze lezers voorstellen, die ofschoon als schrijver van veel minder gehalte, in bewondering voor de Arme van Assisië voor hen niet onderdoet. Bedoeld is Jan Lodewijk Walch, in 1879 geboren te 's-Gravenhage.

In 1906 promoveerde hij te Leiden op een proefschrift over *De varianten van Vondel's Palamedes* ('s-Gravenhage 1906), doch reeds het jaar tevoren was er een dichtbundel van hem te Kampen uitgekomen: *Eerste gedichten.* Van 1908 tot 1916 wijdde hij zich aan de journalistiek, waaraan hij trouwens nooit geheel verzaakte, getuige zijn reeks artikelen op etymologisch gebied, welke van 1926-1928 in *Het Vaderland* verscheen, daarna gebundeld onder de titel *Uit de levensgeschiedenis van woorden* (Zutfen 1928).

Het toneel vooral trok hem aan. In 1913 verscheen zijn toneelstuk *Judas Ish-Karioth (Nieuwe Gids,* I, 1-23, 187-213), daarna een ander: *De hoogste wet,* verder *Antithese* (Leiden 1916), *Abailard en Heloise (Groot-Nederland,* I, 1919) en in 1923 in hetzelfde tijdschrift een toneelstuk onder de titel *De arme,* in 1924 te Maastricht separaat verschenen als *Het leven van een heilige,* waarover wij uitvoerig zullen handelen. In 1918 werd Walch privaat-docent te Leiden in de geschiedenis van het toneel. Na sinds 1925 Nederlands te hebben onderwezen in Den Haag werd hij in 1936 hoogleraar in het Nederlands aan de Sorbonne te Parijs en in 1939 Directeur der Toneelschool te Amsterdam.

Bij zijn dood in 1946 liet hij een aanzienlijke menigte werken na, waarvan wij te zijner typering behalve de reeds genoemde de titels hier laten volgen.

Mysteriespel (Groot-Nederland 1915); *Ons hedendaagsch Toneel* (Leiden 1922); *Studiën over literatuur en toneel* (Maastricht 1924).

Op letterkundig terrein vinden wij zijn werk *Louis Couperus* (Baarn 1921); zijn *Schets van de geschiedenis der Nederlandsche letteren* (Zwolle 1928), later uitgedijd tot zijn *Nieuw handboek der Nederlandsche letterkundige geschiedenis* ('s-Gravenhage 1943; 2de druk 1946). Op het gebied der geschiedenis schreef hij *Karel de Stoute* (Amsterdam 1940) en *Karolus Magnus* (A'dam 1947). Zijn *Vertellingen in den winter* (1920) noemt Carel Scharten een moderne Decamerone. Vertellen deed hij gaarne. Hij schreef een groot aantal verhalen: *Machten en menschen* (Amsterdam 1918), *Grimassen* ('s-Gravenhage 1925), *Drie vertellingen* (Rotterdam 1922) en vooral zijn Franciscaans werkje *In een laaiende lente,* dat we in bijzonderheden straks zullen bezien.
Noemen we ten slotte nog uit zijn laatste tijd *Mensen in Parijs* (Assen 1946); *Vrouwen van formaat. Een galerij van vrouwen uit Nederlands verleden* (Amsterdam 1941); *Galatea en Hans Bril* (Amsterdam 1931) en *De magische schaal* (1930), dan hebben we de voornaamste werken van Walch wel vermeld. Drie kiezen wij er nu uit, die met Sint Franciscus en zijn orde in nauwer verband staan.

Maerlants Sinte Franciscus Leven.

Zowel in zijn *Studiën over literatuur* als in zijn *Handboek* spreekt Walch over het werk van Jacob van Maerlant, dat deze schreef op verzoek van de Utrechtse Minderbroeders.
Voor hij het werk van de koster van Damme onder de loupe neemt, moet Walch eerst bewondering voor dat „arem manneken" uiten, dat „een wonderbaar genie was, een onvergelijkelijk machtige uitstorting van den heiligen Geest op aarde" *(Stud.* 29). Het verwondert hem niet, dat de gedachten weer naar „den grooten Franciscus" gaan. Na een periode waarin het materialisme hoogtij vierde.... „is het een zuivere reactiewerking, dat de vragende en zoekende oogen der wereld komen te rusten op dat arem manneken". Al in zijn kinderjaren, zo gaat hij voort, trof hem de naam Assisi en steeds bleef het verlangen daarheen te reizen tot hij na de eerste wereldoorlog de kans kreeg. Dat was wel in 1920.
Als symptomen van meer belangstelling noemt hij de werken van Paul Sabatier, die hij blijkbaar gelezen heeft. Sabatier, zegt

Walch, vond Franciscus geestelijk verwant aan de Waldenzen en Franciscus bleef volgens Sabatier alleen in de Kerk door zijn naïeviteit. Neen, vindt Walch, het grote en decisieve onderscheid tussen Franciscus en de vele zuiveringsgezinde vijanden der Kerk ligt in de gehoorzaamheid (L.c. 32). Wel is onze auteur het met Sabatier hierin eens, dat Franciscus in de eerste jaren van zijn optreden steeds door de „seculaire geestelijkheid" (sic!) is tegengewerkt en deze hem pas begon te bewonderen, toen ze overtuigd was van zijn „volkomen gehoorzaamheid". De H. Bonaventura, door Maerlant vertaald, stelt dit anders voor. Walch vindt echter, dat de gehoorzaamheidsquestie van essentiële betekenis is en dat de geestelijkheid terecht de obedientia als het criterium der rechtgelovigheid stelde. Franciscus achtte deze deugd trouwens zelf allerhoogst.

Over Joergensen oordeelt Walch in 1923, dat hij meer eer gekregen heeft dan hem toekomt. Wel heeft hij door zijn biografie „een grooten dienst aan de Kerk bewezen", maar „van wetenschappelijk standpunt gezien, zou hij beter gedaan hebben met „een aanvullende critiek op Sabatier".

Zoals we nog zullen zien of de lezer in *In een laaiende lente* kan nagaan, besprak de Nederlander deze auteurs met een der Paters van het Sacro Convento, die hij „een der meest ontwikkelde Franciscanen" noemt en kwam hij tot de conclusie, „dat Joergensen stylistisch, compositorisch en wat historisch inzicht aangaat, verre de mindere was van Sabatier" . . . . „Maar in zake van het geloof gaat het niet om zulke dingen, het gaat om het allerdiepste levensgevoel" (33). „Zou het een manifestatie van Gods wil zijn, dat ondanks alle inferioriteit naar het verstand (sic!) het werk van katholieken geest het moest winnen"?

Wat nu de vertaling van Maerlant betreft, kan Walch gelijk hebben, wanneer hij zegt, dat deze nog enige jaren gelijk met de grote Heilige geleefd heeft, want de dichter moet omstreeks 1220 te Damme in het Vrije van Brugge geboren zijn en later was hij koster te Maerlant, dat vermoedelijk op het eiland Voorne lag, waar hij daarna griffier werd. Hij is er in 1300 overleden. Zijn leven van Sint Clara is verloren.

Na de uitgave van J. Tideman (Leiden 1841) gaf P. Maximilianus,

O.F.M.Cap., *Sinte Franciscus Leven van Jacob van Maerlant* uit met zeer deskundige inleiding en toelichting (Leiden 1954). Dezelfde dienstwillige confrater heeft zich met het werk van Walch bezig gehouden. Wij danken hem hier uitdrukkelijk voor de inzage van zijn artikelen hierover.

De dertiende eeuw vindt Walch „geweldig". Zij staat in het teken (oude beeldspraak!) van Franciscus „in het teeken van dit goddelijk genie, die zijn eigen bestaan vereenvoudigde, verdiepte en verzuiverde, zoo dat de goddelijke kern zelf in al zijn onuitsprekelijke heerlijkheid zichtbaar werd" (blz. 35).

En dan gaat hij verder: „Is het niet iets wonderlijks, dat dit enkel maar zuiver leven, dit leven luisterend naar Gods stem, dat dit de menschheid zoo ontzaglijk heeft getroffen, als geen enkel meer uiterlijk, wereldsch evenement? Is het geen wonder dat, bij al de schaarschheid van communicatie-middelen, de verhalen over dit leven door heel de bekende wereld circuleerden; deels zeer fantastische verhalen.... en waarschijnlijk ook voor de Kerk zeer onaangename verhalen"?

Hoezeer Walch in Joergensen prijst, dat hij aan de gehoorzaamheid van Franciscus de hoogste lof toekent, toch schijnt hij zelf onder invloed van Sabatier te staan, wanneer hij zegt, dat de bedoeling van het Kapittel van Narbonne was niet alleen orde te scheppen in de chaos der verhalen rondom Franciscus, maar ook de moeilijkheden, die de Heilige had met de Kerk te verdoezelen. Men vergelijke hiermee het bezonnen oordeel van P. Maximilianus over het Franciscusleven van S. Bonaventura (L.c. 344 v.). Volgens P. M. heeft de moderne hypothese, dat Bonaventura vrede wilde brengen tussen de fel twistende partijen in de Orde, tussen de spirituelen en de laksen, geen steun in de oude en betrouwbare bronnen. Bonaventura was een gematigd, zacht en heilig man, die geen andere opvatting had over dit soort literatuur dan zijn tijdgenoten, over strekking en doel van een dergelijke Vita, namelijk stichting te brengen door een officiële en klassieke, ja kanonieke biografie. Walch gaat verder in op de verhouding van deze Vita en die van Celano en de Tres Socii, welke hij blijkbaar gelezen heeft, zoals in zijn toneelwerk te merken is.

De *Legenda* van Bonaventura is in het Nederlands vertaald in

prosa. Dit werk, in 1491 gedrukt, en in *Den Wijngaert van Sinte Franciscus* (Antwerpen 1518) opgenomen, is jonger dan het werk van Maerlant.

Zeer juist merkt Walch op, dat Maerlant de Prologus van de Doctor Seraphicus totaal veranderd heeft. Deze voorrede is 136 verzen groot en inderdaad zijn vers 1-52 geheel van de koster van Damme. Alleen de aanhef, zegt P. Max. (blz. 359), is van Bonaventura: „Verschenen is de genade van God, onze Zaligmaker, in de laatste dagen in zijn dienaar Franciscus". Een beetje vreemd lijkt mij het oordeel van Walch: Maerlant is meer dogmaticus dan mysticus, maar hij zoekt recht en waarachtigheid. Vooral dat „maar" hindert ons.

Noch het oorspronkelijk werk noch de vertaling vindt de criticus mooi, althans wat de vorm aangaat, want ten opzichte van de inhoud is er geen lof genoeg, want die is „veelal zoo ontroerend, dat we heel den jammerlijken vorm vergeten. Dat is een schoonheid, waaraan de loop der tijden niets heeft kunnen toevoegen". Na enkele fragmenten te hebben aangevoerd, die hem bijzonder behaagden, zoals dat over de melaatsen en over Franciscus' liefde tot de armen en over zijn onthechting en diep geloof, merkt de schrijver op: „Nu de eeuw van het rationalisme tot het verleden gaat behooren, zal de menschheid wellicht weer zoo iets gaan gelooven; èn gevoelen, hoe vervreemding van aardsche banden groei in bovennatuurlijke macht beteekent". (blz. 45).

Na een lofwoord „over dezen heerlijken heilige, den arme, van wien Maerlant zoo aardig zegt:

> Ghieriger man was nie van goede
> Dan hi om dit armoede"

sluit de auteur zijn bijdrage met de woorden uit de oratie van 4 oktober: „tribue nobis ex eius imitatione terrena despicere et caelestium donorum semper participatione gaudere".

In zijn *Handboek* vinden wij over Maerlant hetzelfde oordeel, maar iets scherper. De vertaling heet er nu „een breedsprakerig rijmwerk", maar de dichter wil evenals Franciscus „recht en waarachtigheid op aarde" al is hij niet vrij te pleiten van „democratische en rationalistische tendenzen". Zo erg? Walch gebruikt het woord rationalistisch in andere zin dan wij, zodat hij kon schrijven

(blz. 47) over Maerlants „rationalistische, zij het toch ook dogmatisch-zuivere democratie".[1]

Daar wij niet de opvatting van Walch over Maerlant, maar over Franciscus behandelen, voeren wij hier nog aan wat hij in zijn *Handboek* over de Heilige zegt: „Sint Franciscus, de poverello van Assisi, inderdaad een van de puurste en sterkste geesten die ooit hebben geleefd, heeft reeds in zijn leven een ontzaglijken indruk gemaakt.... Deze allereenvoudigste mysticus-en-realist, van wien men mag zeggen, dat hij zijn heele leven, in allen eenvoud, in de aanschouwing Gods doorbracht, een heerlijke door allen, door alle leeken ook, te begrijpen uitstorting van den heiligen geest..." (blz. 45 v.).

In een laaiende lente.

In 1921 verscheen bij Meulenhoff te Amsterdam in de serie *Kleine Boeken* een herdruk van een reeks artikelen uit *Groot-Nederland* onder de titel *In een laaiende lente,* later nog eens herdrukt in de Salamanderreeks van Querido (1950). Het is een soort reisjournaal van een verblijf in Assisië, waarin allerlei verhalen, anecdoten, die de vrienden in het hotel elkaar vertellen, vreemde ontmoetingen, langere beschouwingen over de politiek, volkskunde en de Franciscaanse mystiek. Het is een bekend genre, dat de Pelgrims van Canterbury, de *Decamerone* of Duitse Italienreisen in herinnering roept. Sommige van deze verhalen, zegt Dirk Coster in *De Stem* van 5 (1925) deel I, 233, doen onnatuurlijk aan. „Zij zijn te schoon, te zorgvuldig versierd met literatuur, te zeer tot geheimzinnigheid opgedreven. En zelfs in den stijl van dit boek zet zich deze onzekerheid voort".

Evenals bij Couperus vindt Coster er een drang tot lichtheid, tot vrolijkheid, maar Couperus is natuurlijker en overtreft Walch in schoonheid van taal. Niet overtreft Couperus hem in bewondering voor Sint Franciscus en diens land, in zijn heimwee naar de mystieke vreugde, waarvan de moderne mens zo ver verwijderd is.

Op luchtige „en toch fijn-doordringende wijze", zoals Poelhekke zegt in *De Nieuwe Eeuw* van 1922, 722, „heeft Walch de sfeer geweven, waarin Assisi ieder mens met 'n ziel doet leven. Een sfeer die nog steeds de trillingen bewaart van die allerinnigste, allerbe-

koorlikste en allerverhevenste mystieke ziel die in St. Franciscus gebloeid heeft en tot welke niemand ooit met ontvankelijkheid heeft kunnen naderen of zij werd door haar sublieme levensopenbaringen ontroerd".

Meer dan vele anderen is Walch mee gaan leven met Franciscus en door hem met de natuur om hem heen, het weelderige Umbrië. Van zijn eigen geestdrift getuigt Poelhekke door deze mooie woorden over de H. Vader: „Dit is het eeuwig weldadige in St. Franciscus dat hij ieder hart, 't welk zich maar eventjes voor hem opent, in een ommezien geheel inneemt. Franciscus' levensblijheid, Franciscus' natuurliefde, Franciscus' wegwieken van de aarde, en zich verliezen in de oneindigheid van het Mysterie, dit alles doortintelt dit boekje en maken de lektuur ervan tot een weldadige vreugde". Toch merkt Poelhekke op, dat Walch niet geheel het leven van de Heilige meeleeft, al is hij dan niet aan de buitenkant blijven staan en al is het poëtische, dat van Franciscus uitgaat, wellicht het eerste, dat hem gepakt heeft, maar hij voelt diep en sterk, dat het allereerst een Heilige is, die hem poëtisch bekoort. In navolging van Poelhekke zullen wij straks een aantal citaten uit het boekje van Walch geven, waaruit de bewondering en waardering van Walch voor de Heilige blijken.

Vooraf echter nog het oordeel van de grote kenner der Franciscaanse literatuur, P. Maximilianus, O.F.M.Cap. Evenals Coster vergelijkt P. Max. Couperus en zijn levensbeschrijver Jan Walch. De Pater meent, misschien ten onrechte, dat Couperus naar Italië is gegaan „om zijn tijd dood te doen", maar Walch „om er de glorie van de Middeleeuwen te beleven, om er den wonderen Man van Assisi te ontmoeten, hem te ondervragen, hem te vereren, stil te zijn met hem en bij hem" (*Maasbode*, 21 mei 1922).

„Het boekje", schrijft P. Max. verder, „geeft een genot, zooals men beleven kan aan conversatie, aan brieven, simpele dagboek-nota's van een zielsrijk man, die iets te zeggen heeft, een geluk ronddraagt, wat hij niet in zich besluiten kon, waarover hij mijmeren wilde en peinzend en genietend schreef".

Walch studeerde en schreef in het Sacro Convento en een ongenoemde Pater hielp hem daarbij en kwam geregeld in het hotel om deel te nemen aan de gesprekken der gasten. De schrijver ver-

toefde ook veel in de basiliek van de Heilige, de fresken van Giotto, Cimabue, Martini bewonderend. Natuurlijk kan men niet verwachten, dat Walch een katholieke visie op het leven van Franciscus had. Hij zag wel alles als dichter, de Heilige is voor hem een poëtische verschijning. Doch P. Max. meent (*De Maasbode* 24 mei 1922), dat de romantische waardering en aanvoeling „een belofte" heeft zoals in de dagen van Schlegel, Eichendorff, Görres, Manzoni, Chateaubriand... Franciscuscultus en oriëntatie naar Rome troffen niet toevallig samen. Zo zijn er in deze sympathieke reisbeschrijving naast de geestdrift voor Franciscus katholieke symptomen waar te nemen o.a. in de eerbied voor de kloosterlingen „omdat hun gebeden heil voor de wereld beduiden", ook in de mijmering bij het naderen van de bisschop in de Sacramentsprocessie. Dat er echter ook onnauwkeurigheden zijn op katholiek gebied, spreekt vanzelf.
L. Van den Broeke bespreekt in *De Tijd* van 15 februari 1924 de opvoering van *„Het leven van een Heilige"* door Dr. Jan Walch en komt tot dezelfde conclusie. Hij heeft grote eerbied voor de rijkdom van kennis aan Franciscaanse literatuur en voor de „wijdingsvolle overgave om de Franciscusfiguur te benaderen". De mooiste voorbeelden hiervan vindt men in het begin van dit boekje en tegen het einde. Hier volgt het begin naar de uitgave van Meulenhoff, blz. 1. v.

IN EEN LAAIENDE LENTE

De laaiende lente was de meimaand van het jaar 1920 in Italië. Ik woonde toen in een hotel in een Umbrisch stadje, een stadje dat lang vóór onze jaartelling bestond, maar waarvan de wereldroem dagtekent van de 13de eeuw. Toen toch heeft daar een goddelijk en pover man geleefd, die één eenvoudig ideaal betrachtte en daaraan zijn korte leven dienstbaar maakte. Dat ideaal was enkel maar: leven zóó, als het hem zelf waarlijk voldeed.
Toen hij een jonkman was van twee en twintig jaar, en in steeds stijgende onvrede had bemerkt dat die voldoening voor hem niet te verwachten was van welke aardsche bereiking ook, en toen dit hem één ogenblik heel zuiver en klaar voor ogen was komen te staan - het was op een nacht na een hol en vrolijk feest - toen werd

het stil in hem. En ook zijn lichaam bleef stil. Roerloos achtergebleven in de maanhelderte van zomersch Umbrië, stond hij op één van de nu-en-dan tot kleine terrassen uitdijende straatjes die in zes rijen boven elkaar tegen de berg aanliggen, en zag in de wijde maanwereld, waarvan de groote groene vlakte, laag onder hem, de aardsche bodem was. En die aarde - die hij altijd had lief gehad en bezongen - scheen hem - in éénen zeer onwezenlijk en droombeeldig. Maar het waarachtige was een stem in hem, een stem die als een licht was; die geen bepaalde dingen zei, maar enkel bestond.
En besefte de mat-gefeeste knaap een stille heerlijkheid, waarin hij wilde opgaan, ver van de verschrompelde schijnen der wereld. In zijn hart bronde een verrukking op, en zijn lippen begonnen te stamelen; slechts vier woorden waren het, die hij starend en bedwelmd gestaag herhaalde met toenemende innigheid; de woorden: „Mijn God, mijn Al!"
En toen hij weer was teruggekomen in zijn huis, toen bleef hij staren naar die heerlijkheid, dien nacht en den volgenden morgen ook, in het heldere heete licht, en al de dagen die volgden in zijn leven. Dat was eigenlijk het enige wat hij bijzonders deed en had: dat hij altijd-maar-door die heerlijkheid bleef zien en wilde zien, en dat hij aldoor de aarde en al wat hem daar bond, besefte als een schijnbeeld, dat elk ogenblik kon vervagen en wegvallen, met zijn lichaam der aarde; en daarnaar leefde hij, verstervend, twintig jaar lang, goed zijnde en zacht voor zijn medemenschen - want goed zijn was het waarachtige - en hun spot telde hij niet, want spot behoort tot de wereld van armelijken schijn.
Soms had hij nodig heen te gaan, voor een korte wijle, naar een eenzame hoogte, waar de bonte verlokkingen zijn verdwenen; en waar hij dan leven kon o p g a a n d e in niets dan de ene opperste aanschouwing.
Maar dit liet hij maar kort geduren. Zoodra er even een kentering voelbaar werd in de overvloeiende genade, wist hij dit het teken dat hij kracht genoeg had gekregen; en de loome heerlijkheid van weekelijk voortgenieten als een gevaarlijke bekoring werend, daalde hij neder van de hoogte tot de armzalige menschen, zijn broeders, dankbaar dat hij zich den geringste hunner wist, en vol wil tot zelfstrijd, als een ogenblik de bekoring verleidend in hem opblonk.

Zoo allen aardschen verschijnselen zachtgezind, met eigen aardschheid als eenigen vijand, leefde hij zijn dagen uit.
Het schijnt - en het is ook - heel eenvoudig, het leven van dien man, maar het heeft den eenvoud van een wonderbaar verheven kunstwerk.
Want als een subliem-aandachtig tekenaar zijn stift, zoo bestierde deze kunstenaar des levens zijn daden; werkend, dat is: levend, in een uiterst gespannen en toch zoet-rustige verhevenheid; bestierde ze zoo, dat geen lijntje afweek van het verrukkende Plan, dat, onzienlijk alleen in zijn geest aanwezig was.

Op blz. 76 nog dit mooie fragmentje betreffende Franciscus en zijn liefde voor de dieren:
".... is het dan niet heel gelooflijk, dat er in de stem van een zoo grooten heilige als die hier heeft geleefd, een heilige die zoo doorstraald werd van Gods gratie, die zoozeer deel was van de kerk der schepping - is het niet héél gelooflijk, dat de musschen, wanneer hij van God sprak, de heerlijkheid van God vóélden; en even blij waren, als wanneer ze de lente voelen komen in de eerste zoelten van het jaar?"
Enige invloed van Sabatier meen ik te kunnen waarnemen, wanneer Walch het „conflict" tussen de Heilige en de Paus beschrijft (blz. 108): „De gehoorzaamheid aan den paus vereischte, dat hij een deel van zijn eigen innigste overtuiging prijs gaf als iets waaraan de Waarheid haar ijk weigerde. Maar, was het na fellen strijd, en nog niet ten volle: hij deed wat de hoogste plicht van hem eischte, en scheurde uit zijn ziel wat daarmee zoo innig verbonden was vergroeid, en offerde het, daarmee verklarend, hoe hij zich een poover, wankel mensch besefte..."
Zoals ik reeds zeide, vat Walch op het einde van zijn boekje zijn bewondering nog eens samen. Hij klaagt, dat hij het stadje nog maar half kent: ... „ik had mijn dagen verdroomd met mijn heilige, en maar veel uren in de schemerige baziliek doorgebracht, en gekeken naar de wandschilderingen... Welk een vaal weerschijntje van dat staag van Gods licht en Gods adem vervulde leven, dat leven van onaardsche blanke heerlijkheid, dat zich hier voltrokken had" (blz. 240).

En dan staat hij nog eens in de crypte bij het graf en „daar dacht ik nog eens een poosje na over dezen man, wiens geboorte- en sterfoord één van de grootste atttracties van mijn leven is geweest," (blz. 249). Vele uren had Walch er geleefd en vele uren, naar hij bekent, „elken dag geleefd op de gedachte aan hem alleen" (blz. 249).

En dan komt het afscheid van Assisië: „Een wonderlijke vroolijkheid - o mijn groote, lieve, vroolijke heilige, hebt Gij mij dat gegeven? - een wonderlijke vroolijkheid maakte mij het afscheid licht. Daar kwam de auto . . . . En daar op de weg staande, zag ik - o onwillekeurig - nog weer even mijn stadje; onwezenlijker nog geworden, een zachte blinking in het sterker licht . . .

Maar toen schoot er toch ineens, onverwacht, een floers van tranen voor mijn oogen.

En toch was ik blij! Blij, volkomen blij om de schoonheid, de heerlijkheid dat ik hier had mogen komen. Ik ben daar geweest, ik heb daar geleefd, glorieus, in dat stadje dat daar blinkt, in die apotheoze; in die vergoddelijkte stad daar op den berg!" (blz. 258 v.).

HET LEVEN VAN EEN HEILIGE (ST. FRANCISCUS VAN ASSISI)

Onder deze titel en ondertitel geeft Walch in dramatische vorm twaalf taferelen uit het leven van de H. Vader. Reeds in 1923, dus na zijn terugkeer uit het heilig stadje, had de auteur in *Groot-Nederland* dit zelfde werkje uitgegeven onder de titel „*De Arme*". Het toneelspel werd voor het eerst opgevoerd op 14 februari 1924 in de Stadsschouwburg te Amsterdam, niet in zijn geheel, want dat zou het publiek niet geboeid hebben, maar alleen tafereel 1-4, 8, 11 en 12. In dezelfde maand werden de twaalf taferelen in boekvorm uitgegeven door Boosten en Stols te Maastricht. De oplage bedroeg 1025 op de pers genummerde exemplaren, waarvan 10 op Hollands papier, de rest op Engels.

De twaalf taferelen behandelen Franciscus als troubadour en zijn verlangen naar Vrouwe Armoede (1205); vervolgens het bisschoppelijk paleis te Assisië (1207); Portiuncula (1209); het plein voor het genoemd paleis (1209); het pauselijk hof te Rome (1210); Portiuncula (de nacht na Palmzondag 1212); het paleis van Sultan

Melek-el-Kamel in Damiate (1219); het kluisje van Fonte Colombo (1223); Kerstnacht te Greccio (1223); La Verna (1224); de tuin van San Damiano (1225) en ten slotte het sterven bij Portiuncula (1226).

Over de opvoering schreef L. v. d. B(roeke) in *De Tijd* van 15 februari 1924: „Ik ben getroffen door het meesterschap van Jan Musch, die ons, vooral in de latere taferelen een speelkunst te genieten heeft gegeven, welke teer en zuiver de Franciscus onzer liefde voor ons deed leven". En even verder: „Het is geen eigenlijk tooneelspel volgens huidig begrip, min of meer losse grepen uit het heiligenleven, zeven tafereelen, waarvan die van Portiuncula en Franciscus' afsterven diep in de ziel treffen. Het spel van Musch was van ontroerende kracht".

Het hoofdbezwaar van L. v. d. B. en ook van W. N(ieuwenhuis) en P. Max is, dat de zielestrijd, die Franciscus heeft gevoerd bij de keuze van zijn Regel, die Rome, zoals ze daar lag, niet uitvoerbaar achtte voor een groter getal volgelingen, een conflict bleef tussen Assisië en Rome, al was het dan ook maar een toneelconflict. Allen vermelden ook, dat zij de blijmoedigheid missen, die een van de wezenstrekken is van de Heilige. „In de eerste tooneelen", zegt W. N., „met de vrienden van Franciscus niets van dit jonge en fleurige flonkerende en schuimende ... Dan zouden we, in het zesde tafereel Franciscus het Zonnelied hebben hooren zingen als een troubadour ... Nu waren de eerste taferelen dor en doodsch en Jan Musch als Sint Franciscus las het Zonnelied op een kwakerstoon van een papier ... (Het scheen of) als 't ware een puriteinsche hand hier ingreep en de blijdschap deed verdorren! Ook het laatste tafereel - de dood van Franciscus - stelde ons te leur: de weeklagende Moeder Pica (Mevr. Van der Horst) en het zonderlinge gebed der broeders stoorden meer dan zij stichtten" (*De Maasbode* van 16 februari 1924, Av. 3).

De recensent vindt, dat de taferelen te veel het uiterlijk gebeuren belichten, zodat de innerlijke ontwikkeling van de Heilige te veel verwaarloosd wordt, ofschoon Walch niet toegeeft aan het toenmalig streven om in deze Heilige een voorloper van het Protestantisme te zien. Wel onder invloed van Sabatier blijft de schrijver een tegenstelling zien tussen Franciscus en het kerkelijk gezag, hetgeen

niet overeenkomt met het bekende: „Franciscus vir catholicus et et totus apostolicus” etc.

Het oordeel van P. Max. komt hiermee vrij goed overeen. In *Franc Leven* (VII, 1924, 59-63) wijdt hij een uitvoerige bespreking aan dit werk. Ofschoon de geleerde Capucijn de onthechting van de Heilige te eenzijdig voorgesteld vindt, los van de levensvreugde, die hem zo kenmerkt, heeft het hem toch getroffen, met welk een „wonderlijk fijne aanvoeling hij dikwijls den katholieken zin weet te tasten. Want al is het karakter van Franciscus onvolkomen gebeeld, het werk bleef toch vrij van de dissonanten, waarop men zich in elk werk van protestanten en rationalisten kan verwachten” (blz. 62). Walch is met de kwestie Franciscus-Hugolinus niet tot klaarheid gekomen. Dat Franciscus zich niet alleen uiterlijk, maar ook innerlijk heeft neergelegd bij de beslissing van Rome, kon Walch niet ten volle begrijpen evenmin als Sabatier.

Dat hij deze heeft gebruikt naast de oudste bronnen als Celano, Bonaventura en de Drie gezellen, behoeven wij eigenlijk niet te bewijzen, maar bij wijze van voorbeeld en ter illustratie wijzen wij op enkele typische passages. Daarbij denk ik op de eerste plaats aan de troubadours, die de jonge Frans noemt in een gesprek met zijn moeder:

„... En ik droomde te worden
gelijk de zangers uit uw vaderland:
Raimbaud de Vaqueiras, Peirol d'Auvergne,
Peire Vidal, Bernard de Ventadour ... (blz. 12).

In de oude biografieën van St. Franciscus komen die namen niet voor. In het werk van J. J. Salverda de Grave, *De Troubadours* (2de druk, Leiden z.j.) had Walch enige van die namen kunnen vinden, want deze druk verscheen in 1917. Salverda noemt na Bernard de Ventadour, de oudste der troubadours, nog Marcabrun, Bertram de Born, Raimon de Miraval en verder de dichters van hoofse liederen Guillaume de Poitiers, Jauffré Rudal, Folquet de Marseille en de satiricus Pierre Cardenal en de dichter van de Dame Alamanda Giraut de Bornelh. Walch noemt echter twee of drie namen, die bij Salverda niet voorkomen, maar alle vindt men in noot 2, blz. 10 bij Sabatier. De vorm *Peire* Vidal in plaats van *Pierre* Vidal welke Sabatier gebruikt, kon Walch echter in dezelfde

voetnoot lezen, waar het werk van K. Bartsch aangehaald wordt als *Peire Vidal's Lieder* (Berlin 1857).

Aan welke bron Walch de zinspeling op de H. Martyrius, een zeer onbekende Oosterse monnik, te danken heeft, heb ik niet gevonden. Van deze Heilige wordt verteld, maar niet in de *Legende aurea,* zoals men zou denken, dat hij de Heer op zijn schouders droeg, toen deze zich als een melaatse aan Martyrius voorstelde. Vandaar dat Franciscus bij Walch zegt (blz. 36):

„'k Dacht aan Martyrius, die den kranke droeg,
En Christus in zijn armen bleek te houden."

Dat Franciscus besloot naar Apulië te trekken, kon Walch uit de oude biografen weten, maar dat het „Markwald's heir" was, waarmee hij wilde strijden heeft hij uit Sabatier (blz. 19, noot 2), die tracht te achterhalen, wie die graaf Gentilis was, van wie de Drie Gezellen, Cap. 5 vertellen. Sabatier noemt dan onder de drie candidaten als derde „Gentilis comes Manupelli, qu'on trouve en juillet 1200, assurant à Palerme la victoire des troupes envoyées par Innocent III contra *Marckwald*".

Na zijn droom over het wapentuig, dat I Celando vermeldt c.2., en S. Bonaventura, *Legenda maior,* 1, 3, zegt Franciscus bij Walch, dat hij te Spoleto kwam, hetgeen Sabatier ook heeft (blz. 21), terwijl Bonaventura heeft „ad proximam civitatem". Bij Bonaventura daarentegen vond hij de dialoog: „Wie wilt gij dienen, de Heer of de knecht?" (*Leg. Maior,* 1, 3) Maerlant heeft dit natuurlijk ook, maar Sabatier niet.

Uit het derde tafereel noteer ik alleen de protestantse uitdrukking, dat de oude priester de mis *bedient.*

De namen van de armoedepredikers heeft Walch weer uit Sabatier. In het vijfde tafereel spreekt een Kardinaal (blz. 67):

„. . . . . Ook Valdo
predikt de armoede; en bedenkt men dan,
dat eens Francesco's vader, Bernardone,
staag reizen ondernam naar Languedoc,
waar „de armen van Lyon" zoo welig tieren,
dan riekt de zaak nog meer naar ketterij.
Denkt aan Arnold van Brescia, 't catharisme, ...
al wat der Kerk vijandig is, preekt armoe!

Al deze categorieën vindt men terug bij Sabatier, blz. 42-48. Zo vindt men eveneens de namen van de broeders, die met de Heilige in het Lateraan waren: Barbaro, Morico, Angelo Tancredi, Bernardo, Pietro, en Egidio (blz. 74 v.) in een noot van Sabatier (blz. 102), die er de twaalf gezellen van de Conformitates opnoemt.
Dat Walch ook de *Regula bullata* gebruikt heeft, ligt voor de hand. Het blijkt b.v. uit hetgeen de vierde Kardinaal (blz. 71) opmerkt:

„Zoo is het. Ja, men scheldt hen bedelaars,
Maar beedlen doen ze alleen die schaarsche dagen,
dat zij geen arbeid vinden. En gewis,
in dat geval - in dat geval alleen -
mogen zij niet beschaamd zijn om te vragen;
zoo heeft Franciscus hun, terecht, geleerd."

Hetzelfde idee vinden we bij Sabatier meermalen uitgedrukt; hij spreekt van een „ordre laborieux" liever dan van een „ordre mendiant".
Het zou ons te ver voeren in bijzonderheden na te gaan, wat Walch nog meer aan Sabatier te danken heeft of welke literatuur hij nog meer gebruikt heeft dan de bekende Franciscaanse bronnen.
Wij mogen volstaan en tevens eindigen met het constateren, dat er weinig schrijvers zijn, die ofschoon niet-katholiek, zich zo goed in de sfeer van Assisië en S. Franciscus hebben ingeleefd en er zo geestdriftig en dankbaar voor waren als Prof. Jan Lodewijk Walch.

[1] Hij verwijst hier naar een art. van E. A. Serrarens, *Kommunisme in de Middelned. Lett.* in: *Tijdschrift voor Taal en Letteren* XVI, 1 en 77. Voor het leven van S. Franciscus en Maerlant zie verder P. Max., l.c. en M. Heyer, in genoemd tijdschrift, XXII, 114.

FRANCISCANA VOORKOMEND IN HET VIERDE DEEL VAN DE ROMEINSE BRONNEN

DOOR P. DRS. ALBERTUS FICK O.F.M.

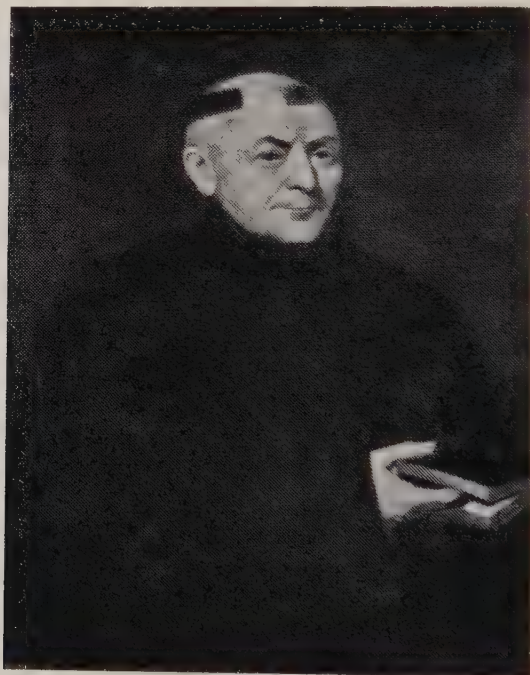
In BGPMN 5, p. 135-138 heeft Pater Dalmatius van Heel O.F.M. de Franciscaanse gegevens uit het door Pater Pontianus Polman O.F.M. samengestelde derde deel van de *Romeinse Bronnen voor de Kerkelijke Toestand der Nederlanden onder de Apostolische Vicarissen* (Rijksgeschiedkundige Publicatiën n. 94, 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1952) in kort bestek bijeengebracht. Pater David de Kok O.F.M. deed hetzelfde maar in uitgebreidere vorm in Franciscana IX p. 43-58. Nu ligt reeds enige tijd het vierde deel van de door mag. Dr. Pontianus Polman O.F.M. op even degelijke wijze bewerkte bronnenuitgave op een bespreking te wachten. Dit deel, als no. 97 van de R.G.P. (grote serie) in 1955 verschenen, bevat 962 archivalia uit de jaren 1706-1727. We zijn bijzonder verheugd, dat dit vierde deel, dat eigenlijk het einde betekende van de door Dr. Gijsb. Brom begonnen onderneming, omdat men de datum 1727 (toen de apostolische vicaris van Bijlevelt overleed) als eindpunt had genomen, toch gevolgd zal worden door enige delen, die de tijd tot de heroprichting van de hierarchie in 1853 zullen behandelen. We hopen, dat Pater Polman ons binnen afzienbare tijd even uitstekend bewerkte delen vol kostbare archivalia zal kunnen schenken.

Anders dan Pater Dalmatius van Heel deed, willen we de gegevens niet enkel opsommen, maar meer in verband met elkaar brengen en daarbij de door Pater Polman vermelde literatuur gebruiken, want deze bronnenuitgave is verrijkt met een zeer zorgvuldig bewerkte hoeveelheid noten. Daarbij geven we zelf in enige nootjes verwijzigingen naar literatuur, die sinds de bewerking van deze uitgave gevonden is.

DE MISSIEPREFECTEN

We beginnen met een bespreking van de verrichtingen van de *Franciscaanse Missieprefecten,* die als hoofd van de Franciscaanse

missionarissen in de Hollandse zending een officiële aanstelling van de Congregatio de Propaganda Fide kregen, die om de drie jaar verlengd moest worden. We mogen de functie van missieprefect niet verwisselen met die van *„superior missionariorum O.F.M."* soms ook *„superior missionis"* genoemd, omdat dit een aanstelling was door het provinciaal kapittel, waarvoor geen bekrachtiging van de Propaganda Fide vereist was. We horen juist, in deze tijd van een vergissing van de apostolische vicaris te dien aanzien. We kunnen de twee verschillende functies enigszins vergelijken met die van apostolisch prefect en reguliere overste in de missie tegenwoordig.

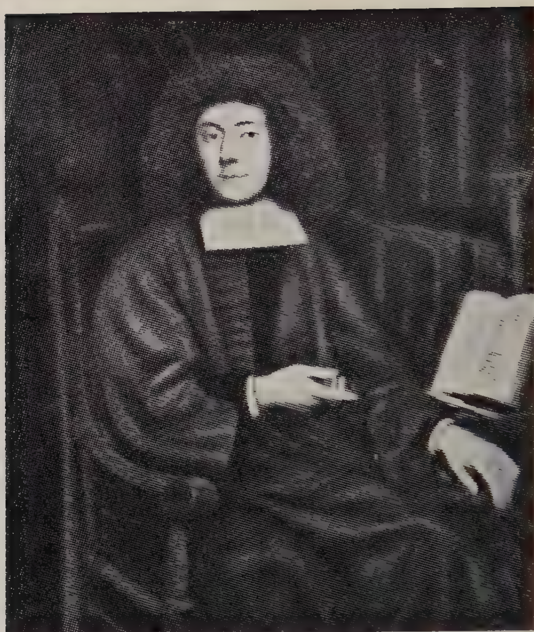

P. Cornelius de Vroom O.F.M.

De eerste missieprefect die wij in deze tijd ontmoeten, is pater *Cornelis de Vroom O.F.M.* Deze was in 1706 voor de derde maal Provinciaal van de Provincia Germaniae Inferioris, en reeds voor

de tweede maal missieprefect (eerste maal van 1703-1706 zie Rom. Bronnen III n. 448 p. 356) sinds 11 januari (Rom. Bronnen 4, p. 3) [1].
Op 2 oktober 1708 en 3 augustus 1711 (3 noot 3) werd hij opnieuw in die functie aangesteld. Hij genoot in hoge mate het vertrouwen zowel van de Propaganda als van 't wereldlijk gezag. Rome raadpleegde hem over de geschiktheid van Gerard Potcamp als apostolisch vicaris (11 p. 9). Na zijn ambtstijd als provinciaal kwam hij weer actief als missionaris in de Hollandse Zending en wel in januari 1709 om samen met Pater *Stephanus van Luyck O.F.M.* in Delft in plaats van een verdreven Pater Jezuïet de zielzorg uit te oefenen (157 p. 115). Hij werd in januari 1711 opgeroepen om voor de Staten van Holland te verschijnen, om in verband met de kwestie van de jansenistische priester Joannes van Erckel te bemiddelen bij de nuntius te Keulen, doch hij liet op zich wachten (240 p. 189). Hij verbleef toen niet meer in Delft, maar in Rotterdam. Hij stierf 1 juli 1712 (269, p. 213).[2]

Pater Aegidius de Glabbais O.F.M.,[3] Pater Vrooms opvolger als pastoor van de Mozes en Ääronkerk te Amsterdam, werd ook diens opvolger als missieprefect (14 november 1712) (p. 213 noot 2). Deze ijverige pastoor was geen onbekende voor de Propaganda, zoals de vele stukken in het derde deel der Romeinse bronnen bewijzen, maar tevens stond hij heel goed aangeschreven bij de Magistraat te Amsterdam en bij de Staten van Holland. Bij de cleresie was hij gevreesd.[4] In een brief aan de Propaganda noemde hij de leden van de Amsterdamse vroedschap die de pas aangestelde vicaris A. Damen gunstig gezind waren (86 p. 59-60). Hij kreeg van het Amsterdams stadsbestuur opdracht bij de internuntius te Brussel te interveniëren ten bate van de jansenistisch gezinde pastoor Krijs (163 p. 124-125 en 166 p. 127-129). Dit alles gebeurde vóór de tijd, dat Pater de Glabbais missieprefect geworden was. 25 Januari werd hij in een instructie van de Propaganda Fide „ben visto dalli Stati" genoemd (283 p. 225).
Door de internuntius werd hij aangezocht verslag uit te brengen aangaande de wonderbare gebeurtenissen te Heiloo van december 1713. Hij schrijft er drie verhandelingen over (321 p. 248-249).

J. de Wet de Jonge. P. Aegidius de Glabbais O.F.M. (?)

Van de Staten van Holland krijgt hij in de zomer van 1715 opdracht te zorgen, dat de dagvaarding tegen de refractariër pastoor de Jong wordt ingetrokken (363 en 364 p. 280-281). Vier dagen later licht hij de Keulse nuntius in over de kwade gevolgen die de Katholieken in Holland vrezen wanneer de nuntius bij zijn besluit blijft (365 p. 282). Op 8 september 1715 polst hij op een vergadering te Delft zijn confraters over deze kwestie. Zie ook: 366 vv. p. 282 en 390 p. 302 n. 1.
Op 30 juli 1715 krijgt hij verlenging van zijn mandaat als missieprefect, evenzo 8 augustus 1718 en tenslotte 10 januari 1722 (p. 213 noot 2).
Op 12 oktober 1718 bepleit hij de wenselijkheid, dat aan één of meer gewone priesters de volmacht verleend wordt het H. Vormsel toe te dienen (503 p. 390; vgl. 538 p. 410).
In 1719 werd de toestand voor de katholieken aanzienlijk ongunstiger, omdat de keurvorst van de Palts, Karel Philips, de Heidel-

P. Aegidius de Glabbais O.F.M.

(De clichés voor dit artikel (behalve dat van P. Josephus de Longas) zijn gemaakt naar foto's, die welwillend afgestaan zijn door de Uitg. Urbi et Orbi te A'dam.)

Jacobus de Wit. Gouden Kloosterfeest van P. Aegidius de Glabbais O.F.M.

bergse katechismus verboden had en een kerk aan de katholieken gerestitueerd (p. 425 noot 3). Uit reactie werden de katholieken in de Zeven Provinciën minder vriendelijk behandeld. Pater de Glabbais werd op 20 oktober door de Amsterdamse magistraat ontboden en gevraagd te bemiddelen om de keurvorst tot andere gedachten te brengen (p. 426 noot 2). Een lastige opgave! De Glabbais schreef de internuntius te Brussel, dat men te Amsterdam pas

de bouw van drie katholieke kerken had toegestaan en dat de katholieke katechismus ongehinderd gedrukt mocht worden. De internuntius antwoordde, dat de katholieke keurvorsten ook niet tot represailles tegen de hervormden waren overgegaan toen de Staten de Paters Jezuïeten en andere regulieren uitwezen. (idem). Nog minder aangenaam voor de Minderbroeder was het wantrouwen van de nieuwe apostolische vicaris Joan van Bijlevelt tegen zijn praktijken als pastoor en missieprefect. Hierover schreef de vicaris aan de exprovicaris Th. de Cock (11 november 1719, 563 p. 427). Hoewel de brief zelf niet teruggevonden is, kunnen we de inhoud ervan reconstrueren. Pater H. J. Allard heeft in Studiën jg. 18, deel 25 (1886) p. 478-493 een artikel gepubliceerd over een brief van Pater de Glabbais aan Paus Clemens XI van 13 februari 1720 en daarachter de brief zelf laten afdrukken. Pater Polman vat de beschuldigingen als volgt samen:

1. dat hij buiten de apostolische vicaris om op het feest van Portiuncula (2 augustus) een groot aantal hulpkrachten laat komen;
2. dat hij nooit huwelijksdispensaties aanvraagt (wel aflaten);
3. dat hij zijn faculteiten van missieprefect gebruikt zonder ze ter goedkeuring aan de apostolische vicaris te hebben voorgelegd;
4. dat hij Bijlevelt tot dusver nog niet als apostolische vicaris heeft erkend;
5. dat hij meer Minderbroeders in de Hollandse Zending toelaat, dan met het concordaat verenigbaar is.[5]

Deze brief wordt onder no. 581 genoemd, alsmede de Glabbais' brieven van 16, 18 januari en 13 februari aan de kardinaal-prefect (p. 439). Het was reeds een punt op de agenda geweest van de vergadering van de commissie voor aangelegenheden der Hollandse Zending (567 p. 430). Hierover meer in 568 p. 430-432 en 569 p. 432-433.

Bijlevelt heeft even gemeend, dat de Glabbais geen missieprefect van de Minderbroeders meer was, maar dit bleek een vergissing, er was wel een nieuwe reguliere missieoverste op het kapittel benoemd (cfr. 574 en 594 p. 434 en 449). De moeilijkheden zijn gelukkig spoedig opgelost. De internuntius te Brussel verdedigde de

P. Josephus de Longas O.F.M. (zie blz. 411)

pastoor te Rome (584 p. 441-443): vanwege een ernstige ziekte had de Glabbais niet zo vlug zijn faculteiten aan de apostolische vicaris kunnen tonen, zoals zijn Provinciaal Pater Franciscus Sanguessa hem op aandringen van de Congregatie van de Propaganda Fide bevolen had (594 p. 448-449).

Een van de represailles, die de Staten namen als antwoord op de vervolging der hervormden in de Palts was een verbanningsdecreet tegen de Paters Jezuïeten. Geleidelijk werd het verzet van de refractariërs steeds vinniger en na de benoeming van de jansenist Cornelis Steen(h)oven tot algemeen vicaris in 1719 ontstonden er ernstige moeilijkheden omdat de cleresie steeds meer de hulp van de stadsbesturen en de staten in ging roepen, die meer dan ooit bereid waren die steun te bieden. Zo heeft een bloedverwant van Steenoven, Gerbrand Pancras als burgemeester van Amsterdam de Katholieken sterk onder druk gezet. Hij stelde als conditio sine qua non voor de toelating van assistenten op het feest van Portiuncula, dat men zijn neef als vicaris zou erkennen. De Glabbais wees deze eis van de hand (599 p. 450 noot 4). Zo moest hij het in 1720 zonder die begeerde hulp stellen (613 p. 467). Het jaar daarop diende hij weer een aanvraag in (626 p. 450 noot 2).
In september 1720 was de pastoor weer hersteld, waarmede de Propaganda hem feliciteerde. Daarbij werd hij bedankt voor de gastvrijheid aan de pauselijke gezant Olivieri en diens secretaris op de pastorie van de Mozes en Aäron bewezen. Men spoort hem aan zich, minstens per brief, aan Bijlevelt te onderwerpen (607 p. 462). De vrees van de congregatie blijkt ongegrond te zijn. Nog tijdens zijn ziekte heeft de pastoor aan de apostolische vicaris geschreven en deze had daarop heel vriendelijk geantwoord. Na zijn herstel heeft hij zijn faculteiten aan Bijlevelt opgezonden, alsmede een verslag van de werkzaamheden der Missionarissen van de Orde. Hij vraagt gehoord te worden, als men hem van iets beschuldigt! (613 p. 466-467).
De Glabbais heeft blijkbaar vijanden te Rome gehad, want medio 1721 wordt hij wederom verdacht, huwelijksdispensaties verleend te hebben buiten de apostolische vicaris om. Bijlevelt zelf was de eerste die dit bestreed (644 p. 499) en de Glabbais liet dit ook niet op zich zitten (p. 499 noot 6).
Nu de toestand voor de katholieken met de dag gevaarlijker wordt, begint de ijverige pastoor een actie, dat Rome er voor gaat zorgen dat de katholieke vorsten overtuigde Katholieken als vertegenwoordigers naar de Republiek zullen zenden. Deze kunnen onnoemlijk veel goed doen voor de zaak der onderdrukte katholieken.

De aanleiding van de actie was de dood van Franciscus Molo, de resident van de Poolse Koning August II van Saksen te Amsterdam, die dertig jaar penitent van de Glabbais geweest was en zeer veel voor de katholieken gedaan had. Dat de Mozes en Aäronkerk in 1691 in gebruik kon worden genomen, was voor een groot deel diens werk geweest.[6] In maart 1721 schrijft de pastoor, dat men moest zorgen, dat een even degelijke katholiek zijn plaats zou innemen. Spanje en Portugal lieten zich in Amsterdam door Joden vertegenwoordigen! Andere katholieke vorsten stuurden in het geheel geen vertegenwoordiger (630 p. 479). De Propaganda blijft niet doof voor dit verzoek en vraagt de Glabbais een lijst met candidaten te sturen (638 p. 495) en reeds dezelfde maand zendt de pastoor een brief met een lijstje (645 p. 500).

In deze brief deelt hij ook mee, dat de Staten geen zielzorgers meer toelaten, wanneer ze geen aanstelling door de vicaris Steenoven ontvangen hebben. De pastoor heeft aan zijn confraters in de zending gevraagd, of ook buiten Amsterdam de erkenning van Steenoven door de magistraat als conditio sine qua non van de admissie vereist wordt (p. 500 noot 5). Dit naar aanleiding van het geval van Joan de Jager, die geen verlof gekregen had, omdat hij Steenoven niet wilde erkennen. De Glabbais kreeg van zijn confraters te horen, dat buiten Amsterdam geen verplichting werd opgelegd, iedere kerkelijke aanstelling door Steenoven te laten bekrachtigen. De briefwisseling van de Glabbais met Rome is zeer levendig. Als no. 673 p. 521 neemt Pater Pontianus Polman een brief op van de Glabbais over de houding van het nieuwe stadsbestuur. De drie burgemeesters van Amsterdam zijn „satis benevoli erga sacerdotes et Catholicos" (brief van 3 februari 1722). De Propaganda raadpleegde hem over geschiktheid van de kapelaan P. van Putten om pastoor van de „Posthoorn" te Amsterdam te worden (p. 533-534 noot 8). Hierover nog in no. 691 p. 537 en 693 p. 538.

Een heel interessant stuk is een uitgebreid verslag van graaf Luigi Marsili, die 13 maanden in de Republiek verbleef (697 p. 541). Deze Marsili had aan de Glabbais gezegd - zonder bewijsstukken, zodat de pastoor nogal wantrouwend tegenover deze uitlating stond - dat de Spaanse gezant de katholieke belangen zou steunen en de raadspensionaris zou trachten te beïnvloeden. Tijdens zijn

verblijf te Amsterdam maakte de graaf de dood van de 71-jarige pastoor mee, die op tweede Kerstdag 1722 in de Heer overleed (697 p. 540-542).

Zijn opvolger als pastoor in de Mozes werd *Petrus van Vechel O.F.M.*[7] Veel moeilijkheden schijnen er niet geweest te zijn. De Spaanse gezant te Den Haag, de markies de Monteleon, heeft er voor gezorgd, dat er door de magistraat geen erkenning van Steenoven geëist werd (732 p. 577-580). Door de internuntius werd hij voorlopig ook tot missieprefect aangesteld (723 p. 570). Hij noemde echter andere candidaten voor de definitieve aanstelling: n.l. Pater *Geldolphus van Overbeke O.F.M.,* waarover dadelijk, Pater *Judocus van Vechel O.F.M.,*[8] de reguliere overste der missionarissen, missionaris te R'dam en Pater *Philibertus Maes O.F.M.,*[9] provinciaal der Minderbroeders, toen ter tijd te Rome voor het generaal kapittel (p. 570-571 noot 5).

De eerstgenoemde werd als missieprefect aangesteld n.l. Pater *Geldolphus van Overbeke O.F.M.,* pastoor van de tweede statie der Minderbroeders te Amsterdam, n.l. de Boom.[10] De apostolische vicaris Petrus Codde had hem een „vir probus et pacificus" genoemd in tegenstelling met de militante Aegidius de Glabbais (Rom. Bronnen III 515 p. 426). Pater van Overbeke was echter geen vriend der refractariërs. Hij beschuldigde de aartspriester Gerard van Wijckersloot, dat deze de H. Oliën aan de Jansenisten had gegeven, maar deze aanklacht berustte niet op goede gronden (658 p. 510 en 668 p. 517). Over zijn benoeming tot missieprefect werd in Rome in mei 1723 vergaderd. Men droeg de internuntius op, de pastoor over te halen de functie te aanvaarden. Deze nam na lang aarzelen de benoeming aan, die 17 juli officieel afkwam (p. 570-571 noot 5; 743 p. 589 en 751 p. 596-597 noot 3).

DE PROVINCIAALS VAN DE GERMANIA INFERIOR

Pater *Bonaventura van den Dijck(e) O.F.M.* was van september 1708 tot augustus 1711 provinciaal der provincie Germaniae Inferioris (p. 193 noot 4). Hij mengde zich in de verwoede pennestrijd tussen de jansenisten en de orthodoxen met een geschrift tegen van Erckels brochure, getiteld: *„Cleri . . . protestatio . . . contra Consolatorium . . . asserta".* De provinciaal schreef onder de schuil-

naam Eustachius Janssenius: „*Epistola familiaris ad Joannem Christianum Erckelium ... scripta per Eustachium Janssenium*". Keulen 1711. Hierop antwoordde van Erckel met zijn „*Cleri ... protestatio ... denuo asserta*", waarop Pater van den Dijck repliceerde met „*Epistola altera ... scripta per Eustachium Janssenium*" en „*Weeghschael tusschen de brief van Eustachius Janssens ende antwoord van Joan Christiaen van Erckel. begrepen in sijn Protest andermael beweerd*", beide in 1713 te Keulen verschenen (p. 227 noot 3, zie ook 288 p. 229; 290 p. 230 en 299 p. 234).[11]

Zijn opvolger als provinciaal Pater *Berardus Stijns O.F.M.*[12] wordt even vermeld als ontvanger van een brief van de Keulse nuntius over de werkzaamheid van enige Minderbroeders te Den Haag, die geen officiële aanstelling als vaste zielzorger hebben ontvangen (267 p. 211). Hij was provinciaal van 1711-1714.

Meer bekend is Pater *Franciscus de Sanguessa O.F.M.*,[13] die provinciaal was van 1717-1720. Toen de Katholieken in de Hollandse zending het slachtoffer dreigde te worden van de protestantenvervolging in de Palts, zond hij zijn secretaris naar de keurvorst om hem in kennis te stellen van de houding van het Amsterdamse stadsbestuur naar aanleiding van zijn maatregelen (564 p. 427).

Over diens benoeming tot coadjutor van de Roermondse bisschop, Angelus d'Ognies zie men no. 628 p. 478. Reeds sinds 1711 had de bisschop pogingen aangewend de Minderbroeder als coadjutor met recht van opvolging naast zich te krijgen. De keizer stelde hem in oktober 1720 aan en Paus Clemens XI bekrachtigde deze benoeming in december 1720 (p. 478 noot 1). Over de inkomsten rees nog een geschil (p. 478 noot 2). Reeds in april 1722 stierf de bisschop van Roermond en werd de Sanguessa zijn opvolger. Men was in Rome bevreesd, dat er moeilijkheden zouden ontstaan, omdat de nieuwe bisschop niet zo'n groot prestige bezat om vrienden te maken bij Katholiek en niet-Katholiek. De internuntius noemde Sanguessa een „Buon vescovo" (802 p. 657). De bisschopswijding van de schismatieke priester Barchman-Wuytiers in 1725 bracht veel zorgen. Het Utrechts kapittel had de brutaliteit gehad, Sanguessa om medewerking te vragen (883 p. 741-742 en 891 p. 754).

Hij hechtte zijn goedkeuring aan een werk van Hoynck van Papendrecht, vicaris-generaal van Mechelen (p. 761 noot 2). Verder

wordt hij vermeld in verband met de ontstane moeilijkheden bij de benoeming van een Bosse vicaris in 1726 (941 p. 799; 951 p. 806 en 958 p. 809). Zijn opvolger als provinciaal, *Philibertus Maes* (1720-1723) werd in 1723 als missieprefect voorgedragen (724 p. 571).

DE WERKZAAMHEDEN DER MINDERBROEDERS OP DE STATIES

ALKMAAR

Pater *Hendricus van Uyterwijck O.F.M.* mocht de Paterskerk heropenen, schreef de Keulse nuntius op 14 november 1706 naar Rome (65 p. 43). Hij was een van de twintig regulieren, die in de zomer van 1707 voor de Staten moesten verschijnen, doch hij werd niet uitgewezen, zoals enige andere regulieren (95 p. 67).[14]

AMSTERDAM (zie onder de missieprefecten)

DELFT

Na de uitwijzing van Pater Laurentius de Brier S.J. kwamen de Minderbroeders *Cornelius De Vroom* en *Stephanus van Luyck*[15] aldaar de zielzorg uitoefenen, zoals boven reeds verhaald is (januari 1709). Zij gingen de verbintenis aan, dat zij de statie te Delft weer aan de Jezuieten zouden teruggeven, wanneer deze Paters toestemming verkregen terug te keren (p. 115-116 noot 2). Pater Steph. van Luyck werd in januari 1711 door de Staten ontboden, waarbij hij te horen kreeg, dat hij bij de nuntius moest protesteren tegen de excommunicatie van de jansenistische priester van Erckel (240 p. 190). De opvolger van Pater C. de Vroom, die slechts kort in Delft verbleef, werd *P. Walter Molemans O.F.M.* (p. 190 noot 3).[16]

DRIEL

Pater *Gysbertus Verharen O.F.M.*[17] was na een vruchtbaar priesterleven op 15 december 1723 gestorven. Tegen de wens der gelovigen en van de magistraat in stelde de Bosse Vicaris niet Pater *Henricus Monleven O.F.M. (Monhemen of Monherne)*[18] aan, zoals toch overeengekomen was, maar een seculiere priester. Hierover was de Brusselse internuntius zeer verontwaardigd en gaf Pater Monleven verlof de zielzorg aldaar uit te oefenen, totdat de Propaganda had

uitgemaakt of de Bosse vicaris het recht had ineens een statie, die al meer dan 100 jaar door regulieren bediend werd, af te nemen (858 p. 709).

DEN DUNGEN

Eenzelfde historie speelde zich af in dit plaatsje, toen op 11 april 1710 Pater *Gerardus van Waerden O.F.M.*[19] overleden was. De Bosse vicaris benoemde nu een seculier, niettegenstaande het feit, dat de statie al van 1649 door de Minderbroeders bediend werd. Pater *Franciscus Boex O.F.M.*[20] moest nu het veld ruimen. Dit ontlokte veel protest van de kant der orde. Zo richtte zich Pater *Didacus Dewaigne O.F.M.*[21] meermalen tot de Propaganda Fide (p. 182 noot 7). De Bosse vicaris Pieter Govarts antwoordde hierop (230 p. 182). In 1725 kwam de internuntius naar aanleiding van een dergelijke gebeurtenis in Driel op deze kwestie terug (p. 709).

GOUDA

Pater *Adrianus Zegermans O.F.M.* werd door De Cock als socius op de statie toegelaten voor dagen, dat men hem werkelijk nodig had (Rom. Bron. III 794 p. 610). Pater Aeg. de Glabbais stelde hem aan en het feit dat hij in Gouda naast de statie der Minderbroeders ging wonen,[23] wekte de ergernis van de Amsterdamse pastoor Willem Fox (Rom. Bron. III 816 p. 621). Ook de Cock protesteerde bij de internuntius (Rom. Bron. III 820 p. 627). P. Zegermans kreeg eind 1700 een verbod van het stadsbestuur om aldaar te preken (Rom. Bron. III p. 655-656). Als n. 150 publiceert P. Polman in Rom. Bronnen IV een anoniem verslag, gedateerd 1708, van de vergaderingen van de gecommitteerde raden van Holland, waarin de vertegenwoordigers van Gouda over diens toelating in 1702 verantwoording aflegden (p. 110). Pater *Nicolaas Schoonhouwen O.F.M.*,[24] sedert 1699 principaal te Gouda, kreeg in mei 1716 van het stadsbestuur opdracht bij de apostolisch vicaris van Bijlevelt aan te dringen, dat de dagvaarding van twee Goudse pastoors naar Keulen ongedaan zou worden gemaakt (387 p. 301). Van Bijlevelt stuurde een copie van het verzoek door aan de internuntius te Brussel (391 p. 304). Ondanks dit protest wil de nuntius toch de dagvaarding handhaven (395 p. 308).

Niet minder onverkwikkelijk is de geschiedenis van de grote onenigheid van deze pastoor met zijn socius *Cornelius Laenen* O.F.M.[25] De provinciaal Pater Philibertus Maes greep in en verzocht de internuntius de faculteiten van beiden in te trekken, hetgeen deze ook deed (714 p. 561). Dit gaf aanleiding tot verzet bij de pastoor die tenslotte in november 1722 afstand deed. De nieuw benoemde zielzorgers waren *P. Reinerus Reynaerts O.F.M.,*[26] komende van Rotterdam, en Pater *Reinerus van den Bosch O.F.M.*[27]

GOES

Toen in Goes rond 1713 priesters van de cleresie de zielzorg gingen uitoefenen, zond de waarnemende nuntius *Joan Baptista van Hacke O.F.M. (La Hache)*[22] daarheen (290 p. 230). De pater werd gehinderd in zijn geestelijke bediening en zelfs gevangen genomen (p. 230-231, noot 8). Dit bericht de nuntius naar Rome (296 p. 232).

'S GRAVENHAGE

Pater *Henricus van Couwenberg*[28] *en Josef (de) Longas O.F.M.*[29] worden bedoeld in een brief van de Keulse nuntius van januari 1710 (206 p. 162). Ze hebben dan pas verlof gekregen de door de Jezuïeten uit dwang verlaten kerk te heropenen. We wezen reeds op de brief van de nuntius aan Pater Ber. Stijns O.F.M., dat geen verlof gegeven wordt aan Minderbroeders zonder vaste aanstelling aldaar pastoorsfuncties uit te oefenen (267 p. 211). De internuntius schreef in februari 1717 aan kard. Sagripanti, prefect van de Propaganda, de redenen, waarom hij aan de huiskapelaans van de gezanten te Den Haag niet toestaat pastoorsfuncties uit te oefenen (417 p. 321-322). Over deze kwestie werd nog druk geconfereerd (421 p. 323-329).

HAASTRECHT

Hier waren in 1705 de twee aldaar werkzame Paters Jezuïeten verbannen en sindsdien was die statie verweesd geweest tot in 1709 Pater *Gerard Le Roy O.F.M.*[30] aldaar de zielzorg kwam waarnemen (157 p. 115-116 noot 2).

HOORN

Pater *Franciscus Aertsen O.F.M.*[31] was van 1719-1724 missionaris

te Hoorn. Hij zond in 1711 de missieprefect bericht over de steun die de Staten aan de Jansenisten boden o.a. „dat het te vreesen was, dat mijn heer Steenhoven voor geheel Holland van den Staet als vicarius sal aengestelt worden, plorabile maximum" (647 p. 501-502). Deze brief stuurde de Glabbais door naar Rome (p. 500 noot 5). In het jaarverslag van de apostolische vicaris van Bijlevelt over de periode 18 juli 1724 - 3 juli 1725 komt de statie te Hoorn ter sprake (872 p. 723). Hierin vermeldt hij de dood van *P. Aertsens.* De principaal der statie *Pater Jac. Cox O.F.M.*[32] kreeg nu als helper *P. Joannes Hoijman O.F.M.*[33]

LEIDEN

In 1710 werden de Minderbroeders *Cornelis van Bortel*[34] en *Aloysius van Overbeek*[35] tegelijk met twee Dominicanen uit Leiden verbannen (217 p. 270-171). De nuntius meldt in april 1710, dat er vier paters ter vervanging gekomen zijn (p. 171 noot 1). De twee nieuwe Franciscanen *Henricus Vermeeren*[36] en *Angelus Verhel*[37] mochten echter slechts gedurende de Paastijd de priesterlijke bedieningen uitoefenen. De nuntius schijnt dit niet geweten te hebben, hij treurt, dat de plaatsvervangers zo spoedig weer werden uitgewezen (227 p. 180) en dat „miseris istius civitatis hactenus non licuit providere quatuor regularium vice, qui praeter R.P. Societatis inde exulant" 213 p. 183. Hierbij moet vermeld worden, dat Pater *Petrus van Couwenbergh O.F.M.*[38] twee jaar in Leiden werkzaam was, voordat de beide eerstgenoemde Paters werden teruggeroepen. In 1722 wordt deze Pater in Rome aangeklaagd, dat hij er naar streeft, door verdrijving van de Paters Jezuïeten te bewerkstelligen, vaste zielzorg in de zending te krijgen (667 p. 515). Rome antwoordt, dat wanneer deze beschuldiging waar mocht blijken, hij uit de zending moet verwijderd worden (p. 519 noot 2). Hoewel men niets tegen hem kon bewijzen, heeft de internuntius toch Pater Provinciaal gelast, de Pater naar het Zuiden terug te roepen. Hij werd gardiaan te Thienen.[39]

NIJMEGEN

De Minderbroeders te Nijmegen ontvangen voor andermaal tien jaar de gunst, dat alle gelovigen op zondag onder het octaaf van

Allerzielen in hun kerk een volle aflaat kunnen verdienen, alsmede die van het altare privilegiatum op iedere maandag (34 p. 22). De gunst is gedateerd 12 mei 1706.[40]

OUDEWATER

In plaats van de Paters Jezuieten, kwam hier in 1709 Pater *Joan de Ruyter*[41] de zielzorg uitoefenen (157 p. 115-116). In het jaarverslag van de apostolische vicaris van 4 juli 1725 wordt melding gemaakt van diens overlijden. Als opvolger wordt pater *Alexander de Neve O.F.M.* aangegeven (872 p. 726-727).[42]

ROERMOND

In no. 82 (1707) verwijst Pater P. Polman naar stukken te Rome aangaande een kwestie tussen de Roermondse bisschop Angelus d'Ognies en pater *Franciscus Immens O.F.M.*[43] over een schadevergoeding aan de zusters Penitenten, wier kloosterkerk door de hervormden was overgenomen. De Staten-Generaal stonden als schadeloosstelling een jaargeld toe, gelijkelijk door de stad en clerus te betalen. Hierom suspendeerde de bisschop de rector, Pater Immens, omdat hij het initiatief tot de aanvraag genomen had, waarop deze protesteerde. De Provinciaal riep de pater terug en maakte hem vicaris in Hasselt (p. 57 noot 1).

ROTTERDAM

P. P. de Vaddere S.J. moest in 1708 krachtens een verbanningsedict Rotterdam verlaten. Nadat twee Dominicanen de zielzorg hadden waargenomen, kwamen in mei 1709 twee Minderbroeders de zielzorg in de Leeuwenstraatse Jezuïetenkerk op zich nemen n.l. Pater *Judocus van Vechel O.F.M.*[44] en Pater *Reinerus Reynaerts O.F.M.*[45] (p. 115 noot 2). Eerstgenoemde schreef aan de secretaris van de Mechelse bisschop, dat enige jansenisten o.a. de priester Blankaart zich met de Kerk verzoend hadden (610 p. 464-465). Hij was ook een der candidaten die de internuntius opgaf voor de functie van missieprefect, die door de dood van Pater de Glabbais opengekomen was (p. 570-571 noot 5). Hij moet in 1720 regulier overste der missionarissen geworden zijn als opvolger van Pater Geldolphus van Overbeke O.F.M. (587 p. 445). Wan-

neer Pater van Overbeke in 1723 geen missieprefect had willen worden, zou hij weer gevraagd zijn (751 p. 596). In 1722 werd Pater R. Reynaerts overste van de Goudse statie (714 p. 561).

SCHIPLUIDEN

Ook hier kwam in plaats van een verdreven Jezuïet een Minderbroeder de zielzorg uitoefenen. In 1709 arriveerde aldaar Pater *Petrus van Heesel O.F.M.*[46]

VARIK

Hier was de situatie heel wat moeilijker. In 1712 was een wereldgeestelijke verdreven. De Katholieken vroegen toen of ze Pater *Herman Paderborn O.F.M.*[47] als zielzorger mochten hebben, hetgeen geweigerd werd. Toen een andere seculier niet toegelaten werd, wilde men een andere minderbroeder vragen, doch Rome wees dit af (20 maart 1713 p. 220 noot 3). Maar Rome moest tenslotte toegeven. Omdat men minder gunstige informaties gekregen had van de voornoemde pater, werd niet hij, doch Pater *Theodorus van Boeckholt, O.F.M.*[48] missionaris te Rossum, met de zielzorg te Varik belast (280 p. 220).

Hiermede zijn de zielzorgposten, die voor vast of slechts tijdelijk door de Minderbroeders van de provincie Germaniae Inferioris bediend werden, behandeld. Rest ons nog de in het Staatse gebied werkzame Minderbroeders van andere provincies te vermelden.

MINDERBROEDERS VAN EEN ANDERE DAN DE NEDERLANDSE PROVINCIE

HAARLEM

Hier waren *Minderbroeders uit de Keulse provincie* werkzaam.[49] Op 15 september 1707 werd Pater *Henricus Schepers O.F.M.*[50] uitgewezen (95 p. 67).

In 1709 schrijft de nuntius dat de magistraat de Franciscanen in Haarlem heel gunstig gezind is, zodat ze verlof hebben gekregen hun kerk te heropenen (160 p. 123).

Pater *Gerardus Schaffers O.F.M.*[51] wordt in 1722 vermeld als

een der aanklagers van de aartspriester Van Wijckersloot, omdat deze de H. Oliën aan refractariërs in handen zou gegeven hebben (676 p. 525).

Van de Saksische provincie worden vermeld:

P. *Honoratus O.F.M.*[52] tijdelijk waarnemend in Sappemeer van 1707-1708 (87 p. 60).

P. *Antonius Roller O.F.M.*[53] behorend tot het klooster te Elten, assisteerde in 1707 tijdelijk te Arnhem (87 p. 60), waar hij assistent was van pastoor van Lendt, doch slechts verlof had enkele weken te blijven. Hij vertoefde er echter acht maanden en „nominato alio sacellano" (109 p. 78) weigerde hij toch het bevel van de nuntius om direct naar zijn klooster terug te keren, omdat dit niet van zijn overste was uitgegaan, op te volgen. Hij moet echter vrij spoedig teruggegaan zijn, want men treft zijn naam niet meer aan op de volgende jaarlijst van priesters die zonder wettige zending in de zielzorg werkzaam zijn (134 p. 100).

De waarn. nuntius verzocht in 1713 de gardiaan van Elten een minderbroeder naar het naburige Etten te zenden, waar al twee jaar geen priester meer was (286 p. 228).

P. *Engelbertus*,[54] gardiaan te Warendorf, polste in opdracht van De Glabbais de Propaganda, of het niet mogelijk was, gewone priesters de volmacht te geven het H. Vormsel toe te dienen (503 p. 390 12 oktober 1718).

In het jaarverslag van 1 augustus 1720 maakt van Bijlevelt melding van de verbanning van twee Minderbroeders (600 p. 454). P. Polman verwijst hierbij naar Bijdragen Haarlem II p. 23 en 30 en zegt, dat de staties van Elten (Etten) en Swilbroek bedoeld zijn; de namen der Paters zijn niet bekend.[55]

In het jaarverslag van 4 juli 1725 wordt er geklaagd over de gardiaan[56] van het klooster te Elten, die in verschillende parochies de Paascommunie aan zieken bracht. De apostolische Vicaris liet hem door de aartspriester van Emmerik waarschuwen, daar mee op te houden „sub poena revocationis omnium facultatum ei a me concessarum, quae restringuntur ad approbatos Ordinis sui patres in auxilium a pastoribus expresse vocatos" (872 p. 730).

Niet geheel duidelijk is de geschiedenis van Pater *Aurelius Bolten*,[57]

ook van de Saksische provincie en huiskapelaan op „Den Heerenbrinck" bij Raalte (920 p. 782).

Tenslotte worden als agenten van de Natio germano-belgica[58] te Rome genoemd Pater *Leopold Hoen* (568 p. 430-431),[59] *Didacus Dewaigne*,[60] (p. 182 noot 7, 269 p. 213), en *Engelbert Pauck*[61] (280 p. 220) en als commissaris-generaal van de natio germano-belgica,[62] Pater *Henricus Dierna*[63] (269 p. 213) en als vice-commissarius generalis ordinis Pater *Laurentius Cozza* (568 p. 431-432).[64]

1 Wanneer niet iets anders vermeld wordt, beduidt de toevoeging (4 p. 3) dat het stuk, dat hierop betrekking heeft, in extenso of in regestvorm te vinden is onder no. 4 p. 3 van het vierde deel van de Romeinse bronnen. De noten behorend bij het stuk worden aangegeven als volgt (p. 3 noot 4); soms lopen de noten door tot de volgende bladzijde, dan wordt eerst de bladzijde vermeld, waar de noot begint.

2 Pater Cornelius de Vroom O.F.M. wordt behandeld in het prachtige boek van Pater Dalmatius van Heel O.F.M. en Pater Bon. Knipping O.F.M. „Van Schuilkerk tot Zuilkerk" A'dam 1941 p. 100-112. De gegevens over hem in de Romeinse bronnen III vat Pater David de Kok O.F.M. samen in Franciscana IX p. 43, 49 en 51. Zie verder Franciscana X p. 42 en Pater Dalmatius van Heel in „De Minderbroeders te Gouda" Gouda 1947 II p. 62, noot 39a. De resolutie van de Staten van Holland, waarbij men Pater Cornelis de Vroom citeert, is te vinden in de Bijdragen van het bisdom Haarlem III (1875) p. 285 v.

3 Over Pater Aegidius de Glabbais O.F.M. vindt men vele gegevens in het genoemde boek „Van Schuilkerk tot Zuilkerk" p. 113-133. Nieuwe gegevens in het mooie artikel van Pater P. Polman O.F.M. „De Nederlandse Minderbroeders Provincie in de Pruikentijd 1670-1730". BGPMN V p. 80 vv. De gegevens van de Rom. Bronnen III in Franciscana IX p. 43, 44 en 52, zie ook Franciscana X p. 141. Nieuwe gegevens in BGPMN VII p. 97 en 426 en VIII p. 289.

4 In BGPMN VIII p. 289 wordt de titel van een pamflet vermeld van de zijde der cleresie tegen Pater de Glabbais O.F.M.

5 De grote „vajer" van de Mozes, Pater J. J. Burgmeijer O.F.M. had dit stuk aan Pater Allard ter bewerking afgestaan. Aardige gegevens over deze kwestie kan men daar vinden. Niet waar is, dat Pater Aegidius Morgatius O.F.M. de Glabbais' voorganger was als missieprefect (p. 478 noot 1).

6 „Van Schuilkerk tot Zuilkerk" p. 177. Zie ook p. 323 noot 106. Het is niet waar dat Mol(l)o reeds in 1710 gestorven is, zoals ook in het Nieuw Ned. Biograf. Woordenboek 6, 1032 vermeld staat. Over hem zie Archief Aartsbisdom Utrecht 64 (1918), p. 157-304.

7 Over Pater Petrus van Vechel vindt men gegevens in „Van Schuilkerk tot Zuilkerk" p. 122, 133-134, 137, 144, 184.

8 Pater Judocus van Vechel was in 1674 geboren te 's-Hertogenbosch. Na zijn priesterwijding in 1699, was hij op verschillende plaatsen lector in de filosofie en theologie. In 1709 werd hij principalis te Rotterdam wat hij bleef tot aan zijn dood. In 1720 werd hij superior missionariorum welk ambt hij ook bekleedde van 1726-1729. Hij overleed 28 juni 1732. Gegevens provinciaal archief Weert.

9 Pater Philibertus Maes, geboren te Antwerpen, was provinciaal van 1720-1723 en van 1729-1732 en overleed 1 oktober 1735 te Antwerpen. Zie Collectanea Franciscana Neerlandica I (1927) p. 372. S. Schoutens, Geschiedenis van het voormalig Minderbroedersklooster van Antwerpen. Tweede Druk. Antwerpen 1908, p. 328, 329.

10 Pater Dalm. van Heel, „De Statie van de Minderbroeders, genaamd „Het Boompje" in de Kalverstraat te Amsterdam", BGPMN 6 p. 32-35. Op bladz. 33

moet aangevuld worden dat Pater van Overbeke in 1720 in zijn functie van „superior missionariorum" P. Judocus van Vechel O.F.M. als opvolger had, die het ambt drie jaar bekleedde (p. 570-571 noot 5), waarna Pater van Overbeke deze functie voor de vijfde maal kreeg toegewezen.

11 Pater Bon. van den Dijck(e) wordt besproken in Franciscana X p. 42 (met nieuwe literatuur). Verder BGPMN I 399-400 en VIII p. 213. Eveneens in de Analecta vaticano-belgica, 2 section, vol IV p. 444-449. Verder in: P. Polman O.F.M., J. C. v. Erkel en het protest der clerezie in Arch. aartsb. Utr. 74 p. 161-203 en in deze bundel p. 440.

12 Over Pater Berardus Stijns O.F.M. zie BGPMN I p. 542 en VI p. 70-71.

13 Over Pater Franciscus de Sanguessa O.F.M. in Franciscana X p. 42 (met literatuuropgave). Verder BGPMN I p. 83, III p. 119 en 437, IV p. 200 en vooral 213-219, V p. 257-258 en 342 en VI p. 33.

14 Pater Hendricus van Uyterwijck O.F.M. 1704-1727. Vgl. Bijdragen Haarlem XXII (1897) p. 191 en XXIX (1905) p. 259. Volksalmanak der Nederlandsche Katholieken 1867 p. 230 (BGPMN III p. 434). Hij komt voor in het verslag van Van Bijlevelt van 1726 (Arch. aartsb. Utr. X p. 28).

15 Over Pater Steph. van Luyck zie M. L(ooyaard) O.F.M. „Sint Josefkerk te Delft", 1928 p. 3-4, Bijdragen Haarlem LX (1948) p. 427. Zie ook noot 16.

16 In Archief Aartsbisdom Utrecht I (1874) p. 94: „Ob incommoditatem auditus redeunte in Provinciam, Patre Waltero Molemans, successit qua primarius P. Stephanus van Luyck 19 martii 1730." Ook M. L(ooyaard) p. 43.

17 Over Pater Gijsbertus Verharen zie het mooie boek van P. Beda Verbeek en Markoen Heijer „Drie eeuwen Klooster en Gymnasium van Megen", A'dam 1946 p. 96-97. Verder Schutjes, Kerk. Geschiedenis van het bisdom Den Bosch III p. 486-487. Hij was de opvolger van Pater Joannes Ooms O.F.M. in Driel, zie BGPMN III p. 22. Verder BGPMN VI p. 226.

18 Het regest no. 858 p. 709 spreekt van Henricus Monleven, het register, afgaande op Schutjes III p. 487, geeft op Henricus Monherne p. 830. Men moet echter lezen Monhemen, zoals in Verbeek-Heijer, Drie eeuwen. . . .Megen p. 97. Over deze Pater vindt men meer gegevens in P. van Heel, de Minderbr. te Gouda, p. 87 noot 10, p. 89-92. Hij was van 1731-1733 assistent te Gouda (a.w. p. 207).

19 Pater Gerard van Waerden was geen missionaris in Dongen (zoals staat op p. 182), doch in Den Dungen (zoals staat in het register p. 387). Over hem Schutjes III p. 517-518 en Verbeek-Heijer p. 118-120.

20 Pater Franciscus Boex wordt in Verbeek-Heijer Reinerus Boex genoemd (p. 118) evenzo bij Schutjes III p. 517-518.

21 Pater Didacus Dewaigne zie Arch. Franc. Hist. XLVI 1949, p. 85.

22 Pater Joannes Baptista Hacke (Hacha) overleed 6 februari 1748. Zie ook Coudenhove, Compilatio chronologica hs. in provinciaal archief te Weert blz. 493. Het Liber Recommendationis van Antwerpen, gepubliceerd door P. Stephanus Schoutens O.F.M. in Antiquitates franciscanae Belgicae III (Hoogstraten 1906) heeft op blz. 16 ad diem 6 februarii: „Eadem Die Ao 1748 in Residentia Hooghstratana obiit V.P.F. Joes Bapta Hacha, aliquando missionarius, commissarius Curiae, saepius vicarius ac jubilarius."

23 Over Pater Adrianus Zegermans zie P. Dalmatius van Heel, De Minderbroeders te Gouda, Gouda 1947 p. 46-50.

24 Uitvoerig wordt het pastoraat van Pater Schoonhouwen besproken in van Heel, De Minderbroeders te Gouda p. 52-80. BGPMN V p. 282, VIII p. 213.

25 Cornelius van Laenen wordt vermeld in van Heel, a.w. p. 79. Hij wordt genoemd als tijdelijk vervangend in Leeuwarden vanaf 1738 doch daar weer verdreven in oktober 1739. Arch. Utr. I p. 88 en 96.

26 Uitvoerig over R. Reynaerts, v. Heel a.w. p. 81-85. Van 1722 tot 1731 was hij in Gouda principaal. Hij wordt nog vermeld onder Rotterdam.

27 Reinerus van den Bosch was van 1731-1760 overste der statie (van Heel a.w. 87-94). Zie ook Arch. Utr. I p. 94. BGPMN IV p. 427; V 376; VI p. 66 en 217. In het artikel van P. van Heel „De Statie van de Minderbr., genaamd „Het Boompje" in de Kalverstraat te A'dam VI p. 9-93 wordt op p. 66 Reinerus van den Bosch als socius van 1722-1735 vermeld. Dit kan onmogelijk waar zijn, omdat hij in 1722 in Gouda socius werd en in 1731 principaal.

28 Pater Henricus van Couwenberg en Jozef de Longas deden dienst als huiskapelaan op de gezantschappen in Den Haag eerst van Venetië, later van Savoye (Bijdragen Haarl. LVII 1939, 239, 243 en 245). Over beide Minderbroeders zie

P. van Heel, „De Statie.. Het Boompje" BGPMN VI resp. p. 42-43 en 39-71. In 1724 wordt een Pater Adrianus (van) Couwenberg als missionaris in Den Haag opgegeven (Arch. Aartsb. Utr. X p. 20), dit moet een vergissing zijn ten aanzien van de voornaam, want Adrianus (van) Couwenberg was sinds 1718 (Arch. Aartsb. Utr. I p. 93) -foutief op de lijst van socii aan de Boom (BGPMN VI p. 217 (goed op p. 34) - assistent aan de Boom (tot 1742).

29 Over Pater Jozef de Longas zie noot 28. Verder BGPMN I, V en VII passim.

30 Pater Gerardus Le Roy had veel te verduren van zijn parochianen zoals blijkt uit de opmerking: „Ob continuas rusticorum vexationes ad impotentiam mentis redactus in provinciam rediit" Arch. Aartsb. Utr. I p. 95. Dit gebeurde al in 1712. In „De Minderbroeders van Gouda" p. 72-73 wordt een brief afgedrukt van december 1709 waar aan de provinciaal geschreven wordt: „soo vinden wij ons selven verplight, om Godt en Uwe Eerwaerde te bedancken, want den voornoemden Pater de Roy ons lief ende aengenaem is, ende voldoet ons ten vollen, soo in sijne conversatie als in zijn prediken, biechthooren alsmede andere geestelijcke bedieningen. . . ." De stemming te Haastrecht is wel heel gauw omgeslagen!

31 Franciscus Aertsens wordt niet genoemd als missionaris te Hoorn in het verslag van 1721 (Bijdr. Haarl. II p. 357, wel Jac. Cocks (Cox). BGPMN I p. 54-55, zie noot 30.

32 Jacobus Cox wordt vermeld in het verslag van 1721 (zie noot 31), in het verslag van 1726 (Arch. Aartsb. Utr. X p. 700) en in dat van 1741 (Arch. Aartsb. Utr. I p. 95) als overleden in 1732. Verder in BGPMN I (P. van Heel, „De Statie der Minderbroeders te Hoorn"), p. 51-56 en 83-84.

33 P. van Heel spreekt over hem in zijn „De Statie der Minderbroeders te Hoorn" BGPMN I p. 55 en 56. Hij wordt niet genoemd in het verslag van 1721, wel in dat van 1726 (Arch. Aartsb. Utr. X p. 28). Hij stierf 25 oktober 1727 (Arch. Aartsb. Utr. I p. 310).

34 Cornelis van Bortel wordt uitvoerig behandeld in het artikel van Pater Cunibertus Sloots O.F.M., „De Minderbroeders te Leiden" BGPMN I p. 465-679. (Ook afzonderlijk met eigen paginering verschenen) en wel van p. 522 tot 533. Hij stierf in 1728. Over diens assistentie in Woerden BGPMN V p. 17.

35 Over P. Aloysius van Overbeek zie art. van P. C. Sloots p. 534-535. Hij was met onderbreking van 1710-1712 missionaris te Leiden van 1702-1713.

36 P. H. Vermeeren in hetzelfde artikel p. 531. In noot 31 aldaar vindt men zijn levensloop weergegeven.

37 Pater Angelus Verhel wordt evenals P. Vermeeren niet met name genoemd, maar wordt bedoeld, zoals blijkt uit het aangehaalde artikel van P. Sloots p. 530. In noot 32 aldaar wordt zijn curriculum vitae gegeven. Van 1731-1749 was hij in Nijmegen, BGPMN V p. 364.

38 Zie aangehaald artikel van P. Sloots p. 533, alwaar zijn levensloop.

39 Al deze gegevens uit het genoemde artikel p. 533-534.

40 Over de Minderbroeders te Nijmegen zie het artikel van Pater van Heel in BGPMN V p. 234-252, 359-413.

41 Over Pater Joan de Ruyter, alsmede over zijn opvolger te Oudewater kunnen we nu uitgebreide gegevens vinden in P. van Heel's artikel „De Katholieken te Oudewater" en wel BGPMN VIII p. 213-254 en IX p. 74-112. In het verslag van 1721 (Bijdr. Haarl. II p. 345) wordt hij vermeld.

42 Over P. Alexander de Neve zie noot 38. Het verslag van 1741 geeft op: „defuncto Patre Joanne de Ruijter hanc stationem intravit 22 febr. 1725" Arch. Aartsb. Utr. I p. 95.

43 Over Franciscus Immens, zie J. Habets, Geschiedenis van het tegenwoordige Bisdom Roermond II, Roerm. 1890, 198vgl. Hij overleed in 1728.

44 Over Pater Judocus van Vechel zie P. van Heel „De Sint Rosaliakerk in de Leeuwenstraat te Rotterdam" R'dam 1940 p. 12-22. In het verslag van 1926 (Arch. Aartsb. Utr. X p. 18) worden 3000 communicanten aangegeven voor zijn statie, zie ook noot 8.

45 Pater Reinerus Reynaerts, geboortig van Sint-Truiden, was van 1705 missionaris in Zaltbommel. In „De Minderbroeders te Gouda" p. 83-87 wordt zijn levensloop verhaald. Pater van Heel schrijft op pag. 83: „In 1709 schijnt hij aangewezen te zijn geweest voor de statie te Rotterdam, maar die benoeming is niet doorgegaan, omdat hij in Zalt-Bommel moeilijk gemist kon worden". In ieder geval heeft hij niet lang in Rotterdam gewerkt. Vgl. Bijdr. Haarl. LV (1938) p. 147vv. Over hem ook BGPMN V 279 en P. v. Heel „Rosaliakerk" p. 13.

[46] In het verslag van 1721 (Bijdr. Haarl. II p. 350) wordt Pater van Hiersel zielzorger in Schipluy genoemd; evenzo in 1726 (Arch. Aartsb. Utr. X p. 20). Hij stierf aldaar in 1733 (Arch. Aartsb. Utr. I p. 312) en wel op 12 januari. Een seculier volgde hem op. Hier staat weer: van Heessel.

[47] Pater Polman merkt op, dat hij geen nadere gegevens over deze Pater gevonden heeft. Levensbijzonderheden vindt men echter in BGPMN IV p. 288. Volgens de dodenlijst te Venray overleed hij aldaar 1 januari 1715 anno aetatis 51, sac. 26, prof. 30.

[48] Over P. Theod. van Boeckholt zie Schutjes, Gesch. Bisd. Den Bosch V p. 610 en en Verbeek-Heijer, Drie eeuwen. .Megen p. 99.

[49] Over de Minderbroeders te Haarlem zijn we beter ingelicht door de studies van P. Dalmatius van Heel O.F.M. in Neerlandia Seraphica XIV (1940) en Haarlemse Bijdragen 60 (1946) p. 134-204 en ook van Pater Bertilo de Boer in BGPMN V 209-217, 347-358, VII 359-381 en IX p. 239-266.

[50] Over Pater Henricus (Benedictus) Schepers in Bijdr. Haarl. III p. 257: „geb. in de Meyerije van den Bosch, alhier in de Provincie gecomen den 19 oct. 1703, hebbende eene sending van de Nuntius van Keulen en sedert die tijd sig opgehouden binnen de stad Haarlem". Zie ook Haarlemse Bijdragen 60 (1946) p. 162, 181.

[51] P. Schaffers komt voor in het verslag van 1721 (Bijdr. Haarl. II p. 352). Zie ook Haarlemse Bijdr. 60 (1946) 9, 143, 163, 180. Hij overleed in 1723.

[52] Misschien is bedoeld P. Honoratus Preckel, die van 1714-1717 vicarius was te Elten. Zie Totenbuch der Sächsischen Franziskanerprovinz vom Heiligen Kreuz II (Werl, 1948) p. 285.

[53] Zie F. Woker, Geschichte der Norddeutschen Franziskanermissionen, Freib. 1880 p. 722-724. Bijdr. Haarl. II p. 243.

[54] Cfr. Woker a.w. p. 53 en 461. Het Totenbuch noemt P. Engelbert Pauck als gardiaan te Warendorf van 1717-1720.

[55] Zie F. Woker a.w. p. 722, 723.

[56] Gardiaan van dat klooster was 1723-1724 P. Aurelius Bolten en 1724-1726 P. Benignus Ellers. Zie Totenbuch p. 285.

[57] Over P. Aurelius Bolten zie noot 56.

[58] Over de functionarissen van dit ambt zie Arch. Franc. Hist. XLII (1949), 37-94, Pater Julius Reinhold O.F.M. „Der römische Nationalagent der „Natio Germano-Belgica".

[59] Over P. Leopold Hoen, zie het artikel, geciteerd in noot 58.

[60] Over Didacus Dewaigne aldaar p. 85.

[61] Over Engelbertus Pauck aldaar p. 86.

[62] Over het instituut van de Commissarii generales nationis Germano-Belgicae, zie: Holzapfel, Manuale Historiae Ordinis Fratrum Minorum (Freiburg 1909) p. 399.

[63] P. Henricus Dierna was geboren in 1647 te Maaseyck, priester gewijd 1671. Hij was gedurende negen jaar commissaris-generaal. Hij overleed te Brussel 9 januari 1721. Zie b.v. S. Schoutens O.F.M. Martyrologium Minoritico-Belgicum (Hoogstraten, 1902) p. 9.

[64] Laurentius Cozza werd in 1723 tot generaal van de Orde gekozen. Zie Holzapfel a.w. p. 319, 517.

PATER LIVINUS BRECHT O.F.M. EN ANNA BIJNS

DOOR P. CUNIBERTUS SLOOTS O.F.M.

Het is bekend, dat verschillende Minderbroeders in betrekking hebben gestaan met Anna Bijns.[1]

Onder die Minderbroeders bevond zich ook Pater Livinus (Laevinus, Lieven) Brecht(anus). Hij was geboren te Antwerpen (of Brecht) en te Leuven in de Minderbroedersorde getreden. Daar heeft hij vele voortreffelijke confraters gevormd o.a. Daniël van Arendonck, martelaar van Alkmaar. Hij was vicarius in het klooster te Mechelen, toen hij op 23 juli 1560 overleed. Hij schreef verschillende werken.[2]

Dat hij met Anna Bijns relaties had, blijkt o.a. uit het gedicht, dat hij plaatste in een van haar boeken. Dat boek was:

Konstighe Refereynen/vol schoone Schrifture ende Leeringen/. Begrepen in / drye verscheyde Boecken, / Waer van de twee eerste wederlegghen de/ dolinghen comende uyt de Lutersche secte,/ ende abuysen deser tijden: het derde toont,/ d'oorsaecken der plaghen, met veel seer / stichtighe vermaninghen tot de deught/ Ghemaeckt door d'Eerbare ende kloecke/ ANNA BIINS / Maeght ende School-meestersse/ binnen Antwerpen.
T'Antwerpen / By Hieronymus Verdussen den Jonghere / M.DC.XLVI.

Het vers tot den Lezer van Pater Levinus Brechtanus, O.F.M. luidt aldus:

V.P. Leuini Brechtani Car-/ men ad pium Lectorem./
Qvisquis amas fidei cognoscere/
dogmata sanae,
Exosus nostri temporis haereti/
cos;
Hunc lege, quem Virgo tibi dat generosa/
libellum,
Dignum quem manibus nocte dieque/
teras.

Femineum nihil hic, nugax, elumbe, pe/
tulcum,
Sed quae non pudeat composuisse viros.
Perlege securo numerosos pectore Rhyth/
mos,
Insidiae hic nullae, nulla venena latent.
Nil Venus in sancto sibi carmine ven-/
dicat vlla,
Nec tegitur scabies pernicis haeresios;
Provocat ad studium sed te pietatis avi-/
tae,
Synceramque docet munda Camaena
fidem,
Hoc opus ANNA tuum, casto vene-/
randa pudore
In Rythmis Sappho Lesbia teutonicis,
Quae zelo succensa Dei, damnare tot an-/
nis
Impia non cessat dogmata nec metuit,
Corruptos contra mores falsosque pro-/
phetas
Nervosi pugnans carminis eloquio,
Ne parcas igitur nummis pietatis ama-/
tor,
Hic tibi non magno venditur aere liber,
Quem si syncera cordatus mente revol-/
vas,
Non paulo fies doctior et melior.

Als vertaling van de tekst van Brecht durven wij deze te geven:

Gedicht van Pater Levinus Brecht O.F.M. tot de vrome lezer.
Gij allen, die de dogma's van het onvervalst geloof zoekt te kennen, de ketters van onze tijd moede;
lees dit boekje, dat een edele maagd u aanbiedt, dat waard is dag en nacht in uw handen te zijn.
Er staat niets verwijfds in, niets onbenulligs, beuzelachtigs, sto-

tends, mannen zouden zich niet behoeven te schamen het geschreven te hebben.
Doorlees gerust de talrijke zangen, geen listigheden, geen vergif schuilt erin.
Niets eist Venus [3] voor zich op in het gewijd gedicht, de schurft van verderfelijke ketterij gaat er niet onder schuil;
maar de reine Camaena [4] nodigt u uit tot beoefening der vroomheid van het voorgeslacht en leert u het zuivere geloof.
Dit is uw werk, Anna, vererenswaardig om uw zuivere reinheid, gij een Lesbische Sappho [5] in Nederlandse verzen, die in ijver voor God ontvlamd, zoveel jaren lang niet ophoudt en niet schroomt de ketterse stellingen te veroordelen, strijdend tegen de bedorven zeden en de valse profeten met uw stijlvol, gespierd gedicht.
Spaar dus niet, o minnaar van de vroomheid uw geld, dit boek wordt u verkocht tegen lage prijs, en als gij het oprecht en verstandig overweegt, zult ge heel wat geleerder en beter worden.

1 Zie o.a. Anna Bijns, Refreinen, uitgegeven en verklaard door Drs. Lode Roose, Klassieke Galerei, Antwerpen, 1949.
Floris Prims, Lezing gehouden bij het jubileum van het Anna Bijns-gesticht in Antwerpen 1950, blzz. 56-65.
Dr. J. Lindeboom, Anna Bijns en haar invloed in kerkelijke kringen in NAKG 11 (1933).
Dr. A. van Elslander, Het Refrein in de Nederlanden tot 1600, Gent 1953.
P. Gerlach, Franciscaanse Dichters der Contrareformatie, Franciscaansch Leven 16 (1923) blz. 374.

2 Zie S. Dirks, Histoire littéraire et bibliographique, Antwerpen (1885) blzz. 79-81. W. Schmitz, Het aandeel der Minderbroeders in onze Middeleeuwse literatuur, Nijmegen-Utrecht (1936) blzz. 98-100. Vgl. Ons Geestelijk Erf VII (1933) blzz. 361-364.

3 Venus, godin van de zinnelijkheid bij de Romeinen.

4 Camaina is oorspronkelijk een bron-nimf, met voorspellingsgave; later bij de dichters ook als muze (inspiratie-godin) aangeroepen.

5 Sappho was een griekse dichteres, geboren op Lesbos, ongeveer 600 vóór Christus. Een aantal van haar lyrische gedichten bleef bewaard.

In „Het Klooster der Minderbroeders te Venray 1647-1947". Uitg. „De Forel", Rotterdam deel 1, p. 82 (BGPMN II p. 80) wordt door P. Beda Verbeek O.F.M. de schenking vermeld van een ruitje door Mary Paradijs aan het Minderbroedersklooster te Venray. Het is een gebrandschilderd ruitje (en grisaille) en stelt voor O. L. Vrouw, die een appel reikt aan het Jezuskind. De omgeving is die van een siertuin of paradijs.
Het onderschrift luidt: Suster maria Paradijs/Religieuse der Adelijke/Abdie van Bijnderen/1653.
Dit ruitje, in het bezit geraakt van Deken Haenraets te Sittard is thans, na het overlijden van de Deken in het Klooster teruggekeerd. E. Sl.

In de *Nieuwe Zuid-Hollander* van 15 november werd uitgebreid gesproken over „Nagelaten werk van Pater Dalmatius van Heel: Geschiedenis van Katholieken te Oudewater beschreven". Deze geschiedenis verscheen in onze Bijdragen, waarvan de schrijver zegt, dat zij „niet alleen van belang zijn voor de geschiedenis van de Nederlandse Minderbroeders, maar voor de geschiedschrijving van geheel de Nederlanden." C. S.

De kapel te Staveren (Veluwe) werd bediend door de Paters Minderbroeders. Graaf Reinoud I wilde in hun plaats Carmelieten aanstellen, die vaste inkomsten zouden genieten: zeven Arnhemse ponden en honderd mud rogge „De Franciscanen hadden (1290) van St. Marie te Utrecht de eigendom van de boerderijen binnen hun omheining in Harderwijk ontvangen. Dit kapittel (1294) gaf in hun klooster aan de Schout - Gerlzeus Grube - de Grote Kamp buiten de stadsmuren in erfpacht".
J. W. Oostveen, *Velua Catholica*, I (1950, z.pl.) 142. W. L.

In een lijst van Friese kloosters van 1529, gedrukt bij Matthaeus, *Analecta* III, 481, lezen wij o.a.:

Pastoor Eduardus de Graaf, stichter van de Sacramentskerk te Gouda.

Interieur H. Sacramentskerk, Gouda

H. Sacramentskerk, Gouda

In Lewardia Predicatores.
Ibidem etiam Minores de observantia.
Ibidem sorores de tertia regula S. Francisci.
Ayltum (lees Aylsum) sorores de tertia regula S. Francisci.
Toe Rauwert[1] sorores de tertia regula S. Francisci.
Gronedijck sorores de tertia regula S. Francisci.
In Bolswerdia monasterium Minorum.
Oegha cloester prope Bolswerdiam sororum de tertia regula S. Francisci.
Domus sororum in Workum de eadem tertia regula S. Francisci.

W. L.

[1] Engwirdt onder Poppingawier.

Reeds in 1929 werden plannen beraamd om in Gouda te komen tot de bouw van een nieuwe kerk in de korte Akkeren aldaar. Maar het duurde enige tijd alvorens aan de plannen uitwerking kon gegeven worden. De aanbesteding door de architect Jac. P. Dessing werd gehouden op 5 juni 1931. De pastoor van de Sint Josephskerk, die de ziel was van het grote werk, P. Eduardus de Graaf O.F.M. legde op 9 september 1931 de eerste steen. Snel vorderde de bouw, zodat de plechtige kerkconsecratie door Mgr. J. D. J. Aengenent op 5 juli 1932 kon geschieden. Dit was dus in 1957 25 jaar geleden. Dit zilveren jubileum werd in de maanden september en oktober plechtig gevierd. De kerk, eerst rectoraatskerk van de Minderbroedersparochie Sint Joseph te Gouda, werd 26 april 1940 tot parochiekerk verheven. De eerste pastoor was P. Bernardus Teunissen. Bijzonderheden over deze stichting zijn te vinden bij P. Dalmatius van Heel O.F.M., *De Minderbroeders te Gouda,* Deel II (Gouda 1947) blzz. 164-165 en in enige artikelen, die in september en oktober 1957 in *De Nieuwe Zuid-Hollander* werden gepubliceerd.

C. S.

Dr. A. de Trouw Jr. schrijft in zijn boek „*Onbekende Raadspensionarissen*" ('s Gravenhage 1946) over de Leidse pensionaris Paulus Buys, een neef van de H. Theodoricus van Amersfoort, martelaar van Gorcum.

„In augustus 1566 bruiste de beeldstorm over deze landen ... Op zondag 25 augustus, toen Buys (te Leiden) in een vergadering van

burgemeesters, pensionarissen en schout ten huize van één der burgemeesters zat, kwam de koster van St. Pieter aanrennen; er waren mensen met rode sluiers de kerk ingegaan, vertelde hij angstig. Allen gingen vlug naar de kerk, waar ze werkelijk enige onverlaten bezig vonden met kerkschennis . . . Ook het Minnebroedersklooster werd erg gehavend. Er kwam rust, toen een paar dagen later bericht kwam, dat de landvoogdes de nieuwe predicaties toegelaten had, buiten de steden, ter plaatse, waar die vroeger gehouden waren . . .
En inderdaad, op 19 september werd er in het Minnebroedersklooster gedoopt en getrouwd volgens gereformeerde ritus . . . Buys zorgde ervoor, dat Leiden in 1572 Spaans garnizoen weigerde binnen te laten en een afdeling van 160 Geuzen binnenliet . . . „Dat het Minnebroedersklooster ditmaal grondig verwoest werd, was tegen den zin van Buys, hij vond het dom en dwaas, maar de Geuzen vonden, dat het zo hoorde". Zie C. Sloots O.F.M. *De Minderbroeders te Leiden (Rotterdam 1947)* 137, 145-153. W. L.

Van de broederschappen in de Minderbroederskerk te Utrecht is het volgende van belang:
„Zodra de Reformatie in de stad Utrecht haar beslag had gekregen, begon de Raad aldaar allerlei bepalingen te maken over de geestelijke goederen, alsook over de vicariën . . .
Op 29 december 1579 committeerde de Raad eenigen uit zijn midden, om van de broederschappen in de Buur-, St. Jacobs-, St. Nicolaas-, St. Geert- en in de Predikers- en Minnebroederskerken gefundeerd, mitsgaders van de genen die bewijnt hebben van de memorien die men in deselve kercken plach te houden, te eysschen, nemen ende ontfangen bij goede ende pertinente inventaris alle de goederen so mobile als immobile met die originele brieven, rekeningen, munimenten ende ander bescheyt dairtoe dienende, die tot deselve broederschappen ende memorien toebehoorent zijn. Auctoriserende ende ernstlick ordonnerende den voors. gecommitteerden hiermede sommierlick in alder diligentie te procederen ende dengenen die onwillich ende ongehoirsaem zullen zijn, in gijselinge te doen brengen op Hasenberch tot dat zij 't gunt voirs. is geefectueert zullen hebben".

Verder werd aan de schepen Willem van Biler en de raad Adriaan van Rhenen opgedragen om de in beslag genomen goederen onder zicht te nemen en te verkopen tot behoef van de (hervormde) kerk. In 1580 echter trokken de Staten de regeling der kerkelijke goederen aan zich, zodat dit besluit van de Raad van Utrecht niet uitgevoerd werd.
(H. Vercoren van Themaat), *Rapport over de Vicariegoederen in hun verband tot de andere kerkelijke goederen in de provincie Utrecht,* z.j. blz. 77 v. W. L.

In mei 1804 betrok pastoor Elsenbroek in Winssen een woning, waarover een lange strijd was gevoerd. Arn. Hol vertelt in zijn „Oude Kronieken van Ewijk en Winssen" in *De Gelderlander* van 1 april 1957: „Dertig jaren lang heeft deze pastoor daar gewoond en is daar ook gestorven. Omdat hij een Franciscaan was, werd hij begraven op het kloosterkerkhof te Megen. In de pastorie hangt nog steeds zijn portret".
Henricus van Elsenbroeck was geboren te Megen op 23 mei 1757, deed zijn professie bij de Minderbroeders op 19 oktober 1777 te Erkelenz, was in 1796 vicarius te Diest en werd datzelfde jaar missionaris te Winssen, waar hij op 22 februari 1833 in de ouderdom van bijna 76 jaren overleed, zoals de pandlijsten van het klooster te Megen vermelden. Hij werd opgevolgd door een seculier geestelijke. Zie: *Dekanaal Boek van Nijmegen. De Godsdienstvriend* 1861 (87), blz. 43, L. Schutjens, *Geschiedenis van het Bisdom 's Hertogenbosch,* Sint Michielsgestel 1870-1876, deel V blz. 925.
C. S.
Dr. J. M. G. M. Brinkhoff schreef in *De Gelderlander* van 27 december 1957 over het O. L. Vrouwevierdel en Broederenvierdel o.m. het volgende:
Het O. L. Vrouwe-vierdel, amechtig zuchtend in het benauwende keurslijf van de oude wallen, breidde zich dan ook spoedig westwaarts uit en reeds in het midden van de 14e eeuw was het terrein, gelegen tussen Waal, Bottelstraat, Parkweg en Doddendaal, binnen de walmuren opgenomen. Door deze uitbreiding naar het westen maakte ook het nonnenklooster op de Hessenberg deel uit van het vergrote O. L. Vrouwe-vierdel. In dit ruime middeleeuwse convent,

dat met zijn tuinen en kapel ongeveer het gehele terrein tussen Doddendaal, Pikkegas (dat zich thans als Pijkestraat minder sjofel tussen de medestraten voelt) en Hessenberg besloeg, woonden de kloosterzusters, die leefden volgens de regel van *St. Franciscus' Derde Orde* en in de volksmond „de Begijnen van de Hessenberg" werden genoemd.
In 1592 door de stad geconfiskeerd, toen met de verovering van Nijmegen door prins Maurits het Calvinisme zegevierde en de religieuzen in ballingschap trokken, mocht dit klooster wel zijn rechtmatige bewoonsters nog herbergen, maar geen novicen meer aannemen, zodat de communiteit tot uitsterven gedoemd was. Toen de laatste zuster hoogbejaard in 1636 het tijdelijke met het eeuwige verwisselde, kon de gemeente zonder gewetensbezwaar zich over het leegstaande gebouw ontfermen.
Van dit grote klooster is geen spoor meer aan te wijzen; overblijfselen van een der kloosterkapelmuren kwamen aan het licht, toen het R.K. Weeshuis aan de Doddendaal in 1900 verbouwd werd, dat sedert 1814 gevestigd was in de gebouwen van het voormalige Arme Kinderen-weeshuis, waarvoor het opgeheven klooster sinds 1696 was bestemd. W. L.

In het Bonnefanten museum te Maastricht bevindt zich een orgel, dat dateert uit de jaren omstreeks 1725. Oorspronkelijk stond het waarschijnlijk in de kerk van de Minderbroeders te Sint Truiden, van waar het in 1778 verkocht werd aan de Sint Gangulphuskerk aldaar. *De Maasgouw* 71 (1957) kol. 148. C. S.

J. Th. H. de Win schreef in *De Maasgouw* 1938 kol. 161 vv. over: Minder bekende facetten in de Bestuursgeschiedenis van Stad en Land van Weert en Horn. Deze studie is ook van belang voor de geschiedenis van de Minderbroeders te Weert. Het is bekend, dat Jacob de Eerste, graaf van Horne het Minderbroedersklooster aldaar stichtte en dat hijzelf in de Orde van Sint Franciscus trad. Men zie daar nader over het artikel van P. Aurelius Pompen in *Publications ... de Limbourg* 40 (1904). C. S.

In Studia Catholica VII verscheen het artikel: Het treurpel van Der Kinderen's processie (blzz. 102-120). Op blzz. 107 en 108 komen voor de namen van de Minderbroeders F. X. Aghina, G. C. Bohnen, J. J. Burgmeijer, F. van der Sman, J. P. G. Tack, A. A. L. van Wouw. C. S.

Was de Capucijn Joannes Mosman van Landen (overleden 1618) een gewezen metgezel van de Martelaren van Gorcum? Studia Catholica VII blzz. 121-131. C. S.

Vóór 1600 vertrokken als pelgrims naar het heilig Land o.a. de Minderbroeders Willem Waltersz. van Zierikzee, Hieronymus van Weert, later martelaar van Gorcum, Joannes de Meyta uit Leuven en Nicolaas de Tross uit Brussel. Zie Hollandse Jerusalemvaarders in vroeger eeuwen door P. Dr. Willibrord Lampen in Bijdragen . . Haarlem 45 blzz. 265-293. C. S.

Waar lag het geboortehuis van Elisabeth Strouven? Deze vraag beantwoordt Jan Verzijl in De Limburgse Leeuw III (1954-1955) afl. 6. C. S.

„Pater Fulgentius Bottens, die in 1637 in Kortrijk geboren werd en op tachtigjarigen leeftijd te Brugge overleed, behoort tot de nog weinig bestudeerde propagandisten der katholieke mystiek tijdens de Contra-Reformatie. De invloed zijner vaak herdrukte werken heeft hem lang overleefd. Speciaal zijn beroemdste geschrift, de „*Seraphijnsche Oeffeninghen*", is geraadpleegd tot diep in de achttiende eeuw. Van hem is het schietgebed afkomstig: „O alder-soetste Herte van mijnen Jesus, ick aanbidde U, love U ende groete U in die goddelijcke liefde ende goedheyt door welcke ghij zijt den oorspronck ende fontijne van aller goedt."
. . . van Duinkerken, *Nederlandsche Vromen van den nieuwen tijd.* Hilversum 1941, 41 v. W. L.

Over Pater Louis Hennepin O.F.M. bestaat een massa literatuur. Zijn leven en werk is zeker waard voor een grootse studie. Wij wijzen hier op een nieuw artikel in de *Revue d'Histoire Ecclésiastique* LII (1957), waar A. Louant schrijft: Une Confirmation de l'identification du Père Louis Hennepin (blzz. 871-876). In hetzelfde orgaan XLV (1950) blzz. 186-211 had hij reeds gepubliceerd: Le P. Louis Hennepin. Nouveaux jalons pour sa biographie. Van dezelfde auteur vindt men in *Bulletin de la Classe des lettres de l'Académie royale de Belgique,* XLII (1956) blzz. 222, 223: Précisions nouvelles sur le Père Hennepin, missionnaire et explorateur. C. S.

In Bijlage II (Aanwinsten handschriftenafdeling) van het verslag omtrent de koninklijke bibliotheek over 1954 (Staatsdrukkerij, 's-Gravenhage 1955) wordt vermeld:
133 M 134 Pater Bonaventura Kruitwagen O.F.M. (1874-1954), incunabilist. 16 brieven aan A. J. de Mare uit de jaren 1929-1950, met 6 bijlagen. Versch. formaten. Nederlands.
Geschenk van de Heer A. J. de Mare te 's-Gravenhage. C. S.

Catalogue 110 (1957) van J. L. Beijers: A hundred rare and curious books vermeldt onder nr. 50:
Flemish Panel binding, early 16th century, Brown calf. On each cover three panels. On the left and on the right S. Rochus (7,5 x 4,5 cm); in the center a circular bust portrait of S. Servatius (7,5 x 4 cm). — (Rebacked; new endpapers; corners sl. dam.). Edges gilt and gauffered. 290.—
C. S.

De bisschop van Roermond, Franciscus Ludovicus Sanguessa O.F.M. consacreerde in 1722 het hoogaltaar te Echt. *De Maasgouw* 71 (1957) kol. 142. C. S

Florentius van der Aa woonde voor 1493 in het klooster Lichtenberg. In de wereld was hij een edelman geweest, die zich in de kluis van deze berg terugtrok om door de beoefening van de deugd edeler te worden. Hij verkoos liever verworpen te zijn in het Huis des Heren, dan te wonen in de tenten van de zondaren. Zie:

Carolus van Coudenhove O.F.M. *Compilatio chronologica* ex manu-scriptis ac varijs Archivorum Monumentis huius almae Provinciae inferioris Germaniae FF. Min. Recollectorum de observant. 1685. Hs. in Provinciaal Archief O.F.M. te Weert, blz. 439 C. S.

Henricus Aalmans (Aelmans) werd geboren in 1690 te Roermond, geprofest 13 september 1711, priester gewijd in 1715. Hij overleed 17 november 1717 te Antwerpen. Gegevens over geboorte, professie, wijding en overlijden zijn ontleend aan verschillende catalogi en registers die zich in het Provinciaal Archief O.F.M. te Weert bevinden. C. S.

Joannes Aalmans werd geboren in 1661 te 's Hertogenbosch, geprofest 9 september 1681, priester gewijd in 1688. Zijn overlijdensdatum is onbekend. C. S.

De heer Frans Théonville van Huffel's Antiquariaat zal uit de nalatenschap van wijlen de heer Paulus Menso te Ermelo in veiling brengen het werk van Joh. Meder, O.F.M., getiteld: Quadragesimale novum editum ac predicatum a quodam fratre minore de observantia in inclita civitate Basiliensi de filio prodigo et de angeli ipsius ammonitione salubri per sermones divisum. Het werk werd uitgegeven door Michael Furter te Bazel in 1495. Vooraf gaat een gedicht van niemand minder dan Sebastiaan Brant, beginnend: „Si placet o lector hunc tractare libellum." Deze Prefaciuncula, niet gepagineerd, werd geschreven in 1494.

De proloog begint: Incipit quadragesimale novum editum a quodam fratre minore de observantia de filio prodigo ... Sedenti mihi quodam in tempore ... Daarna volgt de tekst: Incipit tractatus de filio divisus per sermones. Sermo dominice I. Arguet te malicia tua et aversio tua increpabit te.

Explicit Quadragesimale de perfecta conversione peccatoris ad deum per veram penitentiam sub parabola filii prodigi exaratum. Impressum Basilee per Michaelem furter Civem Basiliensem Anno incarnationis domini MCCCCXCV.

Er is ook nog een uitgave van Bazel 1497.

Zie verder o.a. Polain, *Catalogue des livres imprimés au XV siècle des Bibliothèques de Belgique,* III n.n. 2650 v. W. L.

In Catalogue no XII, containing recent acquisitions of Old and Rare Books and a collection of referencebooks, offered for sale by A. L. van Gendt, Blaricum, Holland, 1957:

18a. (Boenerus, J.), *Verae ad Vivum Effigies* B.B. Martyrum Gorcomiensium Qui Brielae Hollandiae oppido pro fide Catholica fortiter obiere mortem MDLXXII. IX Julii. 's-Hertogenbosch, Ant. Scheffer, 1623 Sm. 8vo. 19th cent, blindstamped and gilt calf. 10 ll.; 75pp. (last a blank); 52pp.; 1 lf. *f* 400,—.

Exceedingly rare, especially so with the appendix and the exercitium pietatis. The text is by Estius (Hist. Mart. Gorc., Douay, 1603).

With an engraving on the title showing the martyrs being hanged. This martyrdom took place in Brielle in 1572. With 15 finely engraved portraits of the Catholic martyrs and a curious engraving showing the „miraculous tree", which bloomed every year on their grave. On the last leaf a, probably Lyonese, woodcut of the early years of the XVIth century: „Penses a la fin", with emblems of death. There exists another, less complete, edition of the same year as well as an edition with Dutch text. Comp. van Someren I p. 161. A nice copy.

72. Herp, Henr. de, *Den Spiegel der Volmaectheyt* seer profitelijck allen menschen in wat state si sijn (etc). Leuven, Jan Waen, n.d. (1551)). Sm. 8vo. Or blindstamped calf (loose). 10 l.; 214 ll. (last an original blank). *f* 150,—.

This seems to be o new translation of Herp's Directoreum Aureum, a very popular mystical text. With an introduction by Adraan van Mechelen to the publisher Jan Waen. As he states the book should be, as it is written in the vernacular, an important weapon against the Reformation. Except for the binding which is loose a very good copy. C. S.

Uit een niet nader aangegeven cataloog van Firma Beyers laten wij het volgende knipsel afdrukken.

86. Boenerus, J., O.F.M. *Delineatio historica* fratrum provinciae Germaniae inferioris a geusiis in odium fidei crudeliter occisorum. Historische afbeeldinghe der Minder-broeders van de Ned. provincie, die om 't gheloof wreedelijck van de Geusen ghedoodt zijn. Antv., ex off. Plantiniana, Balth. Moreti, 1635. 4to. Calf, top gilt. Uncut. With titlevignette, dedicatory arms and 20 very fine copperengravings by Pauwels representing the torments of the Dutch Franciscan friars. - Printers mark on last leaf. (60—70). Funck p. 281. - Nice copy (first leaves dampstained) of a rare book. C. S.

Verschenen is: Catalogue No 13 of old and rare books offered for sale by A. L. van Gendt-Blaricum. Deze keurige en uitgebreide cataloog van zeldzame boeken met kostbare aantekeningen bevat

wederom een aantal franciscaanse werken, die wij vroeger hebben vermeld. Het zijn de nummers 374, 496, 549, 591, 598, 600, 622.

C. S.

Catalogue 203 van Ludwig Rosenthal's Antiquariaat, Hilversum vermeldt het volgende werk:

6 *Alcoran des Cordeliers*, tant en Latin qu'en François, c'est à dire, récueil des plus notables bourdes et blasphèmes impudens de ceux qui ont osé comparer St. François à Jesus Christ. Geneva, G. de Laimarie, 1578. 2 parts in 1 vol. Old limp vellum.

Barbier I, 93. Brunet I, 152. First complete edition. The first part was compiled by Erasmus Alberus and translated by Conrad Badius. The second part is entirely by Badius. With two folding tables, one in Latin, the other in French. — A little damp-stained, else good. C. S.

Old Books & Drawings. Catalogue No. 4, De Oude Librije, C. Koolemans, Amsterdam vermeldt:

153 Surius Père B. *Le Pieux Pelerin* ou Voyage de Ierusalem, Divisé en trois Livres, contenans la description Topographique de plusieur Royaumes, Pais, Villes, Nations étrangeres, nommément des quatorze Religions Orientales, leurs moeurs (etc.) Ioinct un discours de l'Alcoran (etc.) Brusselles, Fr. Foppens, 1666. Sm. 4to. Or. calf (top of sides dam.) 15 11.; 596 pp.; 4 11. *f* 85.—

An interesting description of the itinary to the Holy Country by Bernardin de Soer (± 1665) friar of St. Francis in Roermond, giving details on Belgium, France, Germany, Italy and Palestina and a topography of Roermond. With a fine engr. frontispiece and full-page portrait, a double-page map and one ill. Good copy. Comp. Tiel, p. 235. C. S.

Cataloog Boekverkoping 26 tot 29 november en 2 december 1957 van A. J. van Huffel's Antiquariaat (F. W. G. Theonville) Utrecht noemt onder nr. 202:

Portretten van A. Sasbout en Cornelius Musius. 2 portrett. in ovaal en medaillon, resp. naar links en rechts ziende. Met Lat. randschrif., kl. 4to. — resp. FM 3782 en als M 4701, evenwel zonder het vers. Beide afdrukken met brede randen. C. S.

In: It Beaken, Tydskrift fan de Fryske Akademy, nr. Boalsert, Hert fan Westergoa = Jiergong XVII - Nr. 3/4/5 - July 1955, Uitg. van Gorcum & Comp. N.V., Assen, komt een artikel voor over Pater Brugman in Bolsward. De auteur, F. A. H. van den Hombergh, tracht te bepalen, welke, overeenkomstig de huidige stand van de Brugman-studies, de rechtstreekse invloed van Pater Brugman in het Bolswardse stadsrecht bij de totstandkoming van het Stadboek van 1455 geweest is. Dit artikel is geïllustreerd met foto van een bladzijde uit het Stadsdagboek van Kampen. Onderschrift: In het oude Stadsdagboek van Kampen vinden wij bij het jaar 1455 een tekening van Pater Brugman. Oktober van dat jaar heeft hij daar gepredikt en naar het schijnt nogal indruk gemaakt. Dit nummer bevat verder een vroeg 17de-eeuwse plattegrond van Bolsward, een gezicht op Bolsward van 18de-eeuwse tekenaar H. Tavenier, twee afbeeldingen van de Broerekerk met onderschrift: De Kleine of Broerekerk, een tekening in oostindische inkt van Gardenier Visscher (1770). E. Sl.

In: W. H. Keikes „Sint Maarten", De Kerkburcht van Bolsward. Uitg. A. J. Osinga N.V., Bolsward, MCMLV, komen ook de koorbanken ter sprake, die uit de 13de-eeuwse Minderbroederskerk te Bolsward afkomstig zijn. Over deze laatste kerk schreef de auteur in *Bolsward, Ouderdom en gratie,* Uitg. Fa. A. J. Osinga, Bolsward, MCMLI (zie Bijdragen IX, 456). Over de koorbanken spraken Jhr. Dr. J. S. Witsen Elias, Het snijwerk aan Nederlandse koorbanken en preekstoelen tot het einde van de XVIe eeuw, Utrecht-Brussel. Uitg. Het Spectrum, MCMXLIX in de serie: Batavia Sacra (zie Bijdragen VIII, 316) en Dr. D. P. R. A. Bouvy, Middeleeuwsche Beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden, A. A. Balkema, Amsterdam 1947 (zie Bijdragen XI, 298).
Nog niet vermeld in de Bijdragen is, dat in „Koorbanken, Koorhekken en Kansels," Tekst van Jhr. Dr. J. S. Witsen Elias, 197 foto's van Hans Sibbelee, in de serie „de Schoonheid van ons land", verschenen bij Uitg. Contact, Amsterdam, over de koorbanken uit de

franciscanenkerk wordt gehandeld en foto's van dit houtsnijwerk worden gegeven. Verder zij gewezen op Martien Coppens, Koorbanken in Nederland, fotografisch gezien en ingeleid door Martien Coppens, Gothiek II, 1949, Amsterdam Elsevier Brussel. p. 13-16: Koorbanken in de St. Martinuskerk te Bolsward. Platen 38-69.

E. Sl.

A. Ingwersen schreef in Elseviers Weekblad van 26 januari 1957 een kort artikel over Pater Jan Brugman O.F.M. en wijst speciaal op zijn preektalent. C. S.

De Gelderlander van 16 juli 1957 bespreekt uitvoerig het proefschrift van Dr. C. H. Wijngaards over Sr. Mechtildis van Lom, Annuntiaat. C. S.

Ook in de Nederlanden zijn de Spaanse schrijvers Alonso de Madrid en Diego de Estella zeer bekend geweest. Daarom wijzen wij op het belangrijk artikel van P. Donato de Monleras O.F.M. Cap. in Collectanea Franciscana 27 (1957) blzz. 233 vv. over: Dios, El Hobre y el Mundo en Alonso de Madrid Y Diego de Estello. C. S.

De verhandeling van S. Aelred van Rievaulx, *De Iesu puero duodenni* werd door Franciscus Cauwe in het Nederlands vertaald. Deze vertaling werd gedeeltelijk gepubliceerd in zijn uitstekend werkje: „De Pelgrimagie van het Kindeken Jezus"; het nog niet gepubliceerde bevindt zich in het handschrift van de U. B. Gent 2176. Zie Ons Geestelijk Erf 1957 blzz. 205-207. C. S.

Dr. J. J. Mak gaf uit: Dit is een suuerlijc boecxken, het oudste gedrukte geestelijke liedboek in de Nederlanden. Er komen twee liederen van Jan Brugman en een van Dirc van Munster in voor. Mak komt tot de conclusie. „Het lijkt zeer plausibel, dat Dirc van Munster zelf de samensteller van onze bundel geweest is". Men leze het oordeel over deze uitgave in het artikel van Gerard Knuvelder in De Tijd van zaterdag 20 juli 1957 met titel: Dr. J. J. Mak op het oorlogspad. Bijzonder leerzaam is de kritiek op deze uitgave van de bekende P. M(aximilianus) in Franciscaans Leven 1957 blzz. 125-128. C. S.

P. Noordeloos schreef een brochure over: Vondel en Hoorn. Op blzz. 8-9 spreekt hij over hetgeen Vondel dichtte over Sint Clara en over de Clarissen. De mogelijke aanleiding daartoe zou geweest kunnen zijn, dat zijn nicht Anna Claris te Brussel was geworden. Op blz. 12 wordt de verhouding van Vondel tot de Minderbroeders te Hoorn vermeld, speciaal tot Pater Adriaan Motmans. Het is misschien nuttig op te merken, dat P. Willibrord Lampen over Vondel en Velius, over wie de schrijver speciaal handelt, reeds schreef in Vondelkroniek 6 (1935) blzz. 171-176. C. S.

Zeer merkwaardig is, hoe Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave in zijn werkje *De Troubadours* (Leiden (1917) blz. 108 over de mystiek van S. Franciscus schrijft:

„Men zegt wel eens dat de Provençaalse poëzie door Dante tot mystieke poëzie is geworden, maar die term is onduidelijk. Daar men onder mysticisme verstaat een onmiddellike vereniging van de ziel met God, is elke godsdienst mystiek. Het centrale probleem voor de Kristen is: de liefde tot God te verzoenen met de liefde voor zijn naasten en zichzelf. De radicaalste oplossing is die van de *Imitatio:* alleen de liefde tot God is geoorloofd; men mag zijn naasten en zichzelf slechts liefhebben voor zover men hen in God lief heeft. Alleen liefde tot God is ware liefde(?) . . . .

„Het katholieke mysticisme vindt zijn hoogste uitdrukking in de Heilige Franciscus van Assisi: het verenigt met de innigste liefde tot God alle vormen der mensenliefde, die door deze vereniging wordt gelouterd tot goddelike liefde. De natuur is het werk van de Schepper, die daaraan een deel heeft gegeven van zijn heerlikheid; in het heelal is niets verachtelik. Ook onze eigen persoon moeten wij liefhebben omdat God hem waardig oordeelt door hem te worden liefgehad. Toch blijven wij zondaars, maar de zondaar wordt „mijn broeder". Men moet God liefhebben in de mensen, maar het eerste gebod is toch God lief te hebben".

Zo zag een niet-katholiek geleerde Franciscus en zijn „spiritualité".

W. L.

Jef Notermans schreef in „*De Maasgouw*" 1957 kol. 107-112 over: „Bij de „restauratie" van Veldekens Sint Servaaslegende" en eindigt aldus: Met spanning zien wij uit naar de volledige verge-

lijking van het Beggaarden manuscript en al de geëditeerde, ontdekte fragmenten uit vroeger eeuwen. C. S.

In het Kerstnummer 1957 van de *Katholieke Radio- en Televisiegids* vertelde Helène Nolthenius over „Het wonder van Greccio". C. S.

Over het middeleeuws gebed, toegeschreven aan Sint Franciscus (zie Bundel XXV blzz. 123 en 124) schreef ons P. Willibrord van Dijk O.F.M.Cap., provinciale bibliothecaris te Parijs o.a. „Het gebed is werkelijk zeer bekend in Frankrijk, in de kringen van de Katholieke Actie, en zelfs bij de protestantse beweging: Internationale Christelijke Vredesbeweging.
In het algemeen wordt het wel toegeschreven aan Sint Franciscus. Maar wij vinden het nergens in bundels van aan Sint Franciscus toegeschreven gebeden. Waarom?
Zeker de geest van dit gebed is geheel franciscaans, maar letterlijk....?
Ik heb eens gelezen, dat dit gebed in de uiterste wilsbeschikking van Willem de Veroveraar wordt gevonden."
Misschien kan een van onze lezers hier meer licht brengen. C. S.

Ko Sarneel begint zijn artikel over Otto van Rees in *De Linie* van 25 mei 1957 aldus:
„Er is geen wonde, geen leemte in ons bedrijf door de dood van Otto van Rees. Wij waren hem al lang vergeten.
Toen wij hem een jaar geleden met een tentoonstelling in het Museum van Nieuwe Religieuze kunst, in Utrecht waar hij woonde, huldigden om wille van zijn zeventigste verjaardag, waren wij twee jaar te laat daarmee. Het is toch nog geschied, jazeker. Wij zijn nog eenmaal langs zijn schilderijen gegaan. Want ons geweten sprak nog. En wij hebben hem opnieuw „franciscaans" genoemd zoals Plasschaert hem al genoemd had." C. S.

De Stem van 24 mei 1957 bevatte een artikel met titel: Prachtige Kunstschatten in jagershuis te Schijf. Dat jagershuis is eigendom van de Antwerpse familie Carlier. Maar de kostbaarheden zijn afkomstig van „De Roy's". Daarom is het begrijpelijk, dat men

in een nis het beeld vindt van Franciscus de Roy O.F.M., martelaar van Gorcum. C. S.

In 1956 waren de zusters Franciscanessen van Roosendaal (Mariadal) honderd jaar werkzaam in Suriname. Het spreekt van zelf, dat dit eeuwfeest plechtig is herdacht. Namens de Surinaamse historiale kring te Paramaribo sprak op 16 november 1956 Frater Fulgentius (M. F. Abbenhuis) een radiorede uit. Deze werd gepubliceerd in het goed-geredigeerde tijdschrift: *Echo's uit de missie* januari, februari en maart 1957. We hebben die rede met smaak gelezen. Een zinsnede (aflevering januari blz. 6), waar de spreker handelt over de uitbreiding van de eerste en tweede orde, is wat betreft de eerste Orde onjuist en historisch niet te verdedigen. C. S.

Ons Geestelijk Erf XXXI (1957) bevat, zoals in andere jaargangen verschillende franciscana.
Kurt Ruh schreef: *Bonaventura deutsch, ein Beitrag zur deutschen Franziskanermystiek und-scholastik.* Er worden veel middeleeuwse Bonaventura-Handschriften in beschreven (blz. 86). Zie blz. 408 en Franciscaans Leven 39 (1956) blzz. 182-184. D. Anselm Hoste O.S.B. doet op blzz. 205-207 een mededeling: *Rondom F. Cauwe's vertaling van een autentiek werkje van S. Aelredus.*
A. Ampe spreekt op blzz. 416-419 over: *Een suverlijc Boecxken.* Hierin is sprake van Dirc Coelde en Jan Brugman. Jan Brugman ontmoeten wij ook op blz. 87 en 226.
Kurt Ruh schreef een studie: *David von Augsburg und die Enstehung eines franziskanischen Schrifttums in deutscher Sprache.* Zie blz. 86. Vgl. Franciscaans Leven 38 (1955) blzz. 185, 186.
Bonaventura van den Dycke schreef onder de schuilnaam van Eustachius Janssenius: *Epistola tertia ad J. C. Erckelium.* Keulen 1713 (blz. 365).
Can. Janssen O.Carm. publiceerde: *L'Oraison aspirative chez Herp et chez ses prédécesseurs.* Zie blz. 87 en ook blzz. 253, 375.
In Franciscaans Leven handelt P. Maximilianus O.Cap. over „*Nog eens Philomena van John Pecham*", zo staat op blz. 86.
De Minderbroeder Petrus Mersseus Cratepolius schreef een merk-

waardig werkje: *Electorum ... ecclesiasticorum ... catalogus ...*, Keulen, 1580. Zie blzz. 359, 366.
Over franciscaanse handschriften, waarvan een van Franciscus Vervoort, zie blz. 371. C. S.

Om aan onze middeleeuwse letterkunde en vroomheid een grotere verspreiding te geven hebben René Gaspar en Rob. Roemans het plan opgevat een driedelige bloemlezing uit te geven onder de titel *Onze Middeleeuwse Letteren als spiegel van ons volk* met als ondertitel van het eerste deel: Mystiek en Geestelijke Lyriek (Brugge, Desclée, de Brouwer 1956) .... Dit deel omvat o.a. teksten van Martyn van Torhout (O.F.M.), Dirc Coelde van Münster (O.F.M.), Anna Bijns. Ontbreken teksten uit de werken van Herp (O.F.M.), Jan Brugman (O.F.M.), de Limburgse Sermoenen. Zie *Ons Geestelijk Erf* 1957 blz. 77. C. S.

De Volkskrant van dinsdag 26 maart 1957 bevatte een artikel over Paul Henri Spaak. Wij citeren een zinsnede:
Paul Henri Spaak, zeventien jaar oud, „miste" de eerste wereldoorlog doordat hij in Nederland werd geïnterneerd. Tijdens de tweede wereldoorlog verzette hij zich tegen de capitulatie die koning Leopold accepteerde en ontsnapte via Spanje naar Engeland: gekleed in een franciscaanse pij, leunend op een stok. C. S.

In *„De Gelderlander"* van 22 maart 1957 schrijft Arn. Hol over: Devotie tot Sint-Antonius is in Winssen al zeer oud. Hij illustreert zijn bijdrage met aardige gegevens, vooral uit de tijd van het pastoraat van Henricus Elsenbroeck O.F.M. C. S.

Levend Land. Bronnenboekjes voor het onderwijs onder hoofdredactie van Th. Duchateau. Baarn, Luctor N.V., per serie *f* 12.50.

Van deze Bronnenboekjes ontvingen wij de volgende:

1. P. J. W. v. Adrichem, J. v. d. Berg en C. Pels. 2e druk. *Papierfabricage.*
2. G. R. van der Beek, *De Glazenierskunst.*
3. J. J. Derks, *Over Zijde, Rayon en Nylon.*
4. J. Valster, *„Koningin van de Maas" (Rotterdam als Havenstad).*
5. J. Nieuwenburg, *Van Haarlemmermeer tot Haarlemmermeerpolder.*
6. *De Philipswereld,* 2e druk.
7. Gerard van Hulst en M. L. Opdam, *M.I.B.I.N. Muziekinstrumentenbouw in Nederland.*
8. U. Semak, *De kunst van Laurens Jansz. Coster, De Boekdrukkunst.*
9. G. van der Beek, *Ceramiek.*
10. J. J. Derks, *Taal en Teken (met inkt, verf en lak).*
11. J. J. Derks, *Het Dagbladbedrijf.*
12. P. J. W. van Adrichem, *Linoleum en Gobelins.*

Deze keurige boekjes, fraai uitgegeven en met talrijke illustraties voorzien zijn bijzonder leerzaam voor jong en ... oud. Waarover zij handelen, dat geeft de titel duidelijk genoeg aan. De inhoud ervan is zeer interessant en de schrijvers zijn er buitengewoon in geslaagd hun onderwerp klaar te bespreken en de belangstelling van de lezers tot het einde toe warm te houden. Die lezers moeten vooreerst de jongeren zijn, maar ook lezers van rijpere leeftijd zullen gaarne deze boekjes ter hand nemen. Wij willen deze uitgave nog bijzonder aanbevelen, omdat de schrijvers diep terugtreden in de eeuwen, om de wording en de stand van heden des te bevattelijker voor ogen te stellen. C. S.

A. Hallema, *Geschiedenis van de gemeente Dinteloord en Prinsenland in de zeventiende eeuw.* Uitgegeven in opdracht van het gemeentebestuur en gedrukt ter drukkerij N.V. v.h. Broese & Peereboom te Breda, 1955, *f* 4.—.

De schrijver heeft geen gemakkelijke taak gehad. Hij moest zijn werk in betrekkelijk korte tijd klaar hebben, zich beperken tot de zeventiende eeuw en hij had zijn stof niet voor het grijpen, vooral omdat veel archiefstukken door de oorlog waren vernield. Toch heeft hij ons een boeiend geheel geschonken. Hij wist ontstaan te verhalen, de bedijking in 1605, de lokaal-politieke, economische en sociale ontwikkeling en ten slotte ook de kerkelijke ontwikkeling. Een tiental bijlagen, originele en onuitgegeven documenten uit archieven besluiten het degelijk boek. Met bijzondere belangstelling lazen wij het achtste hoofdstuk, waarin de schrij-

ver de kerkelijke ontwikkeling te Dinteloord en behartiging der godsdienstige belangen van Protestanten en R. Katholieken in de 17de eeuw beschrijft. Hier en daar menen wij wel een klein vraagteken te moeten plaatsen, maar ook dit hoofdstuk verdient zeker met de anderen een bijzondere aandacht. Wij kunnen begrijpen, dat de inwoners van de gemeente graag uitzien naar een vervolgdeel, waarin dan de tijd vanaf de achttiende eeuw tot heden geschetst worde met evenveel eruditie en vlotheid van pen. C. S.

Dr M. E. Kronenberg, *Een der eerste Nederlandse drukkers Gerard Leeu,* Gouda 1477-1481. Gouda, N.V. Drukkerij Koch & Knuttel, Januari 1956, niet in de handel.

De N.V. Drukkerij Koch & Knuttel te Gouda vestigt in dit bij de jaarwisseling 1956 aan relaties aangeboden boekje de aandacht op Gerard Leeu. Mej. Dr Kronenberg verwerkt daarin de nieuwste gegevens over deze eerste goudse drukker: zijn afkomst, geboortejaar, uitgaven, kopers, over de materiële zijde van de drukken: typen, drukkersmerken, houtsneden, over de motieven van Leeu's vertrek naar Antwerpen 1484. Tot slot geeft zij het beeld van Leeu zoals het te vinden is bij zijn tijdgenoot Erasmus en vermeldt zij zijn tragisch einde.

Het werkje is geïllustreerd met afbeeldingen van incunabelen uit de Librye te Gouda en uit eigen bezit. Op de omslag is een pagina gereproduceerd uit Jacobus de Voragine, Passionael, Winterstuk (1478) samen met de colophon van dit werk. E. Sl.

Leo Tasseron, *Twaalf eeuwen Binnenhof.* 's-Gravenhage, A. A. M. Stols, 1956, Geb. *f* 3.90.

Met verschillende merkwaardige illustraties versierd, geeft dit boek ons de geschiedenis van het zo beroemde Binnenhof te 's-Gravenhage. Wij maken niet alleen kennis met de gebouwen en de zalen, zoals de ridderzaal, de rolzaal, de Trèveszaal, de Statenzaal, maar ook met tal van historische feiten, welke daar plaats vonden. Het eerste hoofdstuk openbaart ons: een nieuwe gedachte over de ouderdom van Den Haag en de Latijnse oorsprong van de naam. Het leerzaam boekje, waarbij nog een register op de persoonsnamen werd gevoegd, bevelen wij graag aan. C. S.

Vijf en twintig jaar Bouvigne 1931-1956, z.u.z.pl.z.j.

Bouvigne heeft een bekende klank, maar in een overvloedig geïllustreerd brochure wordt ons in woord en beeld smakelijk de oude en nieuwe geschiedenis van de Burcht „Bouvigne" verhaald. De aktiviteiten waren groot. De stichter van het nieuwe Bouvigne, de zo betreurde Mgr F. Frencken, wordt herhaaldelijk geëerd. Voor zijn initiatief, zijn arbeid en zijn idealen. C. S.

H. Hasper, *Calvijns beginsel voor de zang in de eredienst, verklaard uit de H. Schrift en uit de geschiedenis der Kerk.* 's Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1955, 774 blz., *f* 35.—.

In een zeer boeiend werk heeft Ds. Hasper een aanval gedaan op de reeds vele eeuwen bij Protestanten en Katholieken bestaande overtuiging, dat er volgens Calvijns princiep binnen de Protestantse liturgische viering alleen maar aan de Psalmen een bestaansrecht mocht worden toegekend; dat dus elke andere liedvorm en eigentijdse evolutie daarvan moest worden geweerd. Deze overtuiging is een dwaling, en de auteur probeert de ongerijmdheid van deze overtuiging in een lang pleidooi aan te tonen. Calvijn heeft de Kerk der Middeleeuwen wederom teruggeroepen tot de H. Schrift. Het fundament voor de liturgische praktijk heeft hij dus ook ontleend aan de H. Schrift. Welnu, in de Schrift vindt men, dat de jonge Kerk van meet af aan naast de psalmen het Nieuwtestamentisch lied heeft gezongen. Men denke aan de 3 Cantica, die werden gecomponeerd op de drempel van de nieuwe tijd, en die het bezit gingen worden van het nieuwe volk, dat zijn bestaan vindt in de persoon-geworden heils-werkelijkheid, Jezus Christus. Christus zelf is zodoende de inspiratiebron geworden van de christelijke liederen, die hun weg vonden dank zij de zendingsreizen van de Apostelen; die zelfs in de eeuwen daarna een bewijsgrond zijn geworden voor de godheid van Christus (bijv. op de synode van Antiochië, 268). Veel liederen zijn verloren gegaan, enkele gebleven (o.a. Gloria en Te Deum in de Katholieke liturgie. Rec.) Bij de liturgische viering zijn de christenen actief geweest; ze hebben niet alleen geluisterd, maar zelf hun stem laten horen in de psalmen en andere geestelijke liederen.

Deze volksactiviteit is geleidelijk aan verminderd en tenslotte stilgelegd door de kunstzang van de geoefende zangers. Dit zwijgen duurde voort tot de Reformatie. Luther kwam op de gedachte, de gemeente weer te laten zingen; zelf meester in de muziek en liedkunst dichtte hij liederen, zette psalmen om in het Duits en had spoedig bereikt, dat de Duitse gemeenten aan het zingen kwamen. Voor de franssprekende gemeenten lag de situatie anders. Calvijn trof daar aan, dat men zich behielp met het opzeggen of laten voorlezen van bekende hymnen, psalmen en gebeden en niet tot zingen kwam. Deze toestand was naar zijn gevoelens onhoudbaar. Het moest anders, maar hoe? Hij maakte plannen, kreeg in Genève niet de gelegenheid die uit te werken, zette zich toen in Straatsburg aan het werk en gaf enige tijd later uit: „Enkele Psalmen, en gezangen met muziek." Later teruggekeerd in Genève nam hij andermaal de poging op om voor deze gemeente een zangboek samen te stellen. Als hoofddeel daarvan wilde hij het oud-testamentisch psalmboek berijmd zien. Deze Psalmberijming had niet tot doel, de mensen kunstgenot te verschaffen, doch: God aan het woord te laten. En wat Gods Geest gesproken had, moest de gemeente in zich opnemen. Dit zou het makkelijkst gebeuren

met een vertaling op rijm. Zodoende biedt het Geneefse Psalmenboek (Calvijn-Marot) „la Parole de Dieu" in een vorm voor kleine en zwakke geheugens. De muzikale vorm moest zijn een gemakkelijke, lichte, maar kerkelijke muziek. Het gregoriaans had voor Calvijn een grote aantrekkingskracht, doch voor de „volkszang" was het te veeleisend. Het muzikale genre, dat hij zocht, vond hij in de Straatsburgse melodieën, die afkomstig waren van Roomse musici. Door samenwerking met deze musici en enkele van Genêve ontstond de muziek van het Geneefse Psalmenboek. Deze muziek wijst terug naar de vóórreformatorische tijd, naar synagoge en tempel. (Aldus de onderzoekingen van de Fransman Em. Haein en de Amerikaan Idelsohn.) -

Uit deze studie wordt duidelijk, dat Calvijn niet alleen oud-testamentische psalmen wilde laten zingen; hij verleende ook andere gezangen toegang tot de Protestantse eredienst. Wel beaccentueert hij de Psalmen (en dat doet ook dit eerste deel van Hasper), omdat zij de mens moeten terugbrengen tot de H. Schrift. Maar dit betekent volstrekt niet een onderwaardering voor het Apostolische lied, of het lied, dat in de gemeente spontaan opbloeit als een antwoord op de Waarheid van de Schrift. Uit Calvijns publicatie en de Kerkordening van 1542 is het duidelijk, dat men onder Psalmen ook moet verstaan de oude kerkhymnen, en alles wat in dezelfde geest zou ontstaan. De oud-testamentische Psalmen vragen zelfs om het nieuw-testamentische lied. De ontwikkeling van dit nieuw-testamentische lied vormt het thema van het tweede deel van Haspers' studie. - Bij de bestudering van dit werk komt men in contact met een in hoge mate belezen auteur, met een samenbundeling van feiten- en tekstmateriaal, dat een lange mensenleeftijd studie vereist. Het is een theologisch, musicologisch en historisch oeuvre, dat in de breedheid van zijn opzet, naast de uitermate vele wetenswaardigheden en verantwoorde inzichten, toch ook wel bezwaren oproept. „Het boek over Calvijns beginsel is niet polemisch van aard," zo wordt het aangekondigd. De polemiek is derhalve niet bedoeld, ze wordt echter wél uitgelokt, met name waar het gaat over de onderhouding van het celibaat, over de Maria-verering en aflaatpraktijk, drie punten, die in een Katholiek-Protestantse gedachtenwisseling uiterst moeilijk zijn. Ieder, die de situatie van die tijd kent, zal toegeven, dat er mistoestanden waren. Maar de voorstelling van zaken, die Hasper geeft, is op zijn minst aanvechtbaar, ook omdat hij citeert uit schrijvers, die zeker geen 100% objectiviteit weergeven. De schrijver somt gegevens op van enkele schrijvers, die zeker een humanistische tendens vertonen in hun werken; die in die dagen de toestand fel zwart-wit hebben willen tekenen. Ze hebben zich geworpen op de excessen, zijn dus eenzijdig en hebben zich dús aan schromelijke overdrijving schuldig gemaakt. Men moet de waarde van deze schrijvers weten te taxeren. Het is bijv. bekend, dat Erasmus in zijn „Lof der zotheid" scherp tekeer gaat tegen de Franciscanen (die bij Hasper op blz. 272-73 niet bijzonder fraai

worden gekarakteriseerd; overigens staan ze nog vermeld op blz. 257-258, 313, 348, 424), terwijl hij in zijn brieven juist over de Franciscanen erg gunstig gestemd is. Dit vermeldt Hasper niet.
Waar geschreven wordt over heiligenverering en processies, hadden wij niet verwacht, soms uitdrukkingen aan te treffen, die men ook vindt in de anti-katholieke pamfletten. Wij geven toe, dat niet alles op dit gebied ordelijk en esthetisch is. Moet men echter ook niet rekening houden met echte volksexpressies met min of meer (in gunstige zin) primitief geloof? Om dan te spreken van „Heidense vroomheid" en een „soort fetisch" (399) is toch op zijn minst niet mooi uitgedrukt en het humoristische van Bomans' visie, die de schrijver aanhaalt, is in geen velden of wegen te bespeuren.
Maar wat heeft dat allemaal te maken met Calvijns beginsel voor de zang? Dat vragen wij ons ook af. Het vele-weten en de ongelimiteerde schat aan gegevens is de schrijver in zekere zin noodlottig geworden. En blijkbaar heeft de auteur nog niet alle bronnen bestudeerd. Waar het gaat over de activiteit van de gemeente in de liturgische viering, wordt Luther voorgesteld als degene, die de gemeente weer tot meezingen en meedoen heeft gebracht. Vanaf de XIde eeuw echter wordt er regelmatig in preken en geschriften op aangedrongen, dat de „interessentes" mee zullen antwoorden -zingen. Bv. Burchhard van Worms. Burchard van Straatsburg doet niets anders en in Italië was meezingen en -antwoorden nog een volop bestaand gebruik. -
Voor het muziek-analytisch werk in hoofdstuk XVII hebben we alle lof, alsmede voor „de zang der gemeente in de praktijk" (XVIII) al hebben we de indruk, dat niet alle geloofsgenoten van Hasper hiermede accoord zullen gaan (zie o.a. pag. 660).
De opmerkingen, die wij maakten en de critiek, die het betoog van Hasper heeft opgeroepen, mij dunkt bij Katholiek én Protestant, nemen niet weg, dat men een voortreffelijk boek met grote wetenswaardigheden in handen krijgt.

P. Th. van Wel, Lic. Mus.

Dr. K. Sprey. *Het Rijk van Rome. De Bijdrage van Rome tot de Cultuur van West-Europa,* 's-Gravenhage, Servire, z.j. (1950), 307 pp., *f* 17.50.
Een boek met een vorstelijk voorkomen en een even vorstelijke inhoud. Dr. Sprey verstaat de kunst om zijn gedegen kennis van de Romeinse geschiedenis te populariseren (in de goede betekenis van dit woord). Verwacht in dit werk niet de verhalen die de latere Romeinse geschiedschrijvers over de begintijd van hun volk romaniseren met retorische en pedagogische bedoelingen, maar de echte geschiedenis van het Romeinse volk en zijn betekenis voor het culturele leven van het gehele westen. Prachtige grote afbeeldingen harmoniëren met de stijl en het cachet van dit rijke werk.

Dr. Sybrand Galama O.F.M.

Bertrand Russell, *Geschiedenis der Westerse Filosofie, in verband met politieke en sociale omstandigheden van de oudste tijden tot heden.* Den Haag, Servire, (1948), 774 pag., *f* 17.90.

Na een lange serie over uiteenlopende filosofische onderwerpen, schreef Russell zijn synthetische visie op de geschiedenis van de westerse filosofie. Het bijzondere van dit werk ligt hierin, dat de filosofie steeds gezien wordt in verband met de politieke en sociale omstandigheden van de tijd waarin ze tot stand kwam, zoals de brede titel aanduidt. Volgens het voorwoord, is van de talrijke geschiedenissen van de filosofie er nog geen geschreven met de bedoeling aan te tonen, dat de filosofieën gevolg zijn van maatschappelijke omstandigheden en van de politieke en maatschappelijke omstandigheden van haar tijd en tegelijkertijd oorzaak zijn van opvattingen die haar stempel drukken op de politieke en maatschappelijke verhoudingen van latere tijdperken. Deze bedoeling ziet men duidelijk weerspiegeld in de inhoud. Aan de voorsocratische periode, behandeld in het eerste deel van het eerste boek, gaat vooraf een hoofdstuk over de opkomst van de griekse beschaving. Het tweede deel handelt over Socrates, Plato en Aristoteles, waarbij gewezen wordt op de invloed van Sparta, zoals in het derde deel de filosofie van na Aristoteles geplaatst is in verband met de Hellenistische wereld en het Romeinse rijk en de cultuur. Het tweede boek geeft de geschiedenis van de katholieke filosofie in nauwe samenhang met de geschiedenis van de Kerk en het Pausdom. Het derde boek, dat de moderne filosofie omvat, is tweedelig en beschouwt achtereenvolgens de periodes van de Renaissance tot Hume en van Rousseau tot heden. Een uitgebreid register besluit het boek.
Dit werk met meesterlijke hand geschreven, biedt tal van verrassende gezichtspunten, zoals van Russell verwacht kan worden. Voor de traditioneel gerichte lezer is het tegelijk schokkend en aantrekkelijk. De schokken kunnen echter worden opgevangen, zodra bekend is vanuit welke zuiver positivistische instelling, die zich spoedig verraadt o.a. in het schematisme naar Comtes, hier de geschiedenis beschreven wordt. Een dergelijke grondinstelling maakt dikwijls een echt verstaan van de geschiedenis onmogelijk. Deze instelling wreekt zich vooral bij de geschiedenis van de katholieke filosofie, die voor Russell een vreemd stelsel moet blijven, „een filosofie van een instelling, namelijk de katholieke kerk", die hem meermalen de gelegenheid biedt tot drastisch scherpe uitspraken. Deze filosofie is voor schr. alleen een onder- of bovenbouw van het machtstreven van de Pausen. Hoewel de schr. Willem van Occam b.v. taxeert als de belangrijkste scholasticus na Sint Thomas, wordt over diens leer weinig gezegd; zijn strijd echter tegen de Paus, waaraan hij zijn belangrijkheid ontleent, wordt breed uitgemeten. Van de franciscaanse geleerden, waaraan een aparte paragraaf gewijd wordt, trekken behalve Occam, Roger Bacon, Duns Scotus meer de aandacht van onze engelse schr. als Bonaventura en de andere minderbroeders van het continent. De overgrote zelfbewust-

heid, waarmee schr. oordelen velt, moge tenslotte door een enkel citaat verduidelijkt worden. Sprekend over de (zijn) filosofie van de logische analyse, zegt Russell (p. 746) dat de theorie van de beschrijvingen „een einde maakt aan tweeduizend jaar warhoofderij over 'bestaan', te beginnen met de Theatetus van Plato" ... Dr. Leofried v. d. Zwaan O.F.M.

Ralph Oppenheim, *Spanje in de spiegel. De verrassende ontmoeting van jonge mensen met een oud land.* Den Haag, Ad. M. C. Stok, Forum Boekerij z.j. *f* 7.90.

De Deense auteur moet wel verrast geweest zijn, toen hij met dat wonderlijke Iberische land kennis maakte. En hij verstaat de kunst, zijn enthousiasme op de lezer over te dragen. Het typische van de verschillende steden weet hij raak te schetsen en hij gunt ons een kijk in de Spaanse volksziel. Hoe welwillend hij ook tegenover de Katholieke Kerk staat, als ongelovige vergist hij zich zo nu en dan in de beschrijving van de godsdienst, die zo nauw met het Spaanse maatschappelijke leven verbonden is. Mede hierom, als om de al te levendige beschrijving van de zinnelijke kant van het volksleven, kunnen we, jammer genoeg, dit boek geen jonge mensen in handen geven. De vertaling laat hier en daar te wensen over De uitgave is goed, met mooie foto's en aardige tekeningen. A. F

René Voillaume, *Om het hart van de massa. In het spoor van Charles de Foucauld.* Tielt-Den Haag, Lannoo, z.j. (1955), 336 p. ing. *f* 6.50, geb. *f* 8.50.

Dit werk is de Nederlandse vertaling van de vijfde druk van *Au coeur des Masses. La vie religieuse des Petits Frères de Charles de Foucauld* (Du Cerf). René Voillaume, die de pen meesterlijk hanteert, had al eerder over de „Petits Frères", de „Kleine Broeders" van Charles de Foucauld geschreven: zie *Les Fraternités du Père de Foucauld*. Paris (Du Cerf) 1946.

Het boek bevat een voorwoord van Mgr. Kerkhofs, bisschop van Luik, in wiens diocees een vestiging van de Kleine Broeders is. Het eerste hoofdstuk geeft een levensbeschrijving van Pater de Foucauld, de priester die schijnbaar als een kluizenaar leefde, in feite echter uit apostolische motieven zich wilde inzetten voor de meest arme en verwaarloosde mensen, zowel in de missies als in de grote steden. Hij droomde zich een groep volgelingen, die, als hij, het verborgen leven van Jesus in Nazareth zouden voortzetten - verborgen om te dichter bij de mensen te zijn. Die volgelingen kwamen eerst na zijn dood. Zij moeten klaar staan om overal heen te gaan, vooral daarheen echter waar de sociale en geestelijke verhoudingen het moeilijkst zijn. Zo blijven zij trouw aan de apostolische ijver die Charles de Foucauld tot dit prachtige antwoord aan Mgr. Guérin inspireerde: „U vraagt mij, of ik bereid ben, omwille van de uitbreiding van het Evangelie nog verder dan Beni Abbes te gaan. Ik ben bereid tot aan het einde der wereld te gaan en daarvoor tot aan de jongste dag te leven"

(p. 53). De volgende hoofdstukken van het boek zijn gericht tot de Kleine Broeders zelf, en bevatten overdenkingen van René Voillaume over de eigen spiritualiteit. Zij zijn bijzonder boeiend en snijden een groot aantal problemen aan, vooral wat betreft de armoede en het apostolaat onder de arbeiders. De nieuwe weg, die de Kleine Broeders in hun Fraterniteiten hebben ingeslagen, dwingt allen, die zelf het evangelisch leven zich als ideaal gesteld hebben, zich opnieuw te oriënteren.

Het is nog niet zover dat wij ons een definitief oordeel kunnen vormen over de voorgestelde spiritualiteit. De tijd zal moeten leren of het hoge idealisme levensvatbaar zal blijken voor grotere groepen. Wel staat bij ons vast, dat het eerlijk getuigenis van René Voillaume door alle religieuzen serieus aanhoord moet worden. Vanzelf zal duidelijk worden waar de schrijver eenzijdig oordeelt - zijn oordeel wordt overigens voortdurend gematigd door begrip voor menselijke zwakheid en gebondenheid aan ascetische tradities.

Wij raden aan dit boek niet ongelezen te laten. Een goed overzicht van de spiritualiteit der Kleine Broeders vindt men in „Sint Franciscus" (57) 1955, aflevering 3 (uitgegeven te Brummen, Vormingscentrum De Rees), welk nummer geheel gewijd is aan de armoede.

Het boek werd verzorgd uitgegeven en wij hopen dat het in handen van alle religieuzen en priesters, en van geïnteresseerde leken mag komen.

P. Chrys. Dukker O.F.M.

Stijn Streuvels, *Het Kerstekind,* inl. en aant. door P. Meersseman, 's-Gravenhage, Lannoo, Anna Paulownastraat, Antwerpen, N.V. Standaard Boekhandel, Tiende uitgave z.j. (1956) ing. *f* 2.50.

Of Stijn Streuvels nog veel gelezen wordt, betwijfel ik. Zijn persoonlijke taal, zijn brede beschrijvingen stoten de moderne lezer, meen ik, af. Dat is jammer. Het is daarom een uitstekende gedachte geweest, een geannoteerde uitgave van een van zijn mooiste vertellingen te laten verschijnen. De korte, zakelijke inleiding en de opgenomen vragen, maken dit boekje ook bijzonder voor het onderwijs geschikt. Hoe treffend beeldt de neef van Gezelle de kinderziel uit in de schone entourage van een West-Vlaamse Kerstviering! Een boek om te lezen en te herlezen. A. F.

J. F. Oltmans, *Het Slot Loevestein,* naverteld voor de jeugd door Klaas van der Geest, Gulden Sporenserie, 's-Gravenhage, van Goor z.j., geb. *f* 2.50.

Van het oude, bekende verhaal werd een prettig kinderboek gemaakt, dat tot de verbeelding spreekt en een spannende episode van de vaderlandse geschiedenis in de geest doet meeleven. A. F.

De Kloosterkerk-Restauratie te 's-Gravenhage. Geen uitgever, *f* 4.—. Opbrengst voor de restauratie van het koor.

Het ontwerp van deze brochure is van H. C. van Eck. De tekst van W.

Boerhave Beekman. De brochure bevat enkele foto's van deze voormalige Dominicanerkerk, gebouwd 1396. Op de stofomslag (aan de binnenzijden) zijn afgebeeld de zegels van de Duinoordskerk en van het Predikbroeders-convent. E. Sl.

Provinciale Almanak voor Groningen 1957. Groningen, N.V. Erven B. van den Kamp, 1957, *f* 6.50.
Deze mooie Almanak bevat natuurlijk niet alleen alle gegevens, die op de Provincie Groningen als zodanig betrekking hebben. Ook wat de gemeenten (waarvan de wapens worden afgedrukt), waterschappen enz. aangaat, wordt tot het minutieuze toe, alles vermeld, wat men kan nodig hebben. Maar daarna daalt men even nauwkeurig af tot al die instellingen, die enigszins het openbare leven betreffen of daarmede in aanraking komen. Deze uitgave kan voor velen onmisbaar zijn. C. S.

Groningse Volksalmanak voor het jaar 1957. Jaarboekje voor Geschiedenis, Taal- en Oudheidkunde der Provincie Groningen onder redactie van Dr. W. J. Forsma en Dr. A. T. Schuitema Meijer. Groningen, N.V. Erven B. van der Kamp, (1957), *f* 8.—.
Deze waardevolle almanak heeft een nieuwe rubriek, nl. een archeologische, welke onder leiding staat van de bekende prof. Dr. K. Glasberger. Zonder andere bijdragen minder te achten, wijzen wij bijzonder op de artikelen: Oud-Groningen, uithangtekens en opschriften door B. Lonsain. Enkele bijzonderheden over Appingedam door B. W. Siemens. Persoonlijke herinneringen aan de stad Groningen rond de eeuwwisseling door Dr. W. Moll. Voor ieder is welkom de bibliografie betreffende de geschiedenis en taalkunde van de provincie Groningen door Mr. L. J. Noordhoff. Dit jaarboek doet in belangwekkendheid niet onder voor zijn voorgangers. C. S.

Jozef Bus, Pastoor te Halle, *De Ommegang der Immaculata*, z.p. 1954, Fr. 50.
Ter gelegenheid van het Eeuwfeest der Dogmaverklaring van de Onbevlekte Ontvangenis van Maria werd het beeld van O.L. Vrouw van Lourdes plechtig in alle parochies van het Kempische dekenaat Zandhoven ingehaald en gehuldigd. De pastoor van een dier parochies, heeft daarover een zeer sympathieke sonnettenbundel geschreven. Na vijf inleidende verzen, wordt de huldiging in de vijftien parochies volgens de geheimen der rozenkrans in verband met de respectievelijke Kerkpatronen dichterlijk uitgebeeld, terwijl een treffende pentekening van elke kerk bij ieder sonnet een waardige illustratie vormt. Daarna volgt nog een afdeling, getiteld *Te Deum Laudamus*, met vijf afsluitende verzen. Deze sonnetten steken ver uit boven godvruchtig gerijmel. Innige vroomheid, en diepe gedachten spreken uit deze met vaardige hand geschreven gedichten. We kunnen de auteur met deze bundel van harte gelukwensen. A. F.

Heinsberg 700 Jahre Stadt. Beiträge zur Stadtgeschichte aus Anlasz der 700 Jahrfeier 1956. Im Auftrage der Stadtverwaltung, Heinsberg. Schriftleitung: Hans-Peter Funken, Heinsberg, 1956.
Deze Stadsgeschiedenis van Heinsberg interesseerde ons bijzonder, omdat de Nederlandse Minderbroeders van 1626 tot 1802 er een klooster gehad hebben en ook de Zusters Penitenten er vele jaren hun mooie idealen beleefd hebben. Van hen weet het prachtig geïllustreerd boek met woord en beeld menige bijzonderheid te vertellen. Wij vonden die op de blzz. 54, 59, 81-84, 87, 88, 92-96, 105, 138, 148, 160, 163. Bijzonder willen wij wijzen op de foto's op blzz. 83-84 en duidelijk ziet men gelijkenissen met de kloosterkerken van Megen en Weert. Helaas is de Kerk in de laatste oorlog totaal vernield.
Wij mogen ons echter niet beperken tot de louter franciscaanse gegevens in dit mooie boek. We vinden de groei, verwoesting en heropbouw van de stad beschreven. Ook de verschillende katholieke en evangelische stichtingen worden ons met zeer fraaie afbeeldingen voor ogen gesteld. De stad werd, in de laatste oorlog gruwelijk geteisterd, maar het is bewonderenswaardig, hoe onder leiding van een krachtig bestuur in enkele jaren zulk een wederopbouw tot stand kwam.
Het werk, door verschillende begaafde schrijvers samengesteld, verdient hulde om uitvoering en inhoud, die menigeen moet interesseren. C. S.

D. van der Linden, *Helmond, een kasteel tussen de fabrieken,* Helmond, N.V. Boekdrukkerij „Helmond", z.j. (1955). Foto's door Cas Oorthuys, lay-out van de hand van Nan Platvoet.
In dit boek wordt voornamelijk de betekenis van Helmond op sociaal en economisch terrein beschreven. Voornamelijk, maar niet uitsluitend, want, hoewel bijzonder de toestand van 1938-1955 aan een degelijke beschouwing wordt onderworpen, wordt een belangrijk deel van het boek gewijd aan de historie, speciaal van het kasteel, dat raadhuis werd en aan diens bewoners van weleer. Hoofdzakelijk echter wordt onze aandacht gevraagd van de zich krachtig ontwikkelende industrie, waarbij de bewondering uitgaat naar het inzicht van leiders en de ijver en bekwaamheid van het arbeidend personeel. Dat leert men uit de boeiende tekst, die de ene helft van het boek vormt en de keur van schitterende foto's waaruit het tweede deel bestaat. „La critique est aisée", zegt de loco-burgemeester in zijn ten geleide. In dit geval is dit spreekwoord werkelijkheid in goede zin: het boek leert ons Helmond van zijn beste zijde kennen. De uitgave verdient enkel lof en we zagen slechts nog gaarne een dergelijke uitgave, waarin dan het godsdienstig en cultureel leven speciaal zou behandeld worden, wat nu slechts terloops kon geschieden. C. S.

P. Elias de Roeck, ongeschoeid Karmeliet, *Gesluierd Legioen, Schets van de Karmelietessen.* Hulst, Karmelietessenklooster, (1955), *f* 2.—.
„In iedere karmelstichting plantte de geest van de H. Teresia zich voort:

door gebed en boete een versterkte vesting zijn voor Gods bedreigde Kerk", zo lezen wij op blz. 7. In deze rijk geïllustreerde brochure worden in twee hoofdstukken besproken de Karmelietessen van Compiègne als gevallenen op het veld van eer en de Antwerpse „vesting van God".
Wie deze beide hoofdstukken aandachtig overleest, voor hem zal duidelijker worden de titel van het vierde hoofdstuk: „Wie het vatten kan..."

C. S.

Dr. P. Gorissen, *Het Parlement en de Raad van Kortenberg.* (Standen en Landen XI), Leuven, Uitgeverij E. Nauwelaerts, 1956, Fr. 100.
De serie waarin dit boek verschijnt ontleent haar bestaansrecht aan de gedachte dat „Het ontstaan en de ontwikkeling van de standencolleges de aandacht verdient... van alwie belangstelt in de grondslagen en in de evolutie der gedachten en gebeurtenissen, die trapsgewijze de wording hebben beïnvloed van de politieke parlementaire vertegenwoordiging, zoals wij die thans kennen..." Tevens wordt daarmee gepoogd achter de geschiedenis van de vorstenhuizen en hun centralisatiepolitiek en die van het ontstaan van de steden, óók de realiteit van het *land* - de provincie - te herontdekken.
Het boek zelf is de uitwerking van een critiek op het boek van J. van der Straeten, Het Charter en de Raad van Kortenberg (2 dln, Brussel-Leuven 1952). De auteur wil een nieuw licht werpen op een aantal problemen rond oorsprong, installatie, werkzaamheid en opheffing van deze Raad, mede door rond dit stuk geschiedenis van het hertogdom Brabant nieuw materiaal in het geding te brengen, dat in een reeks bijlagen gepubliceerd wordt als aanvulling op de reeds door Van der Straeten gepubliceerde bronnen.

P. Germanus de Kok.

Ria van Bragt, *de Blijde Inkomst van de Hertogen van Brabant Johanna en Wenceslaus,* (*Standen en Landen* XII), Leuven. E. Nauwelaerts, 1956, Fr. 150.
Standen en Landen is een reeks wetenschappelijke bijdragen, uitgegeven door de Belgische Afdeling van de Internationale Commissie voor de Geschiedenis van standen en landen. Zij beoogt te komen tot een betere kennis van de ontwikkeling van de standencolleges in de zuidelijke nederlanden. Als no. 12 verscheen in deze reeks een inleidende studie en tekstuitgave van de Blijde Inkomst van 3 januari 1356.
Dit belangrijke stuk kan men beschouwen als de grondwet van Brabant, waarin de hertogen zich verbinden de rechten en privileges van Brabant, en dan met name die der steden, te zullen respekteren. Een bestudering van de onderscheidene bepalingen van het charter valt buiten het kader van dit werk. De bedoeling is te komen tot een verantwoorde tekstcritiek. Want juist op dit gebied is in de literatuur een hiaat. Schr. onderzoekt vorm, opstelling, de zegels en de getuigen; in een bizonder knap hoofdstuk (V) vergelijkt de auteur de bestaande originelen, en komt tot

conclusies aangaande vermoedelijk aantal, plaats en wijze van bewaring. Verdere bronnenstudie leidt dan tot het slothoofdstuk waarin de Blijde Inkomste, tekstcritisch herzien en van fouten gezuiverd, opnieuw wordt uitgegeven.
Een intelligent en op peil staand werk. Drs. F. Adriaens.

Dr. E. M. Th. W. Nuyens, *De staatkundige geschiedenis der Provincie Limburg vanaf haar ontstaan tot aan haar uiteenvallen in 1839* (met atlas). Werken uitgegeven door Limburg's Geschied- en Oudheidkundig Genootschap te Maastricht Nr 2. Maastricht, 1956.
Elke uitgave, die ons de wel zeer ingewikkelde historie van ons huidig Limburg duidelijker maakt, roepen wij een hartelijk welkom toe. Bijzonder doen wij dit bij dit zeer zorgvuldig geschreven boek, niet alleen om de keurige verzorging, de talrijke kaarten en vooral de bijgevoegde atlas, maar ook om het behandelde tijdvak. Dat tijdvak is ondergebracht in vier hoofdstukken nl. A. Het tijdperk vanaf de aftocht der Fransen tot aan de vorming der provincie 1814-1815; B. De provincie Limburg van 1815 tot 1830; C. De provincie Limburg van 1830-1839; D. Het uiteenvallen der provincie in 1839. Grondgebied der beide Limburgen.
Een dertiental merkwaardige bijlagen met een Index van eigennamen geven het onderhoudend en lerend boek perfectie. C. S.

L. N. Huysman - Griep, *Zeeuwse Vertelseltjes*, Middelburg, G. W. den Boer, 1956, *f* 2.90, geb. *f* 3.90.
Twee gedichten en tien pittige verhaaltjes, steeds met een aardige pointe, in Zeeuws dialect vormen de inhoud van dit boekje. Ook voor niet-Zeeuwen biedt dit werkje boeiende lectuur, omdat de streektaal geen onoverkomelijk bezwaar blijkt. Deze vertelseltjes lijken me ook uitstekend voor declamatie geschikt. A. F.

Uit eeuwige bron. Brochurenreeks. Nijmegen, Boekhandel Brakkenstein. 32 blz., 167 mm, *f* 4.— per jaargang.
Uit eeuwige bron is de titel van een brochurenreeks die maandelijks verschijnt. Voor mij ligt de afl. van november 1956, verzorgd door A. Schelstraete Jr., die voor elke dag van de dodenmaand een pagina citeert uit moderne geestelijke schrijvers. Het is goede, opwekkende lektuur en niet te populair. Bertilo de Boer.

Dr H. Van Velthoven, *Noord-Brabant in de samenwerking Nederland-België*, Nijmegen, De Koepel, 1947, *f* 1.90.
Tegenover het eng-particularistisch boven-moerdijkse standpunt verdedigt de auteur met klem de belangrijke taak van Noord-Brabant, om een brug te slaan tussen Noord en Zuid. De vele historische gegevens, die in deze lezing verwerkt zijn, verhogen niet weinig de waarde van dit goed

geschreven betoog. Men vindt bovendien een aardig kaartje en een verwijzing naar literatuur over dit onderwerp. A.F.

Aurelius Pompen O.F.M. *Sint Victor van Xanten en zijn betekenis voor de Geschiedenis van Nederland.* Roermond en Maaseik, J. J. Romen & Zonen, 1955, *f* 12.50.

In Xanten heeft het bodemonderzoek oude overleveringen op een treffende wijze bevestigd. Het betreft het late martyrium van de romeinse soldaat Sint Victor. Deze Victor heeft in Xanten en wijde omgeving grote verering gevonden.

Te Xanten - een aartsdiakonaat, waaronder geheel het nederlandse deel van het aartsbisdom Keulen viel - werd een kapittel van Sint Victor gesticht. Wie omtrent Sint Victor, Xanten, het kapittel, het aartsdiakonaaat iets wil weten, kan bij Prof. Pompen terecht.

Zoveel blijkt al uit de Inhoudsopgave die de rol van het Register vervult: I. De naam Sint Victor in de christelijke oudheid. II. Het Thebaanse Legioen. III. Xanten. IV. Sint Victor van Xanten in de Legende. V. De historische Sint Victor van Xanten. VI. De continuïteit van de verering van de Sint Victor van Xanten. VII. Het kapittel van Xanten. VIII. Het aartsdiakonaat van Xanten. IX. Betrekkingen van het Sint-Victorkapittel tot Kleef, Gelder en Nijmegen. X. Tiendrechten van het Sint-Victorkapittel. XI. Andere bezittingen en Inkomsten van het Sint Victorkapittel. XII. Kerkelijke verering van Sint Victor: volksgebruiken in verband met de 10de oktober. XIII. Nederlandse liederen op Sint Victor.

Men ziet het vooral als men de Inhoudsopgave nog verder inkijkt: duizend en één bijzonderheid, digressies bij de vleet, maar de auteur komt telkens onverstoord op zijn thema terug en tenslotte staan alle details gegroepeerd rond Sint Victor van Xanten en zijn betekenis voor de geschiedenis van Nederland als straalkapellen rond een absis. Daarbij zijn alle gegevens zorgvuldig gewikt en gewogen en vult de filoloog aan waar de historicus moet passen, als bij de oplossing van de vraag, waar de X van Xanten vandaan komt. Alles bijeengenomen: een rijp werk.

Betreffende de Minderbroeders wordt vermeld:

p. 148. De vrome echtgenote van heer Dirk, Catharina erfdochter van Gronsveld wilde niet in haar eigen Sint-Victorkerk begraven worden, maar in het klooster van de Franciscanen te Nijmegen. Tien jaar later (1454) volgde Dirk zelf het voorbeeld van zijn vrouw.

p. 149. In overleg met pastoor Johannes Vijgh verkrijgt Pater Brugman, die in het Franciscanerklooster te Nijmegen zijn laatste levensdagen slijt, van Catharina van Bourbon, dat de Stevenskerk tot kapittelkerk wordt verheven ± 1466.

p. 149. Johan van Egmond treedt in bij de Franciscanen.

p. 159. De breve van Gregorius IX over de tienden wordt opgenomen in het zesde boek van de Decretalen onder het opschrift: Gregorius IX

aan de Predikbroeders en de Minderbroeders Hendrik van Kempen uit Mechelen en Willem van Kleef, de gardiaan van Emmerik. Dr E. Sloots.

H. J. Haarman, *De Strijd in 1943*. Rijswijk V.A. Kramers z.j. geb. *f* 3.90. De schr. heeft al heel wat aardige jongensboeken op zijn naam staan, alle met de titel: „De Strijd in (om) . . ." Wat dit boeiend verhaal nog aantrekkelijker maakt, is dat het geheel verweven is met historische feiten en de sfeer van het jaar 1943 goed weet te suggereren. Het is goed, dat de jeugd die zich deze bittere tijd niet meer herinneren kan, iets gaat aanvoelen van de zware offers toen voor de vrijheid gebracht. A. F.

J. F. Oltmans, *Het Slot Loevestein in 1570*. Naar de oorspr. uitgave bewerkt door G. Stuvel. Rijswijk V.A. Kramers z.j. geb. *f* 8.90.
Dit werk daterend van 1843 heeft zijn aantrekkelijkheid nog niet verloren. Stammend uit de school van Walter Scott blijft het, evenals de werken van de beroemde Engelse romancier, de romantische aangelegde mens boeien. De Heer Stuvel deed een goed werk het ouderwetse van de taal en de zegswijze enigszins weg te werken, zodat de jeugdige lezers er niet door afgeschrikt worden, want onder deze categorie zal het boek wel vooral aftrek vinden. A. F.

Dr B. Naaijkens M.S.C., *Slechts een ding is noodzakelijk. Eenvoudige beschouwingen en richtlijnen op de weg naar de volmaaktheid voor priester en leek.* Tilburg, Nederland's Boekhuis, 1956, *f* 9.50.
De inhoud van dit eminent boek is verdeeld in drie delen: 1. Het verlangen naar dieper geestelijk leven. 2. Groei en ontwikkeling van het geestelijk leven. 3. Inniger omgang met God.
Reeds uit deze titels kan men afleiden, waarheen de begaafde en ervaren schrijver ons voeren wil. De manier, waarop hij dat doet, is enig en uitstekend. Bij alle verhevenheden, die hij ons voorstelt, blijft zijn taal en stijl eenvoudig, zelfs boeiend, zó, dat men telkens als vanzelf een nieuw hoofdstuk wil bijvoegen bij het reeds gelezene en overdachte. Maar dat ligt uiteraard niet alleen aan de vorm en het woord alleen. Pater Naaijkens behandelt het geestelijk leven op een manier en met een ijzeren consequentie, zó, dat men zijn prachtige gedachten als vanzelf moet aannemen. Aldus voert hij ons tot het grote doel: een altijddurende vereniging met God. Dit boek is kostbaar voor zo velen onder de priesters en leken, die meer dan ooit verdieping en verinniging zoeken en het leert de beginneling stap voor stap de weg naar dat enig noodzakelijke. . C. S.

Overwegingen toegeschreven aan Sint Bernardus. Uit het latijn vertaald door F. Vermuyten, Pr. Met een inleiding van Z.E.P. Axters O.P. Tongerlo (Antw.), St. Norbertus-Boekhandel S.M., z.j. Fr. 25.
In Woord Vooraf karakteriseert en klassificeert Axters deze Meditationes,

verklaart hij het gulle onthaal dat zij reeds vroeg vonden en hoe zij aan Bernardus konden worden toegeschreven. Verder bespreekt hij oudere vertalingen en verspreiding. Het werkje beleefde tussen 1475 en 1500 twintig uitgaven! E. Sl.

André Roggen en Karel Sneyers, *Brussel, hoofdstad van het land*. Serie: Land en volk, eerste reeks, no. 5 Tongerlo, Sint Norbertus Boekhandel, S. M., z.j., Fr. 12.50.
De reeks „Land en volk" is bedoeld als aanvullende lectuur bij de lessen van aardrijkskunde L.O. In dit deeltje gaat de schrijver met twee jongens een dag door Brussels straten en komt zo langs de bekendste gebouwen en monumenten. Dit boekje zal de kinderen helpen om de dingen rondom te ontdekken en te waarderen. De illustraties zijn goed getekend.
C. v. E.

L. Penning, *Onder de Oranjevlag of Andries Dirksen, de held uit het rampjaar 1672*. Tweede druk. Utrecht, W. M. den Hertog, 1954, *f* 4.95.
Op boeiende wijze worden in dit boek de gebeurtenissen van 1672 beschreven, waarin Andries Dirksen als hoofdpersoon en anderen geschetst worden. Het verhaal heeft een protestantse inslag. C. S.

Pim en Wiebe en het gestolen eiland. Een boek voor de jeugd, naar het gelijknamige hoorspel van Wim Meuldijk, Bewerking: Max van Amstel. Met illustraties van A. Teeuwisse. Zwolle, La Rivière & Voorhoeve, (1957), *f* 3.50.
Gaarne willen wij dit ons toegezonden boek aanbevelen. Jong - en ook oud - zal het interesseren. C. S.

De Werkende Stilte. De Oorsprong der Grote Kloosterorden. Onder Redactie van L. Engelbregt O.F.M. Amsterdam, Elsevier, 1957, *f* 22.50.
„Ecce cernis initia" - De tekst op de gedenksteen in het fortkerkje te Castelnau-le-Lez bij Montpellier waar S. Dominicus het plan opperde van een doctrinaire prediking tegen de ketters, had het motief kunnen wezen van dit boek, zoals overigens de ondertitel aangeeft. Tien specialisten beschrijven de oorsprong van de grote Orden: Benedictijnen, Karthuizers, Cisterciënzers, Augustijnen, Norbertijnen, Kruisheren, Dominicanen, Minderbroeders, Karmelieten, Jezuïeten. Daarbij valt op hoe verschillend het begin was en hoe eender. Somtijds kan een heilige onweersprekelijk als de stichter worden aangewezen, zo bij Benedictijnen, Minderbroeders en Jezuïeten. Een andere keer is de stichting een gemeenschappelijke daad van een groep monniken als bij de Cisterciënzers, terwijl er ook gevallen zijn dat de wortels maar moeilijk bloot gelegd kunnen worden als bij de orde der Karmelieten of dat verschillende invloeden samenkomen zoals in Premontré, waar Augustinus en Benedictus

elkaar via Bernardus ontmoeten. Maar altijd geldt het woord van een der schrijvers, dat de hemel op iedere nood een antwoord weet, of dit nu een nood is van het klooster zelf, of zoals - in de meeste gevallen - van de hele Kerk. Hoe dichter bij de bron, hoe helderder het water en alle begin is moeilijk. Werkende stilte is het treffend verhaal van heldhaftig beginnen en van zaaien in tranen. Bouwman beschrijft in Proloog hetgeen er aan monniksleven wordt aangetroffen vóór Benedictus en in Epiloog schetst Engelbregt de ontwikkeling van het kloosterlijk leven in de nieuwe tijd, ook buiten de Katholieke Kerk. Bij het lezen van het boek is het bezichtigen van de prachtige en interessante illustratie een aangename afwisseling. E. Sl.

Dr. G. Degroote, *Wat een schrijver lijden kan. Nieuw licht op Hendrik Conscience.* Amsterdam, Wereldbibliotheek, 1975, *f* 1.75.
Dr. Degroote geeft in dit boekje een omwerking van de inleidende studie, die hij in 1950 schreef voor de editie van de briefwisseling van „Hendrik Conscience en zijn uitgevers", vermeerderd met gegevens uit een nog niet gepubliceerde reeks brieven van Conscience aan zijn illustrator Eduard Dujardin.
Hoewel dit boekje geschreven is voor een ruimer publiek, geloven we toch dat voornamelijk de historiografie van de 19e-eeuwse letterkunde ermee gediend is. Een hernieuwde belangstelling voor de „man die Vlaanderen heeft leren lezen" heeft Degroote zeker niet bewerkstelligd.
Deze studie laat zich prettig lezen en geeft een goed beeld van de voortdurende geldzorgen, waaronder Conscience leed en van de goede verstandhouding met zijn voornaamste uitgever, J. P. van Dieren. Er blijkt uit dat Conscience veel van zijn werk geschreven heeft uit materiële overwegingen.
De titel van het boekje lijkt ons niet bijster geslaagd.

Drs. G. van Mourik.

Leven op aarde, Levensweg en Levensdoel in de spiegel van wetenschap en bijbel, ingeleid door Drs. R. Hensen. Delft, W. Gaade N.V., 1955, geb. *f* 6.90.
Dit boek bevat een serie lezingen, welke in 1952 voor de microfoon van de VPRO werden gehouden. Uitgaande van de overtuiging dat er tussen de wetenschap en de theologie geen onoverkomelijke tegenstelling behoeft te bestaan neemt het boek zijn lezer mee langs de vele en belangrijke vragen over het leven op aard. Het wereldbeeld, het kultuurbeeld en het mensbeeld worden achtereenvolgens benaderd, waarbij telkens duidelijk wordt gemaakt wat de wetenschap wel en niet weet over deze zo belangrijke kwesties. Elk van deze onderdelen wordt afgesloten met een bijbelse en theologische beschouwing in vrijzinnig protestantse geest. Het resultaat is een echt populair wetenschappelijk boek geworden in de goede

zin van het woord, dat lezers met het nodige onderscheidingsvermogen leerzame uren zal bezorgen. Dr. Clemens Epping O.F.M.

W. S. Sevensma, *Beknopte Geschiedenis van het Kostuum.* Gorinchem J. Noorduyn en Zoon N.V. 1956, *f* 6.90.

Ofschoon dit werk allereerst geschreven is ten gerieve van examinandae voor akten in het meisjesnijverheidsonderwijs, mag een ruimer verspreiding worden gewenst, aangezien - zoals Sevensma terecht zegt - in steeds breder kring de ogen opengaan voor de enorme betekenis van de kleding, niet enkel als materiële faktor in de samenleving, maar vooral als direkte uiting van de geest in een bepaalde periode. De auteur behandelt de ontwikkeling van het kostuum (en ook van haardracht, hoofdbedekking en schoeisel) in overoude tijden (Egyptenaren, Hebreeën ... Grieken, Romeinen). Vervolgens beschrijft hij de kleding van de Byzantijnen, de liturgische kleding en de kleding van het Westen in de Middeleeuwen en in de nieuwe tijd. Tenslotte de kostuumgeschiedenis vanaf de Franse Revolutie. Talrijke illustraties verduidelijken de tekst. E. Sl.

W. G. C. Byvanck, *Keur uit het ongebundelde werk,* ingeleid en met aantekeningen voorzien door J. J. Oversteegen, Zwolle, N.V. Uitg.-Mij. W. E. J. Tjeenk Willink, 1956 (Zwolse Drukken en Herdrukken voor de Mij der Ned. Letterkunde te Leiden nr. 16), ing. *f* 5.65.

Dr. Byvanck (1848-1925) is in de letterkundige geschiedenis bekend door zijn werken over literatuur, meer dan door eigen litteraire werken. Maar de Heer Oversteegen heeft ons overtuigd, dat we hier te doen hebben met een ten onrechte vergeten figuur in onze letteren en geeft daar de bewijzen van in de opgenomen artikelen. Het is de spanning tussen kunstenaar en geleerde, die in Byvanck domineert en in talrijke geschriften tot uiting komt. Bereisd en belezen als weinigen, door zijn Franse schrijvers-vrienden bewonderd, paste hij moeilijk in het vrij enge, Hollandse kadertje van die dagen. Zijn Fruinstudie, waarin hij aantoonde, dat in Fruin de kunstenaar gedood was door de wetenschapper, werd als heiligschennis gebrandmerkt door diens leerlingen, die in veel hoger mate met het gehekelde euvel behept waren. Jammer dat deze studie niet in dit boek werd opgenomen.

Behalve enige artikelen uit de Groene Amsterdammer, die minder aanspreken, zijn er in deze bundel drie Gids-studies te vinden, waarvan het derde, getiteld: „Sentimenteele Anecdote uit de 18e Eeuw - Liefdesbrieven van Gerard Meerman" een blik geeft op het intieme karakter van die tijd" (p. 201). Hoe scherp komt de figuur van deze achttiende-eeuwse decadent, „de man van conditie" voor ons staan in zijn dingen naar de hand van een lichtzinnige kokette, Haagse dame! We begrijpen, dat hier een kunstenaar aan het woord is, die in zijn karaktertekening raker schetst, dan een geleerde dat vermag te doen! A. F.

Dr. A. Sizoo, *Augustinus, Leven en werken.* Kampen, J. H. Kok N.V., 1957, geb. *f* 13.75.

Zoals de acteur in Woord vooraf konstateert ontbrak in Nederland ondanks de vrij grote stroom van publikaties bij de herdenking van Augustinus' dood in 1930 en het verschijnen van het zeer erudiete boek van F. van der Meer over Augustinus als zielzorger, nog altijd een ietwat uitvoerige biografie van deze grote kerkvader. Met Augustinus' leven en werken tracht Sizoo deze leemte aan te vullen. En het moet gezegd dat hij hierin wonderwel slaagt. Na een inleiding over het milieu Afrika en over de bronnen van Augustinus' leven schetst Sizoo in de eerste hoofdstukken Augustinus' jeugd, studententijd, zijn ambt als rhetor in Karthago, Rome en Milaan, de bekering, de laatste jaren in Italië en het beeld van zijn moeder Monnica. Vanzelfsprekend zijn de Confessiones hierbij de leidraad. Vervolgens beschrijft Sizoo Augustinus als priester en vooral als bisschop: het dagelijks leven en verschillende speciale gevallen uit de praktijk. Aparte hoofdstukken zijn gewijd aan Augustinus' briefwisseling en prediking. Daarna wordt Augustinus opgevoerd als bestrijder van de drie grote ketterijen van die dagen: het Manicheïsme, het Donatisme en het Pelagianisme. De auteur wijdt een hoofdstuk aan Augustinus' werk in het algemeen en een aan de Belijdenissen en de Staat Gods in het bijzonder. Tenslotte beschrijft hij Augustinus' laatste levensjaren en schetst hij zijn persoonlijkheid. Aantekeningen, chronologisch overzicht vervolledigen het werk, een register eigennamen vergemakkelijkt het naslaan.

E. Sl.

Dr. A. van Selms, *De verscheurde stad, Oud-Jerusalem waar de Joden niet kunnen komen,* Den Haag, J. N. Voorhoeve, z.j. (1956), 144 blz., geb. *f* 7.90.

Naar aanleiding van een bezoek, door deze in Judaicis bekende auteur onlangs aan het arabische gedeelte van het huidige Jerusalem gebracht, wordt hier een tekening gegeven van de tegenwoordige situatie in wat voor ons christenen geldt als de eigenlijke heilige stad, het Jerusalem van de profeten en de apostelen, van Christus zelf vooral. Bijbels geinteresseerd, werkelijk objectief blijvend bij de zo ingewikkelde vragen over de verhoudingen tussen het huidige Jordanië en Israel bespreekt de auteur allerlei aspecten en vooral nadelen van de tragische situatie thans. Hij slaagt er daarbij niet alleen in de huidige situatie levendig weer te geven, hij weet ook van de gelegenheid gebruik te maken tot velerlei interessante aanwijzingen voor de bijbellezer wat betreft planten en dieren, behuizing en wijze van leven, de vondsten te Qumrân bij de Dode Zee enz. Een zeer leerzame behandeling voor ieder die bij het huidige H. Land of het milieu van onze bijbelse gedachtenwereld geinteresseerd is. De goede uitgave wordt ontsierd door een ernstige drukfout op blz. 114 en de voor katholieke lezers erg onverkwikkelijke benaming van de H. Mis op blz. 64 als: „de wijding van het sacrament". Dr. Clemens Epping O.F.M.

Theo Stols, *Spanje's pracht en praal, liefde-bloed-mystiek en vuur*, 's Gravenhage, N.V. Uitgeverij Nygh en van Ditmar, (1955), 259 blz. tek. en buitentekstfoto's, *f* 9.50.
Dit boek van Stols neemt een eigen plaats in onder het steeds groeiend aantal toeristische beschrijvingen van het spaanse land en volk, omdat het de lezer zeer duidelijk laat voelen, dat men met Spanje niet klaar komt in een vluchtig bezoek. Over Spanje kunnen nog veel meer boeken geschreven worden, die stuk voor stuk verschillend en toch zeer rijk kunnen zijn. Spanje's geschiedenis is zó rijk en zózeer „barok", dat dit land en dit volk zich van alle kanten willen laten zien en laten bewonderen.
Dit doet ons, die de grote Barok nooit in die mate gekend hebben, misschien pronkerig en protserig aan. Er is misschien ook geen land en geen volk, waarvan de geschiedenis nog zó doorwerkt in het leven van vandaag. Dit maakt de kennismaking met Spanje tot zo'n heel bizondere ervaring, waar men niet gemakkelijk mee klaar komt.
Het interessante en waardevolle van Stols' boek is, dat ook het katholicisme - in het verleden en in zijn historisch bepaalde nawerking - in deze schetsen meespreekt. Dit mist men teveel in andere boeken over Spanje. Hierdoor is dit boek goede voorlichtingslectuur geworden, die voor Spanje-bezoekers - vooral niet-katholieke - onontbeerlijk is. Spanje bezoeken zonder enig begrip van en aanvoelingsvermogen voor het katholicisme - juist in de tijd van de Barok - maakt het reizen daar voor velen tot een ergernis.
Uiteraard komt in dit algemene werk over Spanje het „franciscaanse" slechts een enkele keer - en dan nog toevalligerwijs - ter sprake, bijv. in enkele opmerkingen over de verering van Sint Antonius (blz. 35 en 90), het derde-ordelingschap van Cervantes (blz. 18) e.d.
De getekende illustraties hebben een vluchtigheid, die is aangepast aan de stijl van dit vlot en onderhoudend geschreven boek. De foto-illustraties bieden de gebruikelijke kijk op Spanje, waarbij men zich wel eens afvraagt, of fotografen nu altijd in een rijtje moeten staan of elkaar na moeten reizen.
Overigens geldt ook hier wat reeds eerder werd opgemerkt: Spanje's rijkdom - zijn „pracht en praal" - is zó overstelpend groot, dat reproductie van een klein gedeelte ons, die doorgaans met veel minder moeten doen, al gauw tevreden stelt. P. Herman Hagen O.F.M.

De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. Geillustreerde beschrijving. Uitgegeven vanwege de Rijkscommissie voor de monumentenbeschrijving. Deel II. De Provincie Utrecht. Eerste stuk: De Gemeente Utrecht door Dr. E. J. Haslinghuis.
Met afbeeldingen naar tekeningen van H. van der Wal, G. de Hoog Hz. †, W. A. Hemsing †, A. J. Mulder †, W. van der Pluym, C. A. Baart de la Faille, D. Jansen, W. Stooker en naar foto's van G. T. Delemarre, J. P.

A. Antonietti, W. A. Hemsing † en anderen. Eerste aflevering, 's-Gravenhage, Staatsdrukkerij- en uitgeverijbedrijf 1956, *f* 8,—.

Dit deel gewijd aan de stad Utrecht handelt over de verschillende namen van de stad (Trajectum, Trecht, Utrecht enz.) en geeft een beknopte behandeling van haar wapen, zegel, munt en keur. Volgt een kort overzicht van haar geschiedenis met het oog vooral op de voornaamste monumenten en de configuratie van de stad. Daarop volgt een beschrijving van de verdedigingswerken (waarbij een samenvatting van hetgeen aangaande het bedolven Romeinse Castellum bekend geworden is), de bruggen, werven, kluizen, wedden, immuniteiten enz., de militaire dienstgebouwen, de wereldlijke gebouwen: paleizen, Rijks-, gewestelijke en stedelijke dienstgebouwen. In de stadsgeschiedenis wordt de stichting vermeld van het Minderbroedersklooster in 1246 (p. 17). Het werk bevat talrijke illustraties o.a. van een plattegrond naar tekening (± 1560) van Jac van Deventer met betiteling der kerken, waaronder een Franciscuskerk en een plattegrond in Joan Blaeu's „Toonneel der Steden" (1649), waar onder nr. 20 de plaats wordt aangeduid waar het minderbroedersklooster stond. E. Sl.

Das Goldene Evangelienbuch von Echternach im Germanischen National-Museum zu Nürnberg. Beschrieben von Peter Metz, Prestel Verlag, München, (1957), DM 48.

De Codex Aureus Epternacensis is een van de grootste en schoonste handschriften van de Middeleeuwen. Het is een document dat geheel enig is in zijn soort en de kultuur vertegenwoordigt zowel van de Ottoonse als van de Salische keizertijd. De „facade", in goud gedreven met edelstenen bezet en met kostbaar ivoor reliëf versierd, is vervaardigd in opdracht van Otto III en zijn moeder Theophano, een byzantijnse prinses. Dit sierstuk dateert van 990 en was bestemd voor de abdij Echternach. Het bevat behalve de figuren van de keizer en de keizerin, de afbeeldingen van Maria, Willibrordus en Benedictus links, van Petrus, Bonifacius en Ludger rechts. De inhoud vormen de vier Evangeliën in fraaie Karolingische minuskels geschreven, gedeeltelijk op een purperen fond, met talrijke sierbladen, initialen en voorstellingen, niet enkel van de gebeurtenissen (Annuntiatie, Visitatie, Geboorte van Christus enz. genezing van de lamme enz., Passie), maar ook van de parabels (Werklieden in de Wijngaard enz.). Tekst, ornament en illustratie ontstonden in het midden van de 11e eeuw onder de regering van Hendrik III in het Scriptorium van Echternach. In twee verschillende tijden ontstaan weerspiegelt de Codex, aldus Metz, het verschil in de machtsverhoudingen tussen Regnum en Sacerdotium zoals dit intrad in de eerste helft van de 11e eeuw. Metz ontwerpt een beeld van het geestesleven van die dagen, waarin de H. Schrift de centrale plaats inneemt. Daarbij verklaart hij uitvoerig de symbolen, die in de Codex voorkomen. Is wellicht niet ieder detail van dit exposé even aannemelijk, duidelijk wordt wel de gehele achtergrond

van waaruit dit dokument kultuurhistorisch en theologisch moet worden verstaan. Aan de beschouwingen van Peter Metz gaat een voorwoord vooraf van Ludwig Grote, waarin de lotgevallen van het boek worden geschetst. Ten zeerste valt het toe te juichen, dat het Germanische National Museum dit middeleeuwse kunststuk, anders welhaast ontoegankelijk, in een schitterend uitgevoerde publikatie - gedeeltelijk in kleurendruk - onder het bereik gebracht heeft van een groter publiek.

Dr. E. Sloots O.F.M.

Dr. J. C. Boogman, *Nederland en de Duitse Bond 1815-1851*. Historische Studies V, 2 dln., Groningen, J. B. Wolters 1955, X-826 blz. *f* 27,50.

De eerste koning der Nederlanden, Willem I, kreeg in 1815 als vergoeding voor zijn verloren Duitse gebieden, het nieuw gecreëerde Groothertogdom Luxemburg toegewezen. Op grond van dit ruilplan en meer nog om de noordelijke barrière tegen Frankrijk te verbinden met de oostelijke, werd Willem I lid van de Duitse Bond. Toen na de opstand van 1830 eindelijk na negen jaren de definitieve scheidingsregeling met België tot stand kwam, werd de helft van het Groothertogdom een provincie van het nieuwe koninkrijk België en daarmee onttrokken aan de Duitse Bond; voor dit verlies werd, zeer tegen de zin van Willem I overigens, compensatie gevonden in de Nederlandse provincie Limburg, die geformeerd tot Hertogdom, met uitzondering van Venlo en Maastricht met hun onmiddellijke omgeving, voortaan deel uitmaakte van het Duitse Bondsgebied. Nadat Dr. Boogman dit alles zeer uitgebreid uiteengezet heeft, bespreekt hij boeiend en met grote kennis van zaken de economische en persoonlijke achtergronden van het beleid van koning Willem II en diens voornaamste adviseurs in Duitse zaken. De positie van Willem II ten opzichte van Limburg én als Nederlands souverein én als Duits bondsvorst schiep bijzondere moeilijkheden, waartegen de politiek-onzekere koning-hertog, behept met een aantal wensdromen, niet was opgewassen. Een duidelijke lijn in het buitenlands beleid is dan ook ver te zoeken. Het had voor de hand gelegen, dat de regering er naar gestreefd had langzaam maar zeker Limburg los te maken uit de Duitse confederatie. Feitelijk gebeurde het tegenovergestelde. De nationale eenheid van Duitsland werd door de revolutie van 1848 - door de schrijver in een zeer verdienstelijk hoofdstuk geschetst - een heel eind op weg gezet en tot die nationale eenheid diende volgens het Parlement van Frankfort ook Limburg te behoren. Deze Duitse pretentie kreeg een zeer dreigend aanzien, omdat de Limburgse bevolking zich in overgrote meerderheid liet leiden door de separatistische propaganda onder leiding van baron Scherpenzeel-Heusch. De Nederlandse regering, in feite de koning met het ministerie-Donker Curtius, heeft in die maanden naarstig gezocht naar een plausibele oplossing, maar was er beslist niet afkerig van in grote mate aan de Duitse eisen tegemoet te komen. Het is verbijsterend te lezen, wat een Nederlandse minister als Van Bosse zich veroorloofde te verklaren over het belang van Limburg

voor ons land. Nederland behield de provincie, maar dat is op de eerste plaats te danken aan het mislukken van de revolutie en de nationale beweging in Duitsland; toen dit duidelijk begon te worden, kwam er een meer vaste lijn in de politiek van de Haagse regering tot behoud van de provincie. De afwikkeling van de crisis tot 1851 lag in de handen van het ministerie-Thorbecke, dat aanstuurde op verbreking van de band met Duitsland, maar daarin mocht het niet slagen. De zeer gedetailleerde beschrijving van deze crisis in een viertal hoofdstukken vormt de kern van het boek (blz. 268-711). Er is vanuit het oogpunt van compositie wel iets op aan te merken, dat er nog vier inleidende hoofdstukken aan voorafgaan en dat er een epiloog van 100 bladzijden op volgt.
Het boek is een echte bronnenstudie, maar zal ook door de niet-historicus (vooral in Limburg) met grote interesse gelezen worden. Ook hij zal graag instemmen met de wens, dat de door de auteur beloofde publicatie over de slotfase van de Limburgse kwestie (1866-1868) niet al te lang op zich zal laten wachten. Vermelding verdient hier nog, dat de minderbroeders te Weert in 1848 tegenstanders waren van de separatistische actie in Limburg (zie blz. 512 noot 1). P. Fid. v. Velzen O.F.M.

Dr. C. Pauw, *Strubbelingen in Stad en Lande, Groningen,* J. B. Wolters, 1956, *f* 14,90.
Ten tijde van de Republiek waren zowel de Generaliteit als de afzonderlijke gewesten bij herhaling aan verdeeldheid ten prooi. Toch was er van de zeven gewesten geen, waarin de conflicten zo permanent waren als in de provincie Groningen, in Stad en Lande, zoals men gewoonlijk zei. De schrijver toont ons in dit boek één van die conflicten en wel dat, hetwelk zich in de jaren 1708-1709 heeft voorgedaan rondom de „eedstaving" van de meerderjarig geworden stadhouder, Jan Willem Friso.
De hoofdfiguur is echter niet Friso, en het conflict om zijn persoon staat niet op zich zelf. Het is de schrijver te doen om de fameuze Jan Willem Ripperda, de politieke avonturier, die als Ommelander edelman begonnen, Nederlands gezant te Madrid en nadien eerste minister van Spanje werd en eindigde als sjerif van de sultan van Marokko. Toch duikt hij pas aan het einde van het derde hoofdstuk op. De overgrote hoeveelheid onbenutte archivalia, die hem voor een nieuwe Ripperda-biografie ten dienste stonden, hebben de auteur ertoe gebracht, zich voorlopig tevreden te stellen met dát deel van diens leven, waarover slechts weinig en dan nog onbetrouwbare literatuur bestaat, n.l. Ripperda's optreden in het Groninger gewest zelf. Dit optreden valt voor een belangrijk deel samen met het conflict van 1708-1709, waarin hij, grotendeels achter de schermen, een beslissende rol heeft gespeeld.
Het eerste hoofdstuk geeft een uiteenzetting van de politieke constellatie in Stad en Lande, door de schrijver uit verspreide gegevens samengesteld. Hierin bespreekt hij de machtsverhoudingen in de Ommelanden, en ver-

volgens de verhouding van de Ommelanden tot de Stad, die uiteindelijk beheerst werd door de vrees van de Ommelanden voor de politieke en economische overheersing door de Stad. De verhoudingen binnen de stad zelf liet de schrijver, als tot het begrip van het geheel onnodig, terzijde. In het conflict, dat handelde over de positie, die men Jan Willem Friso nu hij meerderjarig geworden was, zou toekennen, stond de stad achter Friso, terwijl de oproerige Ommelander Heren steun zochten en vonden bij de Staten-Generaal bij Holland, d.w.z. bij de toenmaals hevig anti-stadhouderlijke gewesten. Deze trachten in hun geest te interveniëren. Het conflict eindigde met een plotseling - overigens slechts mondeling - excuus van Friso tegenover zijn tegenstanders en met een uiterlijke verzoening tussen de Ommelanden en Stad, waardoor de Statenvergaderingen weer doorgang konden vinden, doch zulks zonder dat één van beiden zijn standpunt prijs gaf.
Achter deze „oplossing" stond Ripperda. In deze jaren steunde hij Friso, doch hij zal deze spoedig verloochenen als hij als gedeputeerde ter Staten-Generaal de gunst van Heinsius zal zoeken. Zulk een frontverandering zal hij later ook tegenover zijn meesters in Spanje tentoonspreiden. Hetzelfde deed hij ook met betrekking tot zijn geloof: van huis uit katholiek, werd hij hervormd, om in de Ommelanden een politieke rol te spelen; in Spanje weer katholiek geworden, zal hij in Marokkaanse dienst mohammedaan worden!
De manier, waarop Ripperda, - van wie we een complete levensbeschrijving krijgen tot aan zijn vertrek naar Spanje, - tijdens het conflict bij zijn egoistische manipulaties achter de schermen wist te blijven, om zich slechts bij de „oplossing" te vertonen, was meesterlijk.
Het is te hopen, dat de schrijver deze biografie t.z.t. voortzet, want het werk heeft verschillende voortreffelijke eigenschappen. Het is zeer uitvoerig geannoteerd zonder enige schade voor de tekst, het is helder, boeiend en vlot van stijl, hier en daar niet zonder humor, en tenslotte - en dit was de voorwaarde van die stijl - het is úít de archiefstukken gekomen. De schrijver heeft zich achter die stukken niet verscholen, maar ze zó verwerkt, dat ze in een gesloten verhaal geheel opgaan. Alleen de stijl van het eerste hoofdstuk verraadt te veel, dat we dan nog niet aan het verhaal toe zijn.
Dr. Pauw schreef een mooi boek, bij de lezing waarvan men echter geneigd is zich af te vragen, of zoveel tijd, arbeid en talent niet een grootser onderwerp zouden zijn waard geweest. Ook daarom hopen we, dat hij ons naast de Ripperda ener gewestelijke politiek, ons ook die zal tonen, welke een wijle „de teugels der Europese politiek in handen heeft gehad".

Dr. F. B. M. Tangelder.

ALGEMEEN REGISTER

AFKORTINGEN: Ann. = Annuntiaat; bibl. = bibliografie; bsch. bisschop; c. circa; FMM = Franciskanessen Missionarissen v. Maria; gard. = gardiaan; kl. = klooster; lit. = literatuur; mbr. = minderbroeder(s); PR = Penitente(n) Rekollektine(n); prov. = provincie of provinciaal; wh. = wereldheer.

Aa, Florentius v. der, edelman en kluizenaar 431-432
Aalmans, Joannes, OFM 432
Aalmans (Aelmans), Joannes Henricus, OFM † 1717, 432
Aartsen (Aertsen), Franciscus, OFM 412, 418 (31)
Adam Sasbout, zie Sasbout
Adolfus OFM, prov. † c. 1315, 285
Adrianus v. Gouda OFM † 1572, 121
Adriani, Adrianus, SJ 221
Aelders, Johan. Francisc., OFM 15
Aghina, Felix Xaver., OFM lit. 430
Aengenent, J. D. J., bsch. Haarlem 426
Agenten v. de Natio germano-belgica, lit. 416, 419 (58)
Aken, van, wh. 190, 198
Aken, moeder Gerarda v., PR † 1950, 207
Albert (v. Utrecht) OFM 250, 252, 253
Alexander v. Hales 339-340
Alfardus, gard. Harderwijk 1315, 288
Alfonsus v. Madrid OFM 344, 437
Alkmaar, martelaren † 1572, 121, afb. 284
Alkmaar, statie mbr. 1706-1857, 124-126, 409
Allard, H. J., SJ 403, 416 (5)
Alva, hertog v. 113
Amsterdam, statie mbr. Mozes en Aäron 120, 176-178, 339-407
Amsterdam, kl. FMM 26-28
Amsterdam, kl. Paulianen 277
Annuntiaten 72, 312-313
Antonius v. Padua 343, 441
Antwerpen, kl. mbr. biblioth. 330, 331, 332
Antwerpen, Museum Philologico-Sacrum 345
Arendonk, zie Daniël v.
Armoedestrijd 240-243
Arnoldus OFM, custos Brabant 1315, 286, 287
Arnoldus ab Yscha OFM 313
Asselbergs, rekt wh. 205
Asveld, Wilhelmus v., OFM 110

Backx, R., wh. 343
Bael, Jan v., OP 222
Baeten, Mgr. bsch. Breda 373
Balthasar, Alexander, OFM † 1854, 110
Bannier, Eucherius, OFM 111
Barchman-Wuytiers, wh. 408
Barrevoeters 258, 262 (16-17)
Bartholomeus Anglicus OFM 343
Bartholomeus d'Astroy OFM 344
Bartholomeus Salutius OFM 344
Beek, Mgr. v. 362
Bennenbroek, Simon, OFM prov. 99-102, 110, 174
Bergen-op-Zoom, Franciskanessen P.R. 185-212
Bergh, Gonsalvus v. den, OFM † 1922, 94, 110, 174
Berkel, Rosarius v., OFM 100
Berlo, Serafinus v., OFM 91
Bernardinus de Bustis OFM 343
Bernardinus v. Siëna 343, 344
Bernink, zie Hendrik
Beugen, Justinus v., OFM † 1834, 9-15
— bidprentjes 11-12
Bibliotheken in de Germ. Inf. 329-347
Bie, (Elisabeth de), moeder Rosa, PR † 1851, 192-199
Blankaart, wh 413
Blomevenna 222
Boeckholt, Theodorus v., OFM 414, 419 (48)
Boer, F. de, deken v. Sittard † 1623, 330
Boere, Antonellus, OFM 100
Boermans, Mgr., bsch. Roermond 173
Boetendaal, kl. mbr. biblioth. 332
Boex, Franciscus, OFM 410, 417 (20)
Bohnen, Caspar, OFM lit. 430
Bolsward, kl. mbr. c. 1270, 286, 287, 426
— kl. mbr. afb. 436
— kl. mbr. lit. kerkmeubels 436-437
Bolten, Aurelius, OFM Saksische prov. 415-416, 419 (56)
Bommel, Mère Josephine v., PR † 1944, 367, 368-376
Bonaventura 340, 344
Boogaard, Macedo v. den, OFM 111
Boort, Innocentius v., OFM lector 172
Borne, Fidentius v. den, OFM 122, 296, 374, 377 (1)
Bortel, Cornelis v., OFM † 1728 412, 418 (34)
Bos, Pacificus, OFM Cap. bsch. 207-208
Bosch, Reinerus v. den, OFM 411, 417 (27)
Bosco, Joannes, OFM 341
Bots, wh. 171
Bottenhorn, Joannes, OFM 110
Bottens, Fulgentius, OFM 338, lit. 430
Bourcelli, Joannes, OFM lit. 295
Bourti(e)l, Jean, OFM br. metselaar † 1707 272, 275 (4)
Boxmeer, kl. karmelieten biblioth. 342
Brabant, kustodie 286
Brands, (Wilhelmina), moeder Philomena, PR 193, 194, 199-202
Brecht(anus), zie Livinus
Breda, Simplicius v., OFM 175
Brico, Willibrord, OFM † 1907, 94-95, 110
Brielle, kl. klarissen 276
Broersen, Meinardus OFM 100
Broikway, Antonius - v. Königstein OFM 338
Brugge, zie Lucas v.
Brugman, Jan, preken te Bolsward 1459, 436; te Haarlem 1461, 251, 252, 253 (3); te Kampen 279
— liederen 437
— Sacrosanctae, lit. 127
— lit. 126, 253 (3), 294, 295, 296, 436, 437

Bruno v. Weert OFM, lit. 307
Brunott, Adelbertus, OFM 110, 171-172
Brussel, kl. mbr. biblioth. 330-335
— kl. mbr. archiefbrand 1695, 332-333
— Rooklooster biblioth. 334-335
Bukentop, Henricus, OFM 338
Bulters, Augustinus, OFM 107, 111
Bunderus, zie Joannes
Burgers, Rogerius, OFM 172
Burgmeyer, Jacob. Joann,. OFM †1895, 77-78, 88, 110, 416 (5), lit. 430
Buul, Theodosius v., OFM 100, 101, 111
Bijlevelt, Joann. v., ap. vic. 403, 410, 412, 415, 417 (14)
Bijns, Anna, bibl. 420-422

Caenen, Gulielm. Mathias, OFM, testament † 1734, 267-269
Caminada, Honoratus, OFM prov. 100, 180
Canisius, Mathias, OFM gard. 313
Canisius, P., SJ 219, 220-222
Capistranus, zie Joannes
Chappotin de Neuville, (Hélène de), Moeder Maria v. de Passie FMM 16-8, 18-24
Chermin, Werner, OFM 111
Claessens, Desiderius, OFM 172
Clara, Sint, acrostichon 285-286
Cnopenaer (= Minderbr., zie ook Knoperenkerk) 118-120
Cock, Th. de, wh. 403, 410
Codde, P., ap. vic. 407
Coelde, Dirk (Theodoricus v. Munster), OFM liederen 437
— lit. 295, 296, 437, 440, 441
Commissarius generalis, ambt lit. 416, 419 (62)
Conrit (van Cleve) OFM 262 (19)
Coopmans, Laurentius, OFM 344
Cornelisse, Dorotheus, OFM 172
Cornelius v. Diest OFM † 1572, 121
Cornelius v. Wijk OFM † 1572, 126
Corduanier, Jacob, OFM 313
Cotens, Peter, OFM 269-270
Couperus, Louis 53-68
Cousebant, Nicolaas Wiggersz., OFM Keulse prov. 172, 179, 300-301
Couwenberg, Adrianus, OFM 417-418 (28)
Couwenberg, Henricus, OFM 411, 417-418 (28)
Couwenbergh, Petrus, OFM 412
Cox (Cocks), Jacobus, OFM † 1732, 412, 418 (31-32)
Cozza, Laurentius, OFM generaal 416, 419 (64)
Crombach, Romanus, OFM 174
Croonenborch, Mathias, OFM 313
Cuppens, Petrus, OFM 344

Damen, A., ap. vic. 399
Daniël v. Arendonk, gard. † 1572, 121, 420; afb. 234
Delen, St. v., wh. 221
Delft, statie mbr. 409
Derks, Joannes, OFM 110
Derks, Leonardus, gard. 172
Derks, Theodulus, OFM 100
Deventer, kl. mbr. 1315, 286-287, 294
Deventer, kustodie 1315, 286
Dewaigne, Didacus, OFM 410, 416, 417 (21), 419 (60)
Didacus Stella OFM, spanjaard 343, 344; bibl. 338, lit. 437
Dierhoff, Johann. Henr., OFM † 1875, 74-75, 110
Dierna, Henricus, OFM † 1721, 416, lit. 419 (63)
Dierks, (Anna), Marie Adolphine, FMM † 1900, 24, 26; afb. 19
Diest, zie Cornelius v.
Diest, kl. mbr. biblioth. 330, 335
Dionys v. Holland OFM lit. 295
Dirks, Servatius, OFM bibl. 347 (29-30), 422 (2)
Dirkz., Jacob, observant? lit. 279
Dijk, Mère Birgitte PR † 1898, 363-364
Donthiers, Cornelius, OFM lit. 295
Doornik, kl. mbr. 113-114
Dordrecht, kl. mbr. (gaudent) 257, 259; 1315, 287
Driel, statie mbr. 409-410
Dungen, Den, statie mbr. 1649-1710, 410
Dijck(e), Bonaventura v. den, OFM prov. bibl. 407-408, 417 (11), 440
Dijk, Amideus, OFM 51, 296
Dijk, Mère Birgitte PR † 1898, 363-364
Dijk, Mère Dominique PR † 1891, 360-363

Ebben, Joannes, OFM 15
Eenbergen, Marcellinus v., OFM 110
Egidius de Monte OFM, bsch. Deventer 180
Egmond, zie Joannes v.
Einde, Willem v. den, wh. † 1599, 330
Elsenbroeck, Henricus v., OFM † 1833, lit. 428, 441
Engelbertus v. Terborg OFM † 1572, 121, 127
Engels, Engelbertus, OFM 111
Erckel, Joannes v., wh. 399, 407, 408
Esch(ius), Nicolaas v. 219, 222, 234
Etten N. Br. kl. PR 348, 350-381
Etten, 't Withof passim 355-381
Ewijk, statie mbr. lit. 428
Ewijk, Jozef v., OFM 110
Eycken, Joann. Petrus v., OFM 15
Eykholt, Robertus, OFM 100-101, 111
Eijnden, Castulus v. den, OFM prov. 118

Filips II, 113-114
Filippus v. Meron OFM lit. 295
Florus, Christianus, OFM 110
Fox, W., wh. 410
Franciscanessen Missionarissen v. Maria, (FMM) gesticht 1877, 16-49
Franciscanessen-Penitenten-Recollectinen, gesticht 1838, 185-212
Franciscus v. Assisië, gebed om vrede 123-124, 439
— afb. 283
— lit. 44, 53-68, 382-396, 438
Frassen, Claudius, OFM 340

Gaudenten 239-266, 296
Gazet, Nicolaas, OFM lit. 313

Geise, Paternus, OFM ap. pref. 38
Gendt, Franciscus v., OFM prov., lit. 313
Genk, Mgr. v. 202
Genuchten, Benvenutus, OFM † 1956, 105, 107-109, 110, afb. 108
Gerrit v. Gouda OFM lit. 295
Gerhardus (v. Roermond) OFM 1315, 287
Gerhardus (v. Utrecht) OFM 1315, 287
Germ, Mère Chantal, PR 368, 371-373
Germania Inferior, bibliotheken 329-347
Gerritsen, Matheus Henricus, OFM † 1894, 79-92, 110, afb. 80
Ghéry, Jan, OFM 2 brieven 113-117
Giezen, Basilius, OFM 174-175
Gilbertus Nicolai OFM portugees † 1532, 70, 73 (4), 313
Gilissen, A., OFM 175
Gilissen, Octavianus, OFM 103-104, 111
Gilkens, Simon, gard. 343
Gils, Van, wh. 179
Glabbais, Egidius, OFM † 1722, 399-407, 410, 412, 413, 415, 416 (3-5)
Glapion, Jean, OFM lit. 295
Goes, statie mbr. 411
Goofers, Jacobus, OFM 15
Goossens, Mathias, OFM 127, 296
Gorkum, martelaren v. †1572, 433, 434
Gorkum, kl. mbr. 277-278
Gouda, zie Gerrit v., Joannes v., Willem v., Martinus v.
Gouda, kl. mbr. 310-411, afb. 425-426
Graaf, Eduardus, OFM 100, 426, afb. 424
Graaf, J., Mgr. 173
's-Gravenhage, legatie mbr. 411
Groningen, kl. mbr. c. 1254 286, 287, biblioth. 335
Grauwe broeders 258
Grauwzusters 185, 258, 262 (18), 348, 349
Guttecoven, Jan v., OFM apostaat lit. 279
Gijsbertus OFM, gard. Brussel 1315, 287

Haarlem, kl. mbr. 239-266, biblioth. 335
Haarlem, statie mbr. Damsteegje 414-415
— statie mbr. Damsteegje 414-415
Haarlem, kl. Augustijnen 261 (10)
— Jacobijnen (OP) 243, 258, 260,
— Johannieters 262 (21)
— Vrouwenbroeders (O.Carm.) 243, 258, 260, 262 (21), 265
Haarmans, Celsus, OFM 111
Haastrecht, statie mbr. 411
Hacke (la Hache), Joann. Bapt. v., OFM † 1748, 411, 417 (22)
Haenraets, deken Sittard, schenking † 1957, 423
Hoefkens, Theodorus, OFM 110
Hamer, Jacob Petrus Hub., OFM 88
Hamont, zie Kalckbrenner, G. v.
Harderwijk, kl. mbr. 286, 287
Hazebroek, Regalatus, OFM prov. 100, 120, 178
Heel, Dalmatius v., OFM 296, 337, afb. 170
Hees, Willibrord v., OFM † 1879, 75-76, 110, 111 (17)
Heesel, Petrus v., OFM † 1733, 414, 418 (46)
Heinsberg, kl. mbr. 1626-1802, 451
— kl. PR 451
Hellemans, wh. 356
Hemert, Athanasius, OFM 91
Hennepin, Louis, OFM lit. 431
Henno, Franciscus, OFM 341
Henricus, custos Holland 1315, 287
Henricus, gard. v. Luxemburg 1315, 287
Hendrik Bernink OFM lit. 295
Hendrik v. Kempen OFM 445
Henricus, zie Pippinck
Herenthals, zie Thomas v.
Herentals, kl. mbr. biblioth. 330
Herinx, Gulielmus, OFM prov. 341, lit. 313
Herman v. Zutfen OFM lit. 295
Hermans, Justinus, OFM 110
Herp, Hendrik, OFM 149, 343, 344, lit. 295, 296, 313, 440
's-Hertogenbosch, kl. mbr. 1315, 287, biblioth. 335
Hey, zie Lucas v.
Heijden, (Myricanus), Mathias v. der, OFM 173
Heymans, gaudent v. Utrecht 246, 247
Hoeben, Angelus, OFM 110
Hoen, Leopold, OFM 416, 419 (59)
Hofman, Joannes, OFM bsch. Chansi 172
Holland, kustodie 286
Hollandse zending 398
Hoorn, statie mbr. 412
Hooydonk, J. v. bsch. Breda 199, 200, 211, 212, 353, 360
Hopmans, bsch. Breda 205, 206, 208, 365, 366, 367
Horne, zie Jacob I v.
Hortence, moeder 201, 202-204
Hove, Petrus v., OFM 343
418 (33)
Hoijman, Joannes, OFM † 1727, 412,
Hulshof, Valerius, OFM 111
Huyben, OSB 179

Imelda, moeder PR 211-212
Immens, Franciscus, OFM † 1728, 413, 418 (43)
Ingelbertus, Marius, OFM lit. 313

Jacob I, graaf v. Horne, OFM 276, 429 lit.
Jacobus, discreet Dordrecht, OFM 288
Jacobspolder (N. Beveland), kl. mbr. 276
Jacobs, Petrus, OFM 9
Jansen, Norbertus, OFM 91
Janssen, Amandinus, OFM 111
Janssen, A., wh. 222
Jeanne de Valois (Johanna v. Frankrijk), Ann. 1505, 69-73, lit. 281
Jhelys, gaudent v. Utrecht 252
Johanna v. Frankrijk, zie Jeanne de Valois
Joanna v. Jezus, zie Neerinck, J.B.
Joannes XXII, paus 241
Joannes v. Capistrano 127, 241
Joannes OFM, discreet Middelburg 1315, 288
Joannes Bunderus OP 334
Johan v. Egmond OFM 454
Jan Ghéry, zie Ghéry
Joannes Knijff, zie Knijff
Joannes v. Naarden OFM † 1572, 121

Jan v. Reymerswael OFM lit. 295
Jonckers, Franciscus, OFM 344
Jongen, Henricus, OFM 328
Jonghe (Junius), Balduinus, OFM 343, 344
Joosten, Marianus, OFM 172
Junius, zie Jonghe, B.

Kalckbrenner, Gerard v. Hamont, Kartuizer 221, 222-225, 235
Kammerer, Misaël, OFM lit. 151-152.
Kampen, kl. mbr. 286, 287
Keenen, Vitalis, OFM 172
Kemp, Eusebius, OFM 100
Kempen, zie Hendrik v.
Kessel, L., SJ 221
Keulen, kustodie 1315, 286
Keulse prov. 286-288
Kevelaar, (Rotterdam naar) 174-175
Klarissen 73 (6)
Kleef, zie Willem v.
Kleef, kl. mbr. gaudenten 262 (19)
Klumper, Bernardinus, OFM 172
Knoperenkerk (Utrecht, zie Cnopenaer) 119
Knijff, Joannes, OFM bsch. Groningen 180
Koch, Chrysostomus, OFM 110
Kok, Cunibert, OFM 111
Kok, David de, OFM 296
Konventuelen (vóór 1500) 241-243
Kraayvanger, Ferdinand, OFM 110
Kruisweg (opgericht 1461) 158
Kruitwagen, Bonaventura, OFM 296, 300, lit. 431
Kusters, Antonius, OFM prov. 174

Laenen, Cornelius, OFM 411, 417 (25)
Lahaye, Berthold de, OFM 118
Lakerveld, Jacobus v., OFM 344
Lambert (mbr.?) 260, 266
Lampen, Willibrord, OFM 296
Lanspergius 227
Ledenberg, kl. mbr. biblioth. 333
Leeuw, J. L. de, OFM lit. 313
Leeuwarden, kl. mbr. 426
Lehmann, P. 334-335, 346 (25)
Leiden, kl. mbr. lit. 426-427
— statie mbr. Kuipersteeg 412
— parochie Hartebrugskerk 118, 171
Lem, Lambertus, OFM 110
Leoninus, gard. Deventer 1315 287
Leusden, Prudentius v., OFM prov. 99-100
Leuven, kapittel OFM 1678, 331
— St. Maartensdal biblioth. 334
Leyten, P., bsch. Breda 204, 363-365
Lichtenberg, kl. mbr. lit. 431-432
Lieshout, Chrysologus v., 111
Livinus (Lieven) Brecht(anus) OFM 1560 420-422
Loenen, Jacobus, OFM 110
Lohuis, Gilbert, OFM 118
Loicx, Lambertus, OFM 344
Longas, Jozef (de), OFM 411, 417-418 (28-29)
Loninck, Henricus, OFM 110
Loninck, Martinus, OFM 75
Lubeek,, Albericus v., OFM 111
Lucas SJ, 209-211
— v. Brugge OFM lit. 295
— v. Hey OFM lit. 295
Ludolfus, gard. Kampen 1315 288
Ludolf Nicolaas v. Zwolle OFM lit. 295
Luyck, Stefanus v., OFM 399, 409, 417 (15-16)
Luypen, E.S., bsch. Batavia 173
Lijnschoten, Silvester v., OFM 172

Maaseik, kl. mbr. biblioth. 342
Maaseik, kl. Kapucijnen biblioth. 345
Maastricht, kl. mbr. kerk 271-275; biblioth. 330
— kl. Dominikanen biblioth. 345
— kl. Kapucijnen biblioth. 345
— kl. FMM 28-30
Maerlant † 1300 383-387, 396 (1)
Maes, Philibert, OFM prov. † 1735 407, 409, 411, 416 (9)
Marcelis, Henricus, OFM 110
Marchant, Jacobus, OFM 343
— Petrus, OFM 200, 343, 348-349, 360
Marckspier, Joannes, OFM † 1773 121-122
Margaretha, Moeder, PR 204-206
— v. Parma 113-117
Marie Adolphine, zie Dierks, A.
Maria Assunta FMM † 1905 42-43; afb. 20
— v. Oisterwijk † 1547 219-238
— v. de Passie, zie Chappotin
Marsili, Luigi, graaf 406-407
Martinus IV, paus 240
— V, paus 241
— v. Gouda OFM, lit. 295
— v. Turnhout OFM, lit. 441
Mathias Weynsen OFM lit. 295
Mechelen, kl. mbr. biblioth. 330, 331, 332, 333, 334, 335, 346 (9)
Mechtildis v. Lom, Ann. † 1653, 313-314; lit. 437
Megen, kl. mbr. biblioth. 342, 347 (38)
— kl. Klarissen hss 296
Megens, Victor, OFM 100
Méron, zie Filippus v.
Meyer, Patricius, OFM 174
Middelburg, kl. mbr. 1315 276, 287
Mierlo, J. v., SJ 334, 346 (24)
Missieprefekt (begrip) 397-398
Moenen, Bartholomeus, OFM lit. 313
Molemans, Walter, OFM 409, 417 (16)
Monleven, Henricus, OFM 409-410, 417 (18
Monte, zie Egidius de
Moorman, Augustinus, OFM 110
Moretus, J., drukker † 1610 330
Morgatius, Egidius, OFM 416 (5)
Mosmans, Joannes, OFM Cap. + 1618 lit. 430
Motmans, Adrianus, OFM 438
Mulders, Henricus, OFM 344

Naarden, zie Joannes v.
Naathuys, Ignatius, OFM 80, 110
Neerinck, (Johanna Baptista), Moeder Joanna v. Jezus, PR † 1648 348-350, 366
Neve, Alexander de, OFM † 1725 110, 111 (13), 413, 418 (42)
Nicolaas II, paus 240
Nicolaas-Tacitus Zegers, zie Zegers
Nicolas, Edm., bibl. 118

Nieuwenhuizen, Antonius, OFM, archivaris 172
Nistelroy, Lucius v., OFM 110
Nolet, W., wh. 179
Nijmegen, kl. mbr. biblioth. 334, 454
— ,statie mbr. 412-413

Observanten 73 (6), 157, 239-266
Oerle, Reginaldus, OFM 100 ,111
Ognies, Angelus d', bsch. Roermond † 1723, 408, 413
Oisterwijk, zie Maria v.
— kl. Catharinaberg 215-218
Oldenzaal, termijnhuis mbr. 287
Olivieri, paus. gezant 405
Ommel, kl. Mariaschoot 50-52
Oomen, A. A. J., rekt. wh. 205, 211, 350-351, 353
Ooms, Jan, OFM 417 (17)
Ophem, Andreas v., gard. lit. 313
Oudewater, statie mbr. 1709-1860, 74, 413
— parochie mbr. 1860-, 74-112
— broederschap St. Donatus 96-98
— St-Jacobsstichting 103-105
Overbeek, Aloysius, OFM 413, 418 (35)
Overbe(e)ke, Geldophus v., OFM 407, 414, 416 (10)

Paderborn, Herman, OFM 1715, 414, 419 (47)
Pancras, G., burgem. Amsterdam 405
Paderborn, Herman, OFM † 1715, 414, 408
Pauck, Engelbert, OFM saksische prov. 416, 419 (54, 61)
Pauly, Andreas, OFM 69, 73 (3)
Peeters, Romualdus, OFM 172
Penitenten-Recollectinen 157, 185-212, 348-381
Petrus OFM discreet 's-Hertogenb. 288
— lector Zierikzee 288
— v. Alcantara 344
— Aureolus 340
Pieter (v. Utrecht) OFM 252
— Wale (Wael) OFM 243-246, 249, 250, 251
Pieterse, Eusebius, OFM † 1918, 95-96, 110
Pippinck, Henricus, OFM lit. 296
Poort, Dominicus, OFM 110
Potcamp, G., ap. vic. 399
Preckel, Honoratus, OFM Saksische prov. 415, 419 (52) lit.
Procurator, zie Syndicus
Putten, P. v. wh. 406
Pütz, Joannes, OFM Keulse prov. † 1676, 213-214
Pij, kleur 258, 216 (19-20), 317

Raaymakers, Mère Marie Joseph, PR 350, 351-360
Randenraet, Bonaventura, OFM lit. 313
Ranshuysen, Antonius, OFM 110
Reforme v. Limburg 349, 353, 358, 366
Reiffenstuel, Anacletus, OFM 284, 341
Rekem (Reckheim), kl. mbr. biblioth. 342, 343
Rekollekten 157
Remarus, gard. Zierikzee 1315, 287
Reydt, Winandus v. den, OFM 9
Reymerswael, zie Jan v.
Reynaerts, Reinerus, OFM 411, 413-414, 417 (26), 418 (45)
Reyzen, rekt. wh. 175
Richard v. Mediavilla OFM 340
Richel, Nicolaas, OFM 9
Riddere, Jacobus de, OFM prov. 313
Roermond, kl. mbr. kerk 278; biblioth. 330, 336-342, 344, 347 (31, 35-36)
Roermond, kl. PR 413
Rogiers, Franciscus, OFM 110
Roller, Antonius, OFM saksische prov. 415, 419 (53)
Roters, Stefanus Ignatius, OFM 75, 110
Rotterdam, statie en parochie Rosalia (Leeuwenstr.) 174-176, 413-414
Roux, Xaverius le, OFM † 1950, 96, 110
Roy, Franciscus de, OFM † 1572 440
— Gérard le, OFM 411, 418 (30)
Royakkers, Nicasius, OFM † 1918, 92-94, 110
Rutten, Petrus, OFM 9
Ruusbroec 186
Ruyter (Ruiter), Joannes de, OFM † 1725, 110, 413, 418 (41)

Sabatier, Paul 62-68, 393-396
Saelmakers, (Barbara), Moeder Trees (Theresia), PR 192-195, 196
Saes Hildebertus, OFM 109-110
Sanders, Godefridus, OFM 15
Sanderus, A., 331-332, 335, 343, 346 (8, 12-16, 26)
Sanguessa, Franciscus Ludovicus, OFM prov., bsch. Roermond 404, 408-409, 417 (13), 431
— Lazarus, OFM gard. 313
Santfort, Eleutherius, OFM 172
Sas, Hieronymus, OFM 110, 174
Sasbout, Adam, OFM 338, 343; afb. 435
Savenije, Lebuinus, OFM 110
Schaffers, Gerardus, OFM Keulse prov. 414-415; lit. 419 (51)
Scheepers, Liberatus, OFM 172
Schepers, Mgr. 359
— Henr. Benedict., OFM Keulse prov. 414; lit. 419 (50)
Schinck, Joannes, OFM 110
Schipluiden, statie mbr. 414
Schlatman, Jozef, OFM 110
Schmitz, Wolfgang, OFM 296
Schoenmakers, A., wh. 190
Schoonhouwen, Nicolaas, OFM 410, 417 (24)
Schouten, Theodorus, OFM 110
Schoutens, Stefanus, OFM Belg. prov. 346 (7), 416 (9)
Schreurs, Franciscus, OFM 110
Schutjes, Mère Xavier, PR † 1919, 364-365
Scotus 339, 340
Sedulius, Henricus (de Vroom), OFM 179-180, 281
Seesink, Terentianus, OFM 152
Senensis, Nicolaas, gard. 313
Siffridus OFM discreet Bolsward 1315, 288
Simons, Georgius, OFM 172
Sint-Agatha, kl. Kruisheren biblioth. 342

Sint-Truiden, kl. mbr. biblioth. 333; orgel 429
Sloots, Cunibertus, OFM 171
Sluis, kl. mbr. biblioth. 335
Sman, Ambrosius, OFM 110
— F. v. der, OFM 430
Smising, Theodorus, OFM 341
Smits, Wilhelmus, OFM 343; biblioth. 345
Smitsen, Theodorus, OFM prov. 313
Snoek, Evodius, OFM † 1950, 105-107, 110
Soto, Andreas a, OFM lit. 313
Sparmakering, Franciscus Xaverius, OFM 124-125
Spirituelen 240
Spoelberch, Gulielmus, OFM lit. 313, 343
Sporer, Patricius, OFM 341
Spruit, Bruno, OFM gard. 173
— Wiro, OFM 100
Staties mbr. bibliotheken 335
Staveren (Veluwe), kapel mbr. 423
Steen(h)oven, C., wh. 405, 412
Stein, Paulus, OFM 176
Steltenpool, Pelinus, OFM 152
Stokman, Angelus, OFM 100, 111
— Siegfried, OFM 316
Straman, Lucas Jozef, OFM 125-126
Strouven, Elisabeth lit. 430
Stijns, Berardus, OFM 408, 411, 416 (12)
Suchtelen, Gerardus, gard. lit. 313
Superior missionis 398
Swelm, Silverius v., OFM 111
Symon OFM discreet Groningen 1315, 288
— gard. Roermond 1315, 287
Syndicus (of procurator) 241, 262 (21)

Tack, J. P. G., OFM lit. 430
Terborg, zie Engelbertus v.
Teunissen, Bernardus, OFM 426
Theodoricus v. Amersfoort OFM † 1572, 426
— v. Munster, zie Coelde
Thieman, Pachomius, OFM 172, 173
Thomas v. Herenthals OFM lit. 295, 296
— v. Keulen OFM prov. 1315, 286, 287
Thomasse, Joannes, OFM 9
Tienen, kl. mbr. biblioth. 335
Tilmanus, gard. Maatricht 1315, 287
Timmermans, Willem, OFM 335, 347 (27)
Tilmanus, gard. Maastricht 1315, 287
Tollenaar, G., OFM † 1900, 174
Tongeren, Arnold v., 223, 224
Trix, Joannes, OFM prov. 88
Turnhout, zie Martinus v.
— Mère Clotilde v., PR † 1925, 365-367
Tyras, Jacobus, OFM 110

Uden, kl. Kruisheren biblioth. 342
Utrecht, zie Albert v.
— kl. mbr. kerk 1279, 119-120
— stichting 1246 en 1308, 120; 1315, 287
— kl. gaudenten 239-266
— broederschappen lit. 427-428
Utrechtse kapittel 1725, 408
Uyterwijck, Hendricus v., OFM 409, 417 (14)
Uyttert, Henricus, OFM 344

Vaddere, P. de, SJ 413
Varik, statie mbr. 414

Vechel, Judocus v., OFM †1732, 407, 413, 416 (8), 416-417 (10), 418 (44)
— Petrus v., OFM 407, 416 (7)
Velde, Petrus, OFM 313
Velp, kl. Kapucijnen biblioth. 342
Ven, Michaël v. der, OFM 110
Venlo, kl. mbr. 276-277, 312; biblioth. 342, 343-344
— kl. Ann. 312
— kl. Kruisheren 344
Venray, kl. mbr. gebrandschilderde ruitjes 423
Verbeeten, Mère Annette, PR 373-374, 376-377, 381
Vergeer, Deodatus, OFM 111
Verhaar, Fredericus, OFM 111
Verhagen, Antonius, OFM 88
Verharen, Gijsbertus, OFM †1723, 409, 417 (17)
Verhel, Angelus, OFM 412, 418 (37)
Vermeeren, Henricus, OFM 412, 418 (36)
Vermeulen, Willebrord, † 1825 bidprentje 122
Verschueren, Lucidius, OFM 296
Verstegen, Jacobus, OFM 344
Vervoort, Franciscus, OFM lit. 295, 296, 313, 440
Vishaven, C., SJ 221
Vleeschhouwer, zie Willem
Vorst, Ladislaus v. der, OFM 172
Vreese, W. 334
Vroom, Cornelius de, OFM prov. † 1712, 398-399, 409, 416 (2)
Vroom, zie Sedulius
Vijgh, J., wh. 454

Waanders, Salvator, OFM 172
Wadding, Lucas, OFM 343
Wael, Wale, zie Pieter
Waerden, Gerardus v., OFM † 1710, 410, 417 (19)
Walch, J. L., prof. † 1946, 382-396
Wassenaar, Theofried, OFM 111
Weenink, Majella, OFM 111
Weert, zie Bruno v.
Weert, kl mbr. 429, 463; bibioth. 335, 342, 344-345, 347 (36); schilderij 288
— vergadering definitor. 1668, 335
— prov. archief mbr. 333
— kl. PR 157, 276
Wellemans, Franciscus, OFM lit. 313
Wely, Daniël v., OFM 243, 276
Werkhoven, J. v., 88
Weyenborg, Reinoud, OFM 113
Weynsen, zie Mathias
Wiggersz, zie Cousebant
Willem I, 13
Willem II 198, 358
Willem v. Auxxerre OFM 340
— v. Gouda OFM afb. 284; lit. 295
— v. Kleef OFM 455
— de Vleeschhouwer OP † 1525, 334
Winders, Jacobus, OFM lit. 279
Winheim, Erhard v., Kartuizer 219
Winssen, statie mbr. 441; lit. 428
Wit, Solanus de, OFM 110
Witteveen (Drente), kl. FMM 30-34
Witto, gard. Dordrecht 1315, 288

Woldendorp, Plechelmus, OFM 111
Wouter (v. Utrecht) OFM 252, 260, 265, 266
Wouters, Cornelius, OFM 335, 347 (27)
— Franciscus, OFM 344
Wouw, Arnold Ludovic. v., OFM lit. 430
Wubbe SJ 209
Wijckersloot, G. v., aartspriester 407, 415
Wijk, zie Cornelius v.

Yscha, zie Arnold v.

Zegerman, Adrianus, OFM 410, 417 (23)
Zegers, Nicolaas-Tacitus, OFM 338
Zeij, Albanus, OFM 111
Zierikzee, kl. mbr. 1315, 287
Zutfen, zie Herman v.
Zutfen, kl. mbr. biblioth. 335
Zwevenziel, Mathias, OFM 110
Zwolle, zie Ludolf Nicolaas v.
Zwijsen, Mgr. bsch. 's-Hertogenbosch 360

BIBLIOGRAFISCH REGISTER

N.B. In dit register zijn uitsluitend werken, vertalingen of bewerkingen van *Nederlandse Minderbroeders* opgenomen.

HANDSCHRIFTEN

Catalogus librorum conv. Ruraem. 1710 336-342
Coudenhove, Carolus v., Compendiosa descriptio . . . prov. Germ. Inf. 1680 333, 346 (18-20)
— Compilatio chronologica, 1685, 417 (22), 346 (18-21), 432
Memoriale perpetuum conv. Werthensis 342, 347 (37)
Monumenta provinciae 347 (42)
Origo, progressus et modernus status prov. Germ. Inf. 1647, 330, 346 (1)
Pertinentia ad chronologiam prov. Germ. Inf. 1601-1741, 111 (4)
Registrum 1668-1693, 346 (11, 27)

GEDRUKTE WERKEN

Berigt wegens het broederschap der H. Maagd . . . gevestigd te Woerden en Oudewater, z.j. 112 (31)
Boener, Joannes, Verae ad vivum effigies BB. Martyrum Gorcom. 1622, 433
— Delineatio historica fratrum prov. Germ. Inf. etc. Historische afbeeldingen, enz. 1635, 434
Boer, Bertilo de, Waren er reeds mbr. te Haarlem, enz. 1955, 249 (1), 264 (14)
— De Franciskanen 5 eeuwen te Haarlem, 1956, 247 (2)
Borne, Fidentius v. den, De observantie beweging, enz. 1931, 243 (1)
— zie Verbeek-v. d. Borne
(Cauwe, Franciscus vertaalde:) Aelred v. Rievaulx, de pelgrimage v. het kindeke Jesus 437, 440
Croonenborch, Mathias, De 2 geestelijke kolommen 313
Dijcke, Bonaventura van den, (pseud.: Eustachius Janssenius) Epistola familiaris, 1711, 408
— Epistola altera, 1713
— Weeghschael, enz. 1713, 408
— Epistola tertia, 1723, 440
Dijk, Amideus v., Jan Brugman, verspreide sermoenen, 1948, 253 (3)
— Het mbr.-kl. te Bolsward, 1952, 314
Egidius a St Trudone, Fraterniteitsbrief, 1563, 283
Engelbregt Lactantius, De werkende stilte, 1957 (recensie), 139-140
Eustachius Janssenius, pseud. v. Bonav. v. den Dijcke
Fiolet, Armandus, Het erfgoed v. de reformatie in Nederland, 1956 (recensie) 157-158
Gebede- en zangboekje . . . der bedevaart naar Kevelaer, 1839, 112 (29)
Genuchten, Benvenutus v., (Gedenkboekje Sint Jacobsstichting), 1952, 105
— Vier jaren achter prikkeldraad, 1956, 1957, 109, 112 (57)
Geurts, Walter (P.A.M.), De Nederl. opstand in de pamfletten, 1956 (recensie) 308-309
Goossens, Mathias, Studie en opleiding in de Germ. Inf. 1955, 347 (42)
Heel, Dalmatius van, Mbr. te Gouda 111 (1), 416 (2), 417 (18, 23-27)
— Theses 112 (22-23)
— Het mbr.-kl. te Utrecht 120, 121 (2)
— Mbr. te Haarlem 214 (1), 419 (49)
— Statie mbr. Hoorn 418 (32-33)
— Kapittel te Zepperen 215-218
— Necrologium v. Maastricht en Lichtenberg, 1950-1951, 346 (5)
— Het mbr.-kl. te Roermond 347 (28, 33)
— Franciscana in de Romeinse Bronnen, III 1952, 397
— Statie mbr. Het Boompje Amsterdam 416 (10), 417 (27-28)
— Autobiografie 169-184
— Mbr. Nijmegen 418 (40)
— De Rosaliakerk te Rotterdam, 1940 418 (44-45)
Heel-Knipping, Van schuilkerk tot zuilkerk 288, 416 (2-3, 6-7, 10)
Herp, Henricus, Boech v. den schauwende leven, Köln 1516, 282
— Speculum aureum 343
— Den spiegel der volmaectheyt, Leuven 1551, 433
Heijer, Markoen, zie Verbeek-Heijer
Hondeghem, Franciscus, Domus propitiationis pauperum, etc. 1655, 281

Janssens, Hermannus, Explicatio rubricarum missalis, 1757, 280
Joannes a Daventria, Exegesis evangelica, Cologne 1537
Kempen, Jacobus v., Decas scripturistica, 1693, 336, 338
Knipping, Bonfilius, zie Heel-Knipping
Kok, David de, Monasticon Batavum, I Suppl. 1942, 253 (3)
— Publicatie over Neerlandica Franciscana, 1954, 416 (2)
— zie Sedulius, Chronicon Werthense
Kops, Christinus, Dante-vertaling 139
Kruitwagen, Bonaventura, Verdwenen planodrukken, 1926, 261 (1, 11)
— Barrevoeters, 1926
Lampen, Willibrord, Gehörte der hl. Cornelius v. Wijk, Martyrer v. Gorkum, zum 1. Orden? 1956, 126
— Hollandse Jerusalemvaarders in vroegere eeuwen, 1928, 430
— Vondel en Velius, 1935, 438
Levinus Brecht, Sylva piorum carminum, Leuven 1555, 284
— Quisquis ames . . . (vers) 420-422
Looyaard, Modestus, Sint-Jozefskerk te Delft, 1928, 417 (15-16)
Maes, Bonifatius, Kurzgef. geistl. Wissenschaft, 1770, 280
(Male, Rumoldus v. den, bewerkte:) Sanderus, Chorographia, 1729, 332
Marchant, Petrus, Academie, hoogh-studeerschole, enz. (vertaald door Laurentius de Schepper, OFM), 1657, 73 (7)
— Tribunal sacramentale, 1672, 280, 341
— Resolutiones notabiles 341
Nieuwenhuizen, Franciscus, Kl. mbr. te Haarlem, 1875, 249
Polman, Pontianus, Romeinse Bronnen III, 1952, 397
— Romeinse Bronnen IV, 1955, 397-419
— Nederl. mbr. in de pruikentijd 416 (3)
Pompen, Aurelius, Jacob I, graaf v. Horne, 1904, 429
— Sint Victor v. Xanten, 1955 (recensie) 454-455
Schepper, Laurentius de, zie Marchant, Academie
Schmitz, Wolfgang, Aandeel mbr. in de middeleeuwse lit. 1936, 422 (2)
Sedulius, Henricus de (Vroom), Sti Ludovici vita, 1602, 280
— Chronicon Werthense, (uitgegeven door D. de Kok) 1946, 346 (9)
— (bewerkte:) Bonaventura, De vita S. Francisci, Ant. 1597
Sloots, Cunibertus, Mbr. te Leiden, 1947, 118, 418 (34-39), 427
— Honderd jaar Hartebrugkerk, 1936, 118
— Een algemeene provincie-kataloog, 1957 347 (27)
— zie Verbeek-Sloots
Statuta provinciae, 1672, 331, 346 (10)
Surius, Bernardinus, Le pieux pelerin, 1666, 435
Thielmans, Cornelis, Het boeck de mollenfeest, 1610, 156
Verbeek, Beda, zie volgende nummers
Verbeek-v. d. Borne, Literaire bronnen, 1931, 345 (3, 17)
Verbeek-Heijer, Drie eeuwen klooster en gymnasium te Megen, 1946, 417 (17-20), 419 (48)
Verbeek-Sloots, Kl. mbr. te Venray 423
Verbij, Hyacinth, De Fut, gedenkschrift, 1957 (recensie) 320
Verschueren, Lucidius, Kloosterbibliotheken in Nederl. vóór de Fransche revolutie, 1937, 346 (23), 347 (40)
Vroom, Cornelius de, Spiegel der sielen, 1711, 336
Vroom, Henricus de, zie Sedulius
Wijngaert v. Sinte Franciscus, Antw. 1518, 213

INHOUD

BUNDEL XXV, XXVI EN XXVII.

BOER, Bertilo de, O.F.M., Het Derde-ordeken of Den drydobbelen roosenkrans van de Salighe Joanna Valesia 69-73
— Een franciskaanse bibliofiel te Haarlem in de 17de eeuw 213-214
— Observanten en gaudenten te Haarlem 239-266
FICK, Albertus, O.F.M., Twee brieven van Pater Jan Ghéry O.F.M. aan Margaretha van Parma 113-117
— Franciscana voorkomend in het vierde deel van de Romeinse Bronnen 397-419
F.M.M., De Franciscanessen Missionarissen van Maria 16-49
GOOSSENS, Mathias, O.F.M., Enkele historische notities over de kloosterbibliotheken in de Germania Inferior 329-347
HEEL, Dalmatius van, O.F.M., De katholieken te Oudewater .. 74-112
JONG, Dominicus de, O.C.R., Een Weerter schuldbekentenis uit het jaar 1668 50-52
LAMPEN, Willibrord, O.F.M., Louis Couperus en Sint Franciscus 53-68
— Maria van Oisterwijk, tertiaris van S. Franciscus 219-238
— Het provinciaal kapittel van de Keulse provincie in 1315 .. 286-288
— Nog een bewonderaar van Sint Franciscus, Prof. Dr. Jan Lodewijk Walch 382-396
— Monasticon 118-120, 276, 423-424, 427-428, 428-429
— Biographica 430
— Bibliographica 433
— Uit boek en blad 124-126, 285-286, 438
LOCHT, D. v. d., Het zusterklooster te Oisterwijk, genaamd Catharinenberg 215-218
MARIA JOANNA P.R., De religieuzen Penitenten-Recollectinen van de Reguliere Derde Orde van de H. Franciscus van Assisië te Etten 348-381
MARIA MARGARETHA P.R., Congregatie van de Zusters Franciscanessen - Penitenten - Recollectinen te Bergen-op-Zoom 185-212
SLOOTS, Cunibertus, O.F.M., Pater Justinus van Beugen O.F.M. 9-15
— Een autobiografie van Pater Dalmatius van Heel O.F.M. .. 169-184
— Pater Livinus Brecht O.F.M. en Anna Bijns 420-422
— Monasticon 118, 120, 276, 277-278, 423, 426, 428, 429
— Biographica 279, 430, 431-432
— Bibliographica 280-284,433-435
— Uit Boek en Blad 123-124, 126-127, 285, 288, 437-438, 438-441

SLOOTS, Ephrem, O.F.M., Monasticon 423
— Uit Boek en Blad 436-437
VERZIJL, Jan, Testamenten van Minderbroeders 267-270
— Werkzaamheden aan de tweede Minderbroederskerk te Maastricht 271-275
— Monasticon 276-277
— Biographica 121-122

ILLUSTRATIES

Sint Franciscus van Assisië 283
Justinus van Beugen: Lofdicht 10
— Bidprentjes 11, 12
Benvenutus van Genuchten 108
Mattheus Henricus Gerritsen 80
Egidius de Glabbais 400, 401, 402
Eduard de Graaf 424
Dalmatius van Heel 170
Jozef de Longas 404
Cornelius de Vroom 398
Gouda: Sacramentskerk, exterieur en interieur 425
Oudewater: pastorie en kerk, exterieur 82
— kerk, interieur 84
(Penitenten-Recollectinen van Etten)
Moeder Joanna van Jesus (Neerinck) 349
Moeder Marie Joseph van Jesus (Raaymakers) 352
't Withof, Huize Adama in 1820 354
— klooster en pensionaat c. 1840 356
— kapel: interieur en altaar 359, 376
(Franciscanessen-Penitenten-Recollectinen van Bergen-op-Zoom)
St- Catharinagesticht 197
Moederhuis 202
(Franciscanessen Missionarissen van Maria)
Moeder Maria van de Passie 17
Gelukzalige Maria Adolphine 19
Gelukzalige Maria Assunta 21
Groep martelaren 19
Amsterdam, kapel 25
Brussel, De familiale school Stella Maris 29
— Groep missionarissen 29
Goorende (Antwerpen), noviciaatshuis 25
Grottaferrata (bij Rome), Internationaal noviciaat 23
Maastricht, naai-atelier 47
Parijs, kapel 27
Witteveen, klooster 48

Birma, ziekenhuis 35
Ceylon, school 35
Congo, ziekenhuizen en school 31, 45
Filippijnen, school 40, 41
India, scholen 32, 33
Indonesië, school 43
Japan, nursery en school 37, 39
IJsland, drukkerij 45

BOEKBESPREKINGEN

N.B. De titel wordt verkort aangegeven.

Abspoel, A. W., *Van Binnen- en Buitenhof,* 1956 (C. Sloots) . . 316
Adrichem, J. W. v., *Linoleum en gobelins* z.j. (C. Sloots) 442
Adrichem-V. de Berg-Pels, *Papierfabricage* z.j. (C. Sloots) 442
Axters, St., O.P., *Geschied. v. de vroomheid in de Nederlanden. III. Moderne devotie 1380-1550,* 1956 (C. Sloots) 294-297
Bakker, J. T., *Coram Deo,* 1956 (R. Weijenborg) 134-135
Beatrix 18 jaar, 1956 (E. Sloots) 314
Beaufort, H. T. L. de, *Cornelis v. Vollenhoven,* 1955, 2e druk (F. v. Velzen) 136-137
Beek, G. R. v. der, *Glazenierskunst* z.j. (C. Sloots) 442
— *Ceramiek* z.j. (C. Sloots) 442
Benedictus, *Regel,* 1955 (E. Sloots) 130-131
Berendsen, A., *Samenspel der eeuwen,* 1956 (E. Sloots) 129-130
Bernardus, *Overwegingen toegeschreven aan* - z.j. (E. Sloots) . . 455-456
Berkhof, H., *Geschied. der kerk,* 1955 (E. Sloots) 131
Boecxken, Een, gemaket ende beschreven van Suster Bertken, 1955, (E. Sloots) 312
Boogman, J. C., *Nederland en de Duitse Bond,* 1955 (F. v. Velzen) 462
Boon, K. G., *Stad en hof in de Nederl. prentkunst* z.j. (E. Sloots) 317
Brachin, P., *Etudes de littérature,* 1955 (H. Sanders) 138-139
Bragt, Ria v., *Blyde inkomste v. de hertogen v. Brabant,* 1956 (F. Adriaens) 452-453
Brauns, M., *Jezus als dichter,* 1954 (H. Sanders) 139-140
Brillenburg Wurth, G., *Heroriëntering t.a.v. de ontmoeting tussen kerk en wereld,* 1955 (D. Braun) 146
Brink, E. A. B. J., *Het Nederl. postwezen,* 1956 (M. Bak) 142-143
Brongersma, E., *Portret v. Portugal* z.j. (F. v. Velzen) 136
Bruckberger, R. L., O.P., *Maria Magdalena,* 1955 (A. Fick) 155
Bulletin v. de Vlaamse Mbrs-prov. v. Sint Jozef in België, 1948 (C. Sloots) 159-160

Bus, J., *Ommegang der Immaculata,* 1954 (A. Fick) 450
Byvanck, W. G. C., *Keur uit het ongebundelde werk,* 1956 .. 458
Catalogus, 1606-1956 Rembrandt, 1956 (E. Sloots) 317
Catalogus, Rembrandt-tentoonstelling, 1956 (E. Sloots) 317
Catalogus schilderijen, gemeente-museum Arnhem, 1956 (E. Sloots) 318
Croux, J., CICM, *Levend begraven,* 1954 (B. de Boer) 153
Cunliffe, M., *Amerika schrijft* z.j. (H. Sanders) 140
Daniel-Rops, *Gewijde geschiedenis,* 1953 (E. Sloots) 302-303
Daniels, R., *De zusters Franciscanessen v. het Kindje Jesus,* z.j. (C. Sloots) 307
Degroote, G., *Wat een schrijver lijden kan,* 1957 (G. v. Mourik) 457
Derks, J. J., *Over zijde, rayon en nylon* z.j. (C. Sloots) 442
— *Taal en teken* z.j. (C. Sloots) 442
— *Dagbladbedrijf* z.j. (C. Sloots) 442
Devolver, Ubertinus, O.F.M., *P. Bruno v. Weert, mbr,* 1949 (C. Sloots) 307
Dichters v. Oranje z.j. (A. Fick) 154
Dodoens, R., *Uit het Cruydtboeck v.* - 2e druk (E. Sloots) 130
Duyvené de Wit-Klinkhamer, *Uit de schatkamer* z.j. (E. Sloots) 317
Eechoud, J., *Woudloper Gods,* 1955, 2e druk (B. de Boer) 151-152
Eeghen, I. H. v., *Inventaris v. het familie-archief Bicker,* 1956 (J. C. B. Huijzer) 315-316
Egeraat, L. v., *Apulië, het witte Italië* z.j. (E. Sloots) 304-305
— *Gids v. Rome* z.j. (E. Sloots) 131-132
Elleston Trevor, *De slag om Engeland, 3e druk,* 1956 (A. Fick) 156
Engelbregt, Lactantius, O.F.M., *De werkende stilte,* 1957 (E. Sloots) 456-457
Erkelens, L., *Kant* z.j. (E. Sloots) 317
Europa op het eerste gezicht, 1956 (E. Sloots) 309-310
Fiolet, Armandus, O.F.M., *Het erfgoed v. de reformatie in Nederland,* 1956 (C. Sloots) 157-158
Fontaine, P. F. M., *De raad v. state,* 1955 (W. Steenkamer) 141-142
Fortgens, H. W., *Meesters, scholieren en grammatici,* 1956 (B. de Boer) 313-314
Franck, H., Joh. *Sebastiaan's pelgrimstocht,* 1956 (A. Bour) .. 147
Freytag, A., SVD, *Kerend missiegetij,* 1955 (C. Sloots) 320
Gelders Jaarboek 1957 (C. Sloots) 299
Gentse bijdragen tot de kunstgeschied., 15e en 16e deel, 1954-1956 (E. Sloots) 297-298
Gestel, C. v., OP, *Kerk en sociale orde,* 1956 (R. Dieteren) .. 303-304
Geurts, P. A. M., O.F.M., *De Nederl. opstand in de pamfletten,* 1956 (C. Sloots) 308-309
Giesen, M. H. v. d., *Mozart,* z.j. (A. Bour) 317

Glasbergen, W., *Het Rijengrafveld te Broekeind,* 1955 (M. Bak) 145
Gogh, V. v., *Brieven uit Antwerpen,* 1955 (A. Fick) 293
Gorissen, P., *Parlement en raad v. Kortenberg,* 1956 (G. de Kok) 452
Graaf, H. J. de, *Nederlanders over de zeeën,* 1955 (M. Goossens) 310-311
Graef, Hilda, *Edith Stein* z.j. (L. v. de Zwaan) 301-302
— *Het probleem Konnersreuth,* 1954 (O. Thomaasse) 148
Groningse volksalmanak 1957 (C. Sloots) 450
Grossmann, F., *De schilderij v. Breughel,* 1956 (E. Sloots) 310
Guerber, H. A., *De mythen v. Griekenland en Rome,* 10e druk (E. Sloots) 131
Gysseling, M., *Gent's vroegste geschied.* 1954 (C. Sloots) 160
Haarman, H. J., *De strijd in 1943* z.j. (A. Fick) 455
Hallema, A., *Geschied. v. Dinteloord en Prinsenland,* 1955 (C. Sloots) 442-443
Hasper, H., *Calvijn's beginsel voor de zang in de eredienst,* 1955 (Th. v. Wel) 444-446
Heinsberg 700 Jahre Stadt, 1956 (C. Sloots) 451
Hermesdorf, B. H. D., *Recht en taal te hoofde,* 1955 (W. Lampen) 128-129
Historische verhalen, 4e reeks 1956 (C. Sloots) 293
Hofland, H. J. A., *Geen tijd*! 1956 (A. Hermans) 314-315
Holzner, J., *Paulus,* 4e druk 1953 (C. Smits) 133-134
Hovius-Plomp, *Canada, 1955* (A. IJsselmuiden) 140-141
Höweler, C., *X - Y - Z der muziek,* 1956 (A. Bour) 147-148
Hulst-Opdam, *Muziekinstrumentenbouw* z.j. (C. Sloots) 442
Huysman-Griep, L. N. *Zeeuwse vertelseltjes,* 1956 (A. Fick) .. 453
Jaarverslag 1955 Archief Amsterdam (C. Sloots) 156
Jans, F., *Moeders trekken,* 1955 (B. de Boer) 153
Juliana, *Koninklijke woorden,* 1957 (C. Sloots) 293
Jesse, N.-J. Romijn, *De Franse Riviera,* 1956 (S. Wijsen) 141
Kampen, A. v., *Wijkende wildernis,* 1956 (B. de Boer) 151-152
Katz, R., *In de binnenlanden v. Brazilië,* 1956 (B. de Boer) .. 152-153
Kazantzakis, N., *Het stenen hoofdkussen,* 1957 (E. Stokman) .. 318-319
Kemp, M., *Het land v. de Peel,* 1955 (C. Sloots) 157
Kloosterkerk-restauratie te 's-Gravenhage z.j. (E. Sloots) 449-450
Kronenberg, M. E., *Gerard Leeu,* 1956 (E. Sloots) 444
Kunst, A. J. M., *Van Elisabeths Gasthuis tot gereform. weeshuis,* 1956 (E. Sloots) 301
Kurtz, G. H., *Kenu Symonsdr. v. Haarlem,* 1956 (B. de Boer) 300-301
Kuypers-Klatter-Gerbrandy-Goldsmeding, *Wat groeit er uit deze wereld?* z.j. (M. Bak) 145-146
Lagerwey, E., *Boden en heiligen Gods,* 1955 (E. Sloots) 301
Leesberg-Terwindt, *Poppenhuizen* z.j. (E. Sloots) 317
Leiden, uw stad, 1955 (C. Sloots) 159

Leven op aarde, 1955 (Cl. Epping) 457-458
Liesting, G. Th. H., SSS, *De eucharistie-viering,* 1955 (B. de Boer) 153-154
Linden, D. v. der, *Helmond,* 1955 (C. Sloots) 451
Loon, H. W. v., *Uit het leven v. Bach* z.j. (A. Bour) 147
Louwerse, P., *Geïllustreerde vaderl. geschied.,* 2e druk (A. Fick) 315
Macgregor, M., *Geschied. v. Rome,* 1957 (S. Galama) 289
— *Geschied. v. Griekenland,* 1956 (S. Galama) 289
Maerlant, Jacob v., *Amys en Amelis,* 1954 (A. Fick) 154
Martony-Denorme, *Ontwikkeling v. de westerse cultuur,* 2 delen 1953-54 (S. Galama) 128
Maynard, Th., *Heiligen voor onze tijd,* 1953 (C. Sloots) 304
Melieff, P. B. A., *De strijd om de armenzorg in Nederland,* 1955 (F. Adriaens) 305-307
Mertens-Henkens, *Schetsen uit de geschied. v. het land v. Weert,* 1956 (C. Sloots) 156-157
Metz, P., *Das goldene Evangelienbuch v. Echternach,* 1957 (E. Sloots) 461
Meuldijk-Van Amstel, *Pim en Wiebe,* 1957 (C. Sloots) 456
Meyer, E. R., *Rembrandt's schilderijen in het Rijksmuseum* z.j. (E. Sloots) 317
Moerman, J. J., *Molt's geïllustr. wereldgeschied.* z.j. (M. Bak) 144
Molengraaf, E., *De kath. mentaliteit bij convertieten,* 1955 (D. Braun) 146-147
Mooyman, J. H., *25.000 spreekwoorden enz.* z.j. (C. Sloots) . . . 159
Mulder, A. H., *Geschied. v. Oranje,* 1947 (F. Adriaens) 160
Mussche, A., *Aan de voet v. het Belfort,* 1954 (H. Sanders) . . 138
Naaijkens, B., MSC, *Slechts een ding is noodzakelijk,* 1956 (C. Sloots) 455
Nederlands kunsthistorisch Jaarboek, n. 6 1955 en n. 7 1956 (E. Sloots) 289-292
Nederl. monumenten v. geschied. en kunst, 1956 (E. Sloots) . . 460-461
Nieuwenburg, J., *Van Haarlemmermeer tot Haarlemmermeerpolder* z.j. (C. Sloots) 442
Nouwen-De Bont, *Reis door de eeuwen heen,* 1955 (E. Sloots) 292
Nuyens, E. M. Th. W., *Staatkund. geschied. der prov. Limburg,* 1956 (C. Sloots) 453
Nijenhuis, B., *De fam. Heesters,* 1955 (C. Sloots) 158
Oltmans, J. F. *Het slot Loevestein* z.j. (A. Fick) 449
— *Het slot Loevestein in 1570* z.j. (A. Fick) 455
Oosterbaan, D. P., *Zeven eeuwen geschied. v. het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft,* 1954 (F. Adriaens) 132-133
Oppenheim R., *Spanje in de spiegel* z.j. (A. Fick) 448
Oudheid, De, en België, 1955 (F. Adriaens) 160

Overbeeke, K., *De [illegible]tterd[illegible] haven,* 1956 (A. Bosman) 304
Pauw, C., *Strubbelingen in [illegible]ad en lande,* 1956 (T. Tangelder) 463-464
Peeters, K. C., *Soldaten v. Napoleon,* 1955 (M. Bak) 143-144
Penning, L., *Onder Oranjevlag,* 1954 (C. Sloots) 456
Pernoud, R., *De glans der middeleeuwen* z.j. (E. Sloots) 309
Philipswereld z.j. (C. Sloots) 442
Pompen, Aurelius, OFM, *Sint Victor v. Xanten,* 1955 (E. Sloots) 454-455
Provincie-Almanak voor Groningen 1957 (C. Sloots) 450
Puchinger, G., *Persoonlijkheden,* 1956 (M. Bak) 143
Reisboek voor Drenthe voor 1955 (A. Fick) 154
Rinser, L., *De waarheid over Konnersreuth,* 1954 (B. de Boer) 148-149
Roeck, Elias de, O. Carm. *Gesluierd legioen,* 1955 (C. Sloots) 451-452
Roggen-Sneyers, *Brussel* z.j. (C. v. Eyl) 456
Roovere, Anthonis de, *Gedichten,* 1955 (A. Fick) 155-156
Russell, B., *Geschied. der westerse filosofie,* 1948 (L. v. der Zwaan) 447-448
Sandor Kis, *Bernadette, het kind v. Lourdes* z.j. (C. Sloots) . . 158
Scholliers, E., *Van de revolutie tot de inval,* 1955 (M. Bak) . . 144-145
Schuijt, W. J. *Frankrijk,* 1956 (E. Sloots) 318
Schwencke, J., *Het ex-libris in Tsjechoslowakije,* 1956 (E. Sloots) 292-293
Selms, A. v., *De verscheurde stad. Oud-Jerusalem,* 1956 (Cl. Epping) 459
Semak, U., *Boekdrukkunst* z.j. (C. Sloots) 442
Senet, A., *De mens op zoek naar zijn voorouders,* 1954 (A. Saris) 311
Sevensma, W. S., *Beknopte geschied. van het kostuum,* 1956 (E. Sloots) 458
Sizoo, A., *Augustinus, leven en werken* z.j. (E. Sloots) 459
Smedts, M., *Australië, nieuw vaderland,* 1955 (A. IJsselmuiden) 311
— *Geen tabak, geen halleluja,* 1956 (B. de Boer) 151-152
Sprey, K., *Het rijk v. Rome,* 1950 (S. Galama) 446
Stalpart v. der Wiele, *Poëzie,* 1954 (A. Fick) 155
Stapelkamp, C., *Nederl. beeld-encyclopedie,* 2e druk 1955 (C. Sloots) 158
Stierli-Gutzwiller-H. en K. Rahner, *Hart v. de Verlosser,* 1956 (B. de Boer) 149-151
Stols, Theo, *Spanje's pracht en praal,* 1955 (H. Hagen) 460
Streuvels, Stijn, *Het Kerstekind,* 1956 (A. Fick) 449
Tasseron, L., *Twaalf eeuwen Binnenhof,* 1956 (C. Sloots) 443
Tielrooy, J., *Verkenningen in het land der literatuur,* 1954 (D. v. Hoorn) 305
Uit eeuwige bron (periodiek) 1956 (B. de Boer) 453
Undset, Sigfrid, *Vigdis Gunnarsdochter,* 3e druk '55 (C. Sloots) 293
Valster, J., *Koningin van de Maas (= Rotterdam)* z.j. (C. Sloots) 442

Velthoven, H. v., *N.-Brabant in de samenwerking Nederland-België,* 1947 (A. Fick) 453-454
Verbij, Hyacinth, OFM, *De Fut, gedenkschrift,* 1957 (C. Sloots) 320
Verellen, J. R., *Herenthals en omstreken,* 1955 (C. Sloots) 158
Vermeulen, E. E. G., *Fruin over de wetenschap der geschied.,* 1956 (B. de Boer) 298-299
— *Huizinga over de wetenschap der geschiedenis,* 1956 (B. de Boer) 298-299
Verslag v. de algemene vergadering v. het Historisch Genootschap, 1956 (G. de Kok) 307
Visser, W. J. A., *De cultuur v. het Westen,* 1956 (E. Sloots) .. 292
Voillaume, R., *Om het hart v. de massa,* 1955 (Chr. Dukker) 448-449
Vries, A. B. de, *Rembrandt* z.j. (M. Briels) 137
Vijf en twintig jaar Bouvigne, 1931-1956 (C. Sloots) 443
Wal, Th. v. der, *Practische handschriftkunde,* 1949 (B. de Boer) 153
Wallagh-Van Bennekom, *Amsterdam bij avond* z.j. (M. Briels) 137
Wijbinga, D., *Leiden, vroeger en nu* z.j. (C. Sloots) 158-159
Wijngaards, N. C. H., *Mechtildis v. Lom,* 1957 (C. Sloots) .. 312-313
IJzeren, J. v., *Een vergeten letterkundige, H. J. Polak,* 1955 (H. Sanders) 138
Zijpp, N. v. der, *Geschiedenis der doopsgezinden,* 1952 (F. Adriaens) 133